

ОБРАЗОВАНИЕ,

**НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ
В МИРЕ**

международный научный электронный журнал

*Выпуск журнала № 45
Часть-5_ Май -2024*

OPEN ACCESS

ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ

международный научный электронный журнал

Май - 2024 год

ЧАСТЬ - 5

Google
Scholar

IC²I JOURNALS
MASTER LIST

О‘ЗБЕК ТИЛИ ВА ХАЛҚИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ HAMDA BUGUNGI KUNDAGI TARAQQIYOTI

Jo‘rayeva Laylo Jiyankulovna

Buxoro davlat pedagogika instituti

O‘zbek va rus tillar kafedrasida o‘qituvchisi

laylojurayeva@buxdpi.uz

Qiyomova Ruxshona Hasan qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti

O‘zbek va rus tillar kafedrasida 1-bosqich talabasi

qiyomovaruxshona777@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilini davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan harakatlar batafsil yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: chora-tadbir, davlat tili, mulohaza, farmon, hukumat

Xalqimizning azaldan ma‘daniy, ilmiy-ma‘rifiy, badiiy tafakkuri va mahoratining mahsuli hisoblangan o‘zbek tili dunyodagi eng boy va qadimiy tillardan sanaladi. Mamlakatimizda 1989-yil 21- oktabr xalqimiz azaldan orzu qilib kelgan davlat tili haqidagi qonunning qabul qilinishi yurtimizning yuksalishi, kelajagining porloq bo‘lishidan ilk nishona bo‘ldi. Bu kun hali-hanuzgacha tantanali bayram sifatida yurtimizning barcha nuqtalarida keng nishonlanmoqda. So‘nggi yillarda hukumatimiz tomonidan qabul qilingan qonunlar, farmonlar, shu bilan birga amalga oshirilgan chora- tadbirlar natijasida o‘zbek tilini davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish borasidagi rejalar amalga oshirildi va albatta, ular o‘z samarasini berib kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi ayni shu tilda e‘lon qilindi. Bosh qomusimiz – Konstitutsiya aynan o‘zbek tilida yaratildi, Davlat madhiyasi jahon bo‘ylab jaranglamoqda, Xalqimiz tahlikasiz, g‘ulg‘ulalarsiz hamda qo‘rquvsiz dadil yashab kelmoqda Shu bilan birga 120 dan ziyod millat vakillarining bir osmon ostida tinch, osoyishta, ahil-inoq yashashiga imkon yaratib berildi. Yurtimizda azaldan turli xil qabilalarimiz ahil-inoq yashashgan. Buni Hazrat Navoiyning quyidagi baytlari ham isbotlaydi:

Men ul menki, to turk bedodidur,

Bu til birla to nazm bunyodidur.[3,516]

Baytda men ulki men turk kuchli iztirobimen. Bu til bilan she‘riyatning asosidir, ya‘ni shu til bilan mavjud deyilmoqda. Hazrat Navoiy turk tilida ijod qildi hamda uni ko‘klarga ko‘tardi. Ushbu leksema ham til nomini hamda shu tilda so‘zlashuvchi xalq nomini anglatgan. O‘TILda turk leksemasi quyidagicha izohlangan: TURK1 Turkiya

davlati asosiy, tub aholisining, millatining nomi. Turk xalqi. Turk millati (q. turklar).
2 Shu xalq, millatga tegishli, mansub, oid. Turk ayoli. Turk tili.

Turk etnonimi eramizning VI asrlari-dan boshlab yozma manbalarda tez-tez tilga olinadi. Tomsen va Bartoldlarning ta'kidlashicha, turk etnonimi, dastlab, ijtimoiy termin bo'lgan, keyinchalik, xalq va til oilasining atamasiga aylangan, ya'ni, avval, ayrim urug' yoki qabilaning nomi bo'lmagan bu so'z qabilalar uyushmasini ifodalay boshlagan va asta-sekin xalq nomi – etnonimga aylangan. Turk so'zining etimologik ma'nosi ham, yuqoridagi mualliflar aniqlashicha, “uyushgan, birlashgan, kuchli, qudratli” demakdir.

Turklar - xalq. Turkiyaning asosiy aholisi (50 mln kishi). Umumiy soni 53,3 mln kishi (1990-yillar o'rtalari). Turk tilida so'zlashadi. Dindorlari - sunniy musulmonlar. Turklar antropologik jihatdan janubiy yevropeoid irqning O'rta dengiz guruhiga mansub. Etnik jihatdan Turklar 2 asosiy qism: X — XIII asrlarda saljuqiylar va mo'g'ullar istilosi davrida O'rta Osiyo va Erondan Kichik Osiyoga ko'chib kelgan ko'chmanchi turk chorvador qabilalari (asosan, o'g'uzlar va turkmanlar) va mahalliy (Kichik osiyolik) aholidan tarkib topgan. Turklarning bir qismi (uzlar va bijanaklar) Bolqon yarim oroli orqali Kichik Osiyoga kirib kelgan.

Turklar mahalliy aholi (yunon, arman, gruzin va hokazo) bilan aralashib, ularning bir qismini o'ziga singdirib oldi, ularning xo'jaligi va madaniyatining juda ko'p belgilarini o'zlashtirdi. Etnogenezida, shuningdek, arab, kurd, janubiy slavyan, rumin, alban va boshqa elementlar ham qatnashgan. XIV— XVI asrlarda Turklar Bolqon yarim oroli va Kiprni egallaganlar. Turk xalqi taxminan XV asrda tarkib topdi. Turklar tarkibida yarim ko'chmanchi etnografik guruhlar: yuruklar, turkmanlar, taxtajlar, abdallar va hokazo bor. Yarim ko'chmanchilar o'troqlashib, Turklar tarkibiga singib bormoqda. Hozirgi Turklarning ko'pchiligi (65%) qishloq xo'jaligida (dehqonchilik va chorvachilik), milliondan ziyodi sanoatda band. Turklar - Kichik Osiyo yarim orolida yashaydigan turkiy millat. Turklarning asosiy qismi Turkiya hududida istiqomat qiladi, shuningdek Olmoniya (2.8 mil3.5 million kishi), Bolgariya (750 ming-1 milion kishi, Niderlandiya (400 ming kishi), Farangiston (500 ming kishi), Maqduna (110 ming), Yunoniston (100 ming), Kipr (280.000) singari o'lkalarda yashayotgan turklarni uchratish mumkin.

Turk tili (turkcha) Oltoy tillar oilasining Turkiy tillar bo'limi O'g'uz guruhiga mansubdir. Zamonaviy Turk tili Gagauz tiliga juda yaqindir. Baz'i qismlari Ozarбайдjoncha, Turkmanchaga ham o'xshaydi. Turkchanning Arab imlosidagi, Lotin imlosidagi yozuvlarini uchratish mumkin. Mustaqillikdan so'ng hukumat Arab imlosidandan Lotin alifbosiga o'tishga qaror berdi va hozirgi kunga kelib to'liq lotinlashtirilgan.

Turfa ko'rgilki zumrai islom,
Anga soldi farang yag'mosi. [4,497]

Har xil ko'ngilki, jamoat islomi, unga soldi farang yag'mosi. Baytda keltirilgan etnonim yag'mo leksemasi bo'lib, Manbalarda hamda O'TILda quyidagicha izohlangan: Yag'mo leksemasi ANATILda omonim so'z sifatida keltirilgan bo'lib, ikki xil ma'noda qo'llanilganini ko'rish mumkin. 1. Buzg'unchilik, talon-taroj; 2. Urug' qabila nomi. O'TILda esa quyidagicha izohlangan: YAG'MO I esk. Talon-taroj, buzg'unlik ..Ma'munlar to'plagan oltin-kumushlarni yag'mo etgaymiz. M. Osim, Karvo n yo'llarida. YAG'MO II esk. Shahar , mamlakat , qabila nomi .

YAG'MO - turkiy qabilalardan biri. 9-asr 1-yarmida Yag'molar uyg'urlar tarkibida bo'lgan. 840 - yil uyg'urlar qirg'izlar bilan bo'lgan urushda yengilgach, ulardan 15 urug' ajralib qarluqlar himoyasi ostiga o'tgan. «Yag'mo»- 15 urug' birlashmasining turkiycha nomi. 10-asr boshida Yag'molarning katta bir qismi Qashqarga - Tyanshanning Janubiy-Sharqiy yon bag'irlariga, Norin daryosining yuqori oqimidagi hududlarga ko'chib kelib, o'troqlashgan. Yag'molar Qoraxoniylar davlatini barpo etishda qarluq, chigil, xalaj kabi qabilalar bilan bir qatorda faol qatnashgan. Yag'molarning asosiy qismi 11-asrning 1-yarmida Qoraxoniylar qo'shini tarkibida Movarounnahrda kelib joylashgan va keyinchalik yerli xalqlar bilan aralashib, o'z etnik nomlarini unutganlar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashabbusi bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son farmonida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 20-yanvardagi "Mamlakatda davlat tilida ish yuritishni samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 34-son qarori qabul qilindi. Yangi muhtasham «Kongress-xoll» saroyida 21 oktabr kuni o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosim bo'lib o'tdi. Marosimda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ishtirok etdi. Davlat rahbari yig'ilganlarni, butun xalqimizni ushbu tarixiy sana bilan tabrikladi. «Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin», - dedi Prezident. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmoniga muvofiq: 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi (keyingi o'rinlarda – Konsepsiya) 1-ilovaga muvofiq tasdiqlansin va unda quyidagilar nazarda tutilsin; 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini 2020-2022-yillarda amalga oshirish dasturi (keyingi

o‘rinlarda – Dastur) 2-ilovaga muvofiq; ta‘lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yana-da takomillashtirish, 2025-yilga qadar davlat maktabgacha ta‘lim tizimida amaldagi maktabgacha ta‘lim muassasalarining hududlarini kengaytirish yoki yangi quriladigan muassasalar hisobiga o‘zbek tilli guruhlar qamrovini 72 foizga, 2030 yilgacha esa 80 foizga yetkazish kabi ishlar ko‘rib chiqildi. Bizning jonajon tilimizning mavqeyi mana shunday harakatlar natijasida yildan yilga yuqori pog‘onalarga ko‘tarilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jo‘rayeva, L. (2024). ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI KIYIM NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 3(3), 124-127.
2. Jiyanqulovna, J. R. L. (2022). TIL, MILLAT VA MADANIYAT MUNOSABATI. THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY, 1(4), 39-43.
3. "Mamlakatimizda o‘zbek tilini yana-da rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" <https://yuz.uz/uz/news/mamlakatimizda-ozbek-tilini-yanada-rivojlantirish-va-til-siyosatini-takomillashtirish-chora-tadbirlari-togrisida>
4. Laylo, J. R. (2024). NAVOIY ASARLARIDAGI OZIQ-OVQAT VA O‘SIMLIKLARNING LINGVOMADANIY TADQIQI. News of UzMU journal, 1(1.3), 299-302.
5. Zhiyankulovna, J. L. (2024). A Linguopoetic and Linguocultural Study of Craft Names in Alisher Navoi's Poetry. Journal of Intellectual Property and Human Rights, 3(4), 147-152.
6. Tilavova, M. (2024). "ODAMIYLIK MULKI" ASARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA SINONIMIYA HODISASI VA ANTANAMIYA HODISASI. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 3(1), 62-67.
7. Tilavova, M. (2024). LINGUISTIC AND SPIRITUAL CHARACTERISTICS OF SOME PHRASEOLOGICAL UNITS IN TAHIR MALIK'S " HUMAN PROPERTY". Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 3(9), 26-30.
8. Latifova , M. . (2024). O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA SO‘ZLAR TADQIQI (RAVISH SO‘Z TURKUMIGA OID QO‘SHMA SO‘ZLAR MISOLIDA). Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences, 3(1), 53–57. извлечено от <http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/11411>

TOHIR MALIKNING “ODAMIYLIK MULKI” ASARIDAGI AYRIM FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMA’NAVYIY XUSUSIYATLARI

Tilavova Munisxon Alijon qizi

*Buxoro davlat pedagogika instituti o'zbek va rus tillari kafedrası o'qituvchisi,
Bux DU o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası mustaqil izlanuvchisi
tilavovamunisxon94@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarida qo'llanilgan frazeologik birliklarida lingvoma'naviy xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. “Odamiylik mulki” asarida uchragan polisemiya va omonimiya hodisalaridan ayrim namunalari uchraydi.

Kalit so'zlar: sema, belgi, hosila, frazeologizm, polisemiya, omonimiya.

Ma'lumki iboralar lug'ati¹da adabiy nutqqa oid frazeologik bo'g'inlar o'z ifodasini topgan. Jonli so'zlashuv tiliga xos iboralar mazkur kitobdan o'rin olmagan. Shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, Tohir Malik asarida qo'llangan ko'plab iboralar lug'atdan o'rin olmaganligi kuzatiladi.

Ijodkor o'z asarida ishlatgan iboralarning qariyb 70-75 foizini xalq tilidagi kabi, ya'ni aynan qo'llaganligiga guvoh bo'lamiz.

Badiiy asarda ijodkor tilda mavjud bo'lgan turli vositalardan maqsadiga muvofiq holda tanlab qo'llaydi. Asarning estetik qimmatini oshirishga hissa qo'shgan birliklar ijodkor mahoratini namoyon etadi. Mahoratli ijodkor mavjud birliklar bilan bir qatorda o'zi ham yangi ifodalarni o'ylab topadi yoki nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda tildagi leksema mazmuniga yangicha “tus” beradi. Ularning ba'zilar vaqt o'tishi bilan adabiy til me'yorlari asosida tilning lug'at boyligini boyitishga hissa qo'shadi, ba'zilar esa muayyan nutqqa xosligicha qoladi.

Tohir Malik ham ulug' so'z ustalari izidan borib, o'zining teran falsafiy qarashlari, so'z sezgisi, betakror ijodkorligi bilan tilga yangi-yangi o'ziga xos individual, go'zal topilmalar, ifodalarni olib kirdi. Ularni tilning ichki imkoniyatlari asosida yaratdi va asarlari mazmun-mohiyati hamda jozibadorligini oshirishga erishdi.

Jumladan, Umumxalq tilida **ko'z yummoq** iborasi bor. Bu ibora “ko'ra-bila turib e'tiborsiz qoldirmoq”, “vafot etmoq” kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Asarda yozuvchi bu iboraning birinchi ma'nosidan unumli foydalangan. Lekin bu dahshatdan (ha, aynan dahshat, aynan yovuzlik deymiz) **ko'z yuma olmaymiz**. Aqlni lol qoldiradigan darajada ehson dasturxonlariga mehmonlarni chorlaganlari holda otalari yoki onalariga o'zlarining eski kiyimlarini kiyintirib

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992. ва б.

qo'yadiganlar ozmi yo ko'pmi? (58-bet); Shunga o'xshagan voqealar oz bo'lsa ham uchrab turadi-ki, undan **ko'z yummoqlik** musulmon bolasiga xos emas. Ota-onalarini izzat qiluvchilarni hayotda ko'p uchratamiz va bundan ko'ngillarimiz shodlanadi. (58-bet)

Qo'l uzatmoq iborasini yozuvchi ko'p qo'llagan. Bu ibora umumxalq tilida "bir narsani bevosita olish uchun qo'lini bor bo'yi yo'naltirmoq", "salom-alik qilish uchun qo'lini bor bo'yi yo'naltirmoq", "shahvoniy tuyg'u bilan muomala qilmoq", "o'z manfaati yo'lida foydalanishga harakat qilmoq", "najot istab murojaat qilmoq", «yordam bermoq» kabi ma'nolarda ifodalangan. Masalan, Ularga yordam **qo'lini uzatib**, iymonsizlikdan qutulishga ko'maklashish burchimiz emasmi? (5-bet)

Qo'lni qo'lga berish iborasi «birlashish», «ittifoqlashish» ma'nolarini beradi. Qaraylik: yomon tarbiya seli yopirilyapti, o'zimizning ruhiyatimizni, farzandlarimizni, yaqinlarimizni bu balo selidan qutqarish uchun **qo'lni qo'lga berish** vaqti etmadimikin? **Qo'lni qo'lga berish** - shunchaki quruq gap emas. Polshaliklar buni amalda isbot etishgan. Bir kun, bir soat butun mamlakat aholisi ko'chaga chiqib, qo'lni qo'lga berib, jonli zanjir hosil qilishgan va giyohvandlikka qarshi kurashish yo'lida yakdil ekanliklarini ifoda etishgan. (16-bet)

Yaxshi ko'rmoq frazemasi "sevmok", "oshiq-ma'shuq bo'lmoq", "yoqtirmok", "izzat-hurmat"² ma'nosini ifodalaydi. Tohir Malik o'z asarida bu frazmadan unumli foydalangan. Masalan, «Rasulullohning (s.a.v.) sahobalaridan bir kishi meni uchratib, yelkamdan ushladilar-da: «Men seni **yaxshi ko'raman**», – dedilar. Men u kishiga: «Meni sizga yaxshi ko'rsatgan Alloh taolo sizga ham O'z muhabbatini qo'ysin!» - dedim. Shunda u kishi Rasulullohning (s.a.v.) «Bir odam birovni **yaxshi ko'rsa**, yaxshi ko'rganligini uning o'ziga bildirsin», degan hadislarini eshitmaganimda seni **yaxshi ko'rishimni** o'zingga aytmagan bo'lardim», – dedilar». (37-bet); Ammo o'g'il farzand nasl-nasabni davom ettiruvchi bo'lgani uchun ham otada alohida quvonch uyg'onadi. Quvonch sababini qizlarni kamsitishda deb anglamaslik kerak. Chunki Islomda bolalarni ajratish, ya'ni birini ko'proq ikkinchisini kamroq **yaxshi ko'rish** durust hisoblanmaydi. (53-bet)

Umumxalq tilida **yuz tutmoq** iborasi bor. Bu ibora "duch kelmoq", "biror tomonga qaramok" ma'no ottenkalariga ega. Masalan, Yevropaning ilm-fanda, madaniyatda ilg'or ekaniga mahliyo bo'lganlar. Ularning fikriga bugun to'g'ridan-to'g'ri ergasha olmaymiz. Chunki tarbiya sohasida Amerika ham Yevropa ham keyingi yuz yil ichida tanazzulga **yuz tutgan**. (16-bet); Eng dahshatlisi shuki, bir butxona ichida mast holda turarmishlar, mastlikdan o'sha ibodatxona ahli kabi butparastlikka **yuz tutgan** emishlar. (26-bet); Do'stga loyiq odamni ikki narsadan bilsa bo'lur. Biri –

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992. –323-б.

do'stining holi tang bo'lib qolsa yoki qashshoqlikka **yuz tutsa** undan yuz o'girmaydi, balki molini undan darig' tutmaydi. Yana biri - do'sti vafot etganidan so'ng ham do'stining farzandlari, qarindoshlarini va do'stlarini ziyorat qilib turgay. (138-bet)

Dunyoga kelmoq, odatda, «tug' ilmoq» ma'nosini beradi. Hayot – imtihon ekanligini avvalgi bobda aytib edik, yana shu mavzuga qaytsak: imtihon bor joyda burch, javobgarlik, mas'uliyat bo'ladi. Inson ana shu mas'uliyat bilan **dunyoga keladi**. (10-b.)

Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Badiiy asarda ijodkor tilda mavjud bo'lgan turli vositalardan maqsadiga muvofiq holda tanlab qo'llaydi. Asarning estetik qimmatini oshirishga hissa qo'shgan birliklar ijodkor mahoratini namoyon etadi. Mahoratli ijodkor mavjud birliklar bilan bir qatorda o'zi ham yangi ifodalarni o'ylab topadi yoki nutqiy vaziyatdan kelib chiqqan holda tildagi leksema mazmuniga yangicha “tus” beradi. Ularning ba'zilar vaqt o'tishi bilan adabiy til me'yorlari asosida tilning lug'at boyligini boyitishga hissa qo'shadi, ba'zilar esa muayyan nutqqa xosligicha qoladi.

Okkozional ma'no leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha “tus” berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'lib, faqat kontekstda anglashiladi³.

Xalq tilida «Erkak ko'chaning odami» kabi iboralar uchraydi. Tohir Malik esa erkak qavmi nomidan turib yangi original ibora qo'llagan: Afsuslarkim, ayrimlarimizning **ko'ngillarimiz ko'chaga bog'langan**. (9-b.) Bu frazeologik birlik ko'chani sevuvchi, ko'chadan beri kelmaydigan degan ma'nolarni yuzaga keltirgan.

Ijodkor muayyan tasvirni jonlantirishda “**aqliga bog'liq**”, “**aql ko'zi bilan kuzatib**”, “**boshi og'riydigan toifa**”, “**ishqlari aqlariga jabr eta boshladi**” kabi o'ziga xos individual iboralarni ham yaratadiki, ular asar ta'sirchanligi, estetik ruhini oshirishga hissa qo'shish bilan birga tilni yangi ifodalar bilan ham boyitadi.

Bu kabi nasihatlar donolarning bizlarga bergan yo'l-yo'riqlaridir. Ta'bir joiz bo'lsa, kishining o'zini o'zi tarbiyalashidagi bir rejadir. Endi rejani qanday tarzda amalga oshiradi – uning **aqliga bog'liq**. (12-b.)

Shu bois kishi atrofini **aql ko'zi bilan kuzatib**, yomon davralarni tark etishga jazm etmog'i shart. Botqoqda turib yuvinib, poklanishga urinishdan naf yo'q. (12-bet)

Deylik bir xonada olti ayol ishlaydi. Bittasi kitobxon, boshqalari kitob desa, **boshi og'riydigan toifadan**. (109-bet)

Yana bir necha marta may tutganlaridan so'ng ul zotning **ishqlari aqlariga jabr eta boshladi**. (30-bet)

³ Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Талқин, 2005. – 121-б.

Shirin jon bilan barobar tutish iborasini ham Tohir Malik asaridagina uchramiz: Do'stning haqiqiy dilini bilmogchi bo'lsang, sinash uchun unga tilingda g'azab qilib yoki qovog'ingni solib ko'r. Do'stning senga qanchalik muhabbati borligini bilmogchi bo'lsang, uning eng yaxshi ko'rgan narsasini so'ra. Shu ikkalasidan so'ng ham u qovog'ini solmasa, bunday do'stni boshga ko'tarish, **shirin jon bilan barobar tutish** kerak. (121-bet)

Tahlillarimiz Tohir Malikning iboralardan o'ta unumli foydalanganligini ko'rsatadi. Umuman iboralarning badiiy asardagi ifodasi o'ta keng va turli-tumandir. Buni Tohir Malikning "Odamiylik mulki" asarida ham yorqin ko'rish mumkin. Tohir Malikning mazkur asarida kishilarning ruhiy holatlarini ko'rsatish uchun qo'llangan iboralar ko'pchilikni tashkil etadi. Asarning biror o'rni yo'qqi, ibora qo'llanmagan bo'lsa. Ular obrazlilikni oshirishda muhim o'rin egallagan.

Tohir Malik ijodi tubi javohir-u marvaridlar bilan to'la, mavjlanib turuvchi ummonni eslatadi. Unga sho'ng'igan sayin kishi takrorlanmas go'zallik va boylikni his etib boraveradi. Muallif asarlarini takrorlanmas badiiylik, jozibadorlik, falsafiylik bilan boyitgan boshqa ijodkorlarda uchramaydigan ifodalar milliy tilimiz, madaniyatimiz xazinasini boyitishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alijonovna, T. M. (2024). Representation of Phraseological Units in the Text "Human Property" on the Basis of Exact and Occasional Changes. *Journal of Intellectual Property and Human Rights*, 3(4), 95-99.
2. Тилавова, М. А. (2024). ФЕНОМЕН СИНОНИМИИ И ФЕНОМЕН АНТОНИМИИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТАХИРА МАЛИКА «ДОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА». *TADQIQOTLAR. UZ*, 37(4), 59-63.
3. Jo'rayeva, L. (2024). ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI KIYIM NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI. *Development of pedagogical technologies in modern sciences*, 3(3), 124-127.
4. Alijonovna, T. M. (2024). PHRASEOLOGISMS RELATED TO THE WORD USED BY TAHIR MALIK IN "HUMAN PROPERTY". *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(3), 83-87.
5. Тилавова, М. (2024). ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, РОДСТВЕННЫЕ СЛОВУ, УПОТРЕБЛЕННОМУ ТАХИРОМ МАЛИКОМ В «ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ СОБСТВЕННОСТИ». *Talqin va tadqiqotlar*, 2(3 (40)).
6. Tilavova, M. (2023). FRAZEOLOGIK POLISEMIYA HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR. *Philological issues are in the eyes of young researchers*, 1(1).

7. Tilavova M. TOHIR MALIKNING” ODAMIYLIK MULKI” ASARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING FUNKSIONAL JIHATI //Science and innovation in the education system. –2023. –Т. 2. –№. 5. –С. 197-203. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10472607>
8. Sh.Rahmatullaev. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari, Toshkent, 1966, 9-58-b. 2. Sh.Rahmatullaev. Nutqimiz ko‘rki, Toshkent, 1970, 5-43-b. 3. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Toshkent, 1992, 55-126-b.
9. Yo‘ldasheva .D Nutqiy muloqotda sukut hodisasi “Ko‘p tillilik va madaniyatlararo muloqot:tajriba va muammolar” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari.– Toshkent. 23-oktabr, 2023. –121-126-b.
10. Laylo, J. R. (2024). NAVOIY ASARLARIDAGI OZIYQ-OVQAT VA O‘SIMLIKLARNING LINGVOMADANIY TADQIQI. News of UzMU journal, 1(1.3), 299-302.
11. Zhiyankulovna, J. L. (2024). A Linguopoetic and Linguocultural Study of Craft Names in Alisher Navoi's Poetry. Journal of Intellectual Property and Human Rights, 3(4), 147-152.
12. Latifova , M. . (2024). O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA SO‘ZLAR TADQIQI (RAVISH SO‘Z TURKUMIGA OID QO‘SHMA SO‘ZLAR MISOLIDA). Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences, 3(1), 53–57. извлечено от <http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/11411>

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMGA QO‘YILAYOTGAN ZAMONAVIY TALABLAR

Raxmatullayeva Nilufar Komiljonovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
O‘zbek va rus tillari kafedrasini mudirasi
raxmatullayevanilufar971@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada “Boshlang‘ich ta‘lim konsepsiyasining” ahamiyati va ta‘lim mazmuniga qo‘yilayotgan zamonaviy yondashuvlar hamda o‘quvchilarning o‘qish va tushunish darajasini oshirish yuzasidan fikrlar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich ta‘lim konsepsiyasi, ta‘lim mazmuni, zamonaviy yondashuvlar, bilish, kompetensiya, o‘qish va tushunish darajasi, o‘qish savodxonligi.

Аннотация: В статье обсуждается важность «Концепции начального образования» и современные подходы к содержанию образования, а также идеи по улучшению чтения и понимания учащимися. Ключевые слова: концепция начального образования, содержание образования, современные подходы, знания, компетентность, уровень чтения и понимания, грамотность чтения.

Abstract: The article discusses the importance of the "Concept of Primary Education" and modern approaches to the content of education, as well as ideas for improving the reading and understanding of students. Keywords: the concept of primary education, the content of education, modern approaches, knowledge, competence, the level of reading and understanding, reading literacy.

O‘qish savodxonligini oshirish o‘qish darslarini tashkil etilishi bilan bo‘g‘liq. Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta‘lim tizimida alohida o‘rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy ta‘limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta‘limini o‘qish ta‘limisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. O‘quvchi matnni to‘g‘ri, tez, tushunib o‘qish,

Respublikamizda “Boshlang‘ich ta‘lim konsepsiyasi” hamda boshlang‘ich ta‘lim uchun o‘quv dasturlari va o‘quv-metodik majmualarda o‘quvchilarning tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, xalqaro baholash dasturlari asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonlikni rivojlantirishning didaktik tizimini ishlab chiqish, o‘qituvchilarni o‘quvchilarda hayotiy ko‘nikmalarni tarkib toptirishga tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo‘llab-quvvatlash hamda ro‘yobga chiqarish” kabi muhim vazifalar belgilab berildi. Bu esa, o‘qish

darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarida tayanch va hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning didaktik imkoniyatlarini aniqlashtirish, tayanch kompetensiyalarni tarkib toptirishning ijtimoiy pedagogik tizimini takomillashtirishni taqozo etadi. O'qish savodxonligi – shaxs o'zining bilim va salohiyatini rivojlantirish, jamiyatda o'z o'rnini topish maqsadiga erishishi yo'lida matnlarni tushunish, ulardan foydalanish, ular ustida mulohaza yuritish hamda ularga munosabat bildirish qobiliyati demakdir.

Ta'lim mazmuni va sifatiga qo'yilayotgan xalqaro baholash talablari bo'yicha o'quvchilarning quyidagi bilish darajalari baholanadi: Erkin va ravon o'qish; Matn ichidagi ma'lumotlarni olish va foydalanish; Tegishli matnni qidirish va saralash; So'zma-so'z ma'nosini tasvirlash; Shakl va mazmun ustida mulohaza yuritish; Sifat va ishonchlilikni baholash; Qarama-qarshiliklarni aniqlash va qayta ishlash; Xulosalarni umumlashtirish va hosil qilish. Ushbu bilish darajalari asosida o'quvchilarning mustaqil fikrlay olish, xulosalar chiqarish, taqqoslash, bir yoki bir nechta matnni to'liq va batafsil tushunish, bir nechta matnlardan ma'lumotlarni birlashtirish kabi fikrlash operatsiyalari shakllanadi.

O'qish savodxonligini oshirish o'qish darslarini tashkil etilishi bilan bog'liq. Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiyta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'quvchi matnni to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor o'qish darslarida yuzlashadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Davlat ta'lim standartlari (DTS) talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv-biluv ko'nikmamalakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi. Aynan o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beriladi. Shu maqsadda «O'qish kitobi» darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqloq va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroflicha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy-ta'limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017. 6-son, 70-modda.
2. Qurbonova Maftuna, Umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirish ahamiyati // Xalq ta'limi, 2020. 3-maxsus son, 29-33 bet.

3. Jo'rayeva, L. (2024). ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI KIYIM NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 3(3), 124-127.

4. Qurbonova Maftuna, Methods for improvement of training competitions for classifications leading on the organization of independent works // Экономика и социум, 2020. №6(73), с 432-437.

5. Zhiyankulovna, J. L. (2024). A Linguopoetic and Linguocultural Study of Craft Names in Alisher Navoi's Poetry. Journal of Intellectual Property and Human Rights, 3(4), 147-152.

6. Laylo, J. R. (2024). NAVOIY ASARLARIDAGI OZIQ-OVQAT VA O 'SIMLIKLARNING LINGVOMADANIY TADQIQI. News of UzMU journal, 1(1.3), 299-302.

7. Jiyanqulovna, J. R. L., & Ilhomovna, S. D. (2024). O 'ZBEK TILI VA XALQINING SHAKLLANISHIDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING O 'RNI. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 44(4), 127-130

8. Tilavova, M. (2024). "ODAMIYLIK MULKI" ASARIDA QO'LLANILGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA SINONIMIYA HODISASI VA ANTANAMIYA HODISASI. Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 3(1), 62-67.

9. Tilavova, M. (2024). LINGUISTIC AND SPIRITUAL CHARACTERISTICS OF SOME PHRASEOLOGICAL UNITS IN TAHIR MALIK'S" HUMAN PROPERTY". Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 3(9), 26-30.

10. Latifova, M. . (2024). O'ZBEK TILIDA QO'SHMA SO'ZLAR TADQIQI (RAVISH SO'Z TURKUMIGA OID QO'SHMA SO'ZLAR MISOLIDA). Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences, 3(1), 53-57. извлечено от <http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/11411>

CHRONIC HEART FAILURE AND MODERN METHODS OF ITS TREATMENT

Z.J.Narzilloeva

Annotation: Chronic heart failure (CHF) is a syndrome of various cardiovascular diseases leading to a decrease in the pumping function of the heart (impaired contraction and, to a lesser extent, relaxation), chronic hyperactivation of neurohormonal systems and manifested by shortness of breath, palpitations, increased fatigue, excessive fluid retention in the body and limitation of physical activity .

Keywords: chronic heart failure , natriuretic peptides , left ventricular ejection fraction , diagnosis , drug therapy , non-drug therapy , comorbidity , decompensation , hospitalization quality criteria , recommendations

Chronic heart failure (CHF) is a syndrome of various cardiovascular diseases leading to a decrease in the pumping function of the heart (impaired contraction and, to a lesser extent, relaxation), chronic hyperactivation of neurohormonal systems and manifested by shortness of breath, palpitations, increased fatigue, excessive fluid retention in the body and limitation of physical activity. The chronic form of heart failure , unlike acute, begins asymptotically and develops gradually. The initial stage of the disease does not have obvious symptoms, and heart problems can only be identified during a medical examination. Over time, the patient develops shortness of breath and rapid heartbeat during physical activity. In later stages, these symptoms persist even at rest.

Epidemiology : CHF is the most common cause of hospitalization in the elderly; five-year survival rate of patients with CHF: less than 50%; in case of severe CHF, half of the patients die within the first year; CHF reduces quality of life by 80%.

Factors in the development of CHF

- Arterial hypertension (AH) is the main cause of chronic heart failure.
- Coronary heart disease (CHD) is in second place among the provoking factors.
- Cardiomyopathies (including those provoked by infectious diseases, diabetes mellitus, hypokalemia , etc.).
- Valvular (mitral, aortic, tricuspid , pulmonary) and congenital heart defects.
- Arrhythmias (tachyarrhythmias , bradyarrhythmias).
- Diseases of the pericardium and endocardium.
- Conduction disturbances (atrioventricular block).
- High load (for example, with anemia).
- Volume overload (eg, renal failure).

Pathogenesis of CHF .

1. The main trigger of CHF is a decrease in myocardial contractility and a drop in cardiac output , which causes a decrease in the perfusion of a number of organs and activation of compensatory mechanisms (sympathetic-adrenal system, renin-angiotensin - aldosterone system, etc.).

2. Catecholamines (norepinephrine) cause peripheral vasoconstriction of arterioles and venules , increase venous return to the heart and level reduced cardiac output to normal (compensatory reaction). However, further activation of the sympathicoadrenal system leads to the progression of CHF (catecholamines activate the RAAS, tachycardia worsens heart filling in diastole and other decompensation reactions).

3. Spasm of renal arterioles + renal hypoperfusion due to CHF \Rightarrow activation of the RAAS \Rightarrow hyperproduction angiotensin II (a powerful vasopressor ; potentiates myocardial hypertrophy and remodeling) and aldosterone (increases sodium reabsorption and plasma osmolality , activates the production of ADH, which retains water). An increase in blood volume, on the one hand, normalizes cardiac output (compensation), on the other hand, it potentiates dilatation and damage to the heart (decompensation).

4. In the development of CHF, an important role also belongs to vascular endothelial dysfunction (decreased production of endothelial vasorelaxing factor), hyperproduction of a number of cytokines: IL, TNF- α (impairs the transport of calcium ions into cells, inhibits PVK dehydrogenase , leading to ATP deficiency, triggers apoptosis cardiomyocytes).

Classification of CHF.

1. By origin : due to volume overload, due to pressure overload, primary myocardial

2. According to the cardiac cycle : systolic form, diastolic form, mixed form

3. According to the clinical variant : left ventricular, right ventricular, biventricular (total)

4. According to cardiac output : with low cardiac output, with high cardiac output

Degree of severity of CHF.

1. According to Vasilenko- Strazhesko :

Stage I (initial) – latent HF, manifested only during physical activity (shortness of breath, tachycardia, fatigue).

Stage II (severe) – severe disturbances of hemodynamics, organ function and metabolism

IIA – moderately severe signs of heart failure with hemodynamic impairment in only one circle

IIВ – severe signs of heart failure with hemodynamic disturbances in the large and small circles

Stage III (final, dystrophic) – severe hemodynamic disorders, persistent changes in metabolism and functions of all organs, irreversible changes in the structure of tissues and organs, complete loss of ability to work.

2. By nyha :

Class I (no restrictions on physical activity) - ordinary (habitual) physical activity does not cause severe fatigue, shortness of breath or palpitations (but there is heart disease!); 6-minute walking distance is 426-550 m.

Class II (mild, slight limitation of physical activity) - satisfactory health at rest, but habitual physical activity causes fatigue, palpitations, shortness of breath or pain; 6-minute walk distance 301-425 m.

Class III (severe, noticeable limitation of physical activity) - satisfactory health at rest, but the load is less than usual leads to the appearance of symptoms; 6-minute walking distance is 151-300 m.

Class IV (complete limitation of physical activity) - inability to perform any physical activity without deteriorating well-being; symptoms of heart failure are present even at rest and intensify with any physical activity; the distance of a 6-minute walk is less than 150 m.

The main clinical manifestations of biventricular CHF:

1. Subjective manifestations: - shortness of breath is the most common and early symptom of CHF; at first it appears only during physical activity, as the disease progresses and at rest; shortness of breath often occurs when lying down and disappears when sitting

- rapid fatigue, severe general and muscle weakness (due to decreased muscle perfusion and oxygen starvation); loss of body weight (due to activation of TNF- α and the development of malabsorption syndrome)

- palpitations (usually due to sinus tachycardia) - initially bother patients during exercise or with a rapid rise in blood pressure, as CHF progresses - and at rest

- attacks of suffocation at night (cardiac asthma) - attacks of severe shortness of breath that occur at night, accompanied by a feeling of lack of air, a feeling of fear of death

- cough - usually dry, appears after or during physical activity (due to venous stagnation in the lungs, swelling of the bronchial mucosa and irritation of cough receptors); in severe cases there may be a wet cough with the release of a large amount of foamy, pink sputum (with the development of pulmonary edema)

- peripheral edema - at first there is a slight pastiness and local swelling in the area of the feet and legs, mainly in the evening, by the morning the swelling disappears; as CHF progresses, edema becomes widespread, localized not only in the area of the feet,

ankles, legs, but also in the area of the thighs, scrotum, anterior abdominal wall, and lumbar region; extreme degree of edematous syndrome - anasarca - massive, widespread edema with ascites and hydrothorax

- impaired urine output (oliguria , nocturia - predominance of nighttime diuresis over daytime)

- pain, feeling of heaviness and fullness in the right hypochondrium - appear with liver enlargement, caused by stretching of the Glissonian capsule

2. Objectively : a) inspection : - forced sitting or semi-sitting position of patients with their legs down or a horizontal position with the head of the head raised high

- acrocyanosis of the skin and visible mucous membranes, most pronounced in the distal parts of the extremities, on the lips, tip of the nose, ears, subungual spaces, accompanied by cold skin of the extremities, trophic disorders of the skin (dryness, peeling) and nails (fragility, dullness) (due to decreased peripheral tissue perfusion, increased tissue extraction of oxygen, and increased reduced hemoglobin)

- peripheral edema (up to ascites and hydrothorax): located symmetrically, leaving a deep hole after finger pressure, which then gradually smoothes out; the skin in the area of edema is smooth, shiny, soft at first, and with prolonged swelling it becomes dense; at the site of edema, blisters may form, which open and fluid flows out of them, foci of necrosis, skin tears

- swelling and pulsation of the neck veins (with the development of right ventricular failure)

Plesh's symptom (hepatic- jugular test) - when the patient is breathing calmly, pressure is applied with the palm of the hand to the enlarged liver, which causes increased swelling of the neck veins

- atrophy of skeletal muscles (biceps, thenar and hypothenar muscles , temporal and masticatory muscles), loss of body weight, pronounced decrease in subcutaneous fat ("cardiac cachexia").

b) physical examination : 1) respiratory organs : inspiratory tachypnea ; percussion : dullness at the back in the lower parts of the lungs; Auscultation : crepitus and moist fine bubbling rales against the background of hard or weakened vesicular breathing in the lower parts

2) cardiovascular system : pulse is rapid, low filling and tension, often arrhythmic; Blood pressure is reduced (SBP is greater than DBP); palpation of the apical impulse is diffuse, shifted to the left and down; percussion, the borders of the heart are expanded to the left; auscultation tachycardia and various arrhythmias, often protodiastolic gallop rhythm

3) abdominal organs : bloating (flatulence), palpation - pain in the right hypochondrium; the liver is enlarged, painful on palpation, its surface is smooth, the

edge is rounded, with large stagnation - systolic pulsation (bulging in systole and decreasing in diastole); ascites.

Diagnosis of CHF.

1. ECG : signs of left ventricular hypertrophy: increase in R wave v_5, v_6, I, aVL , signs of left bundle branch block, increase in the interval of internal deviation (from the beginning of the Q wave to the apex of the R wave) $J > 0.05$ sec in V_5, V_6 , levogram , displacement of the transition zone in V_1/V_2 , right ventricular hypertrophy: increase in R_{III, aVF, V_1, V_2} ; spelling ; displacement of the transition zone in V_4/V_5 ; complete/incomplete blockade of the right bundle branch; increase in the interval of internal deviation $J > 0.03$ sec in V_1, V_2 ; shift of the ST interval below the isoline, inversion or biphasicity of the T wave in III, aVF, V_1, V_2 , various rhythm disturbances, etc.

2. Chest X-ray : redistribution of blood flow in favor of the upper lobes of the lungs and an increase in the diameter of blood vessels (a sign of increased pressure in the pulmonary veins); Kerley lines (caused by the presence of fluid in the interlobar fissures and dilation of the lymphatic vessels of the lungs); signs of alveolar pulmonary edema (a shadow spreading from the roots of the lungs), effusion in the pleural cavity, cardiomegaly , etc.

3. Echocardiography (including with stress tests: bicycle ergometry, 6-minute walking, bicycle ergometry, etc.): allows you to determine the size of the heart cavities, myocardial thickness, blood flow in various phases of the cardiac cycle, ejection fraction, etc.

4. Laboratory data are nonspecific: CBC – there may be signs of anemia (due to decreased appetite of patients, impaired iron absorption); OAM – proteinuria, cylindruria (as a manifestation of “congestive kidney”); BAC – decrease in total protein, albumin, prothrombin, increase in bilirubin, ALT and AST , GGTP, LDH (liver dysfunction); fluctuations in electrolytes (the result of pathogenetic processes in heart failure and diuretic therapy); increased levels of creatinine and urea (“stagnant kidney”), etc.

The goals of treatment of patients with CHF: 1) elimination of symptoms of the disease (shortness of breath, palpitations, increased fatigue, fluid retention in the body); 2) slowing down the progression of the disease by protecting target organs (heart, kidneys, brain, blood vessels, muscles); 3) improving quality of life 4) reducing the number of hospitalizations; 5) prolongation of the patient’s life.

1. General activities:

- avoiding alcohol consumption (since ethanol retains water and is a powerful inducer of apoptosis)
- weight loss in obese patients
- correction of hypertension, hyperlipidemia and diabetes

- limiting salt and liquid intake (up to 1-1.5 l/ day)
- daily weighing to detect hidden edema
- regular moderate physical activity (walking is best)
- avoid taking PAS (cardiodepressive effect), most calcium antagonists (verapamil - cardiodepressive effect, dihydropyridines - activation of the SNS), NSAIDs (retain fluid, increase blood pressure, reduce the activity of ACE inhibitors and β -blockers).

2. Drug therapy for CHF :

a) main drugs – 5 groups, effectiveness has been reliably proven:

1) ACE inhibitors are drugs No. 1 in the treatment of CHF; improve the clinical course of the disease, reduce the risk of death, slow down the progression of the disease and the onset of decompensation.

Principles for prescribing ACE inhibitors: - do not prescribe if the initial blood pressure is less than 90 mm Hg. Art. (in case of initial hypotension, stabilization of blood pressure is necessary before prescribing ACE inhibitors: semi-bed rest, small doses of corticosteroids, digoxin 0.25 mg orally or intravenously and/or dopamine 2-5 mcg/kg/min, albumin intravenously)

- avoid simultaneous administration of β -blockers and vasodilators
- before using ACE inhibitors, avoid large diuresis and excessive dehydration of the patient
- start ACEI dosing with very small doses and very slow titers, the first dose is at night

More often used: enalapril (starting dose 2.5 mg x 1 time / day , optimal 10 mg x 2 times / day , maximum 40 mg / day).

2) β - adrenergic blockers (BABs) – with long-term administration, they reduce the risk of decompensation and reliably prolong the life of patients (more than ACE inhibitors!), lead to an increase in ejection fraction and pumping function of the heart, inhibit and cause regression of pathological myocardial remodeling , reduce electrical instability, indirectly reduce activity RAAS. NB! A two-phase effect of β - blockers on the myocardium in patients with CHF is characteristic : in the first 2 weeks of treatment, CO may decrease and the course of CHF even worsens somewhat, then, as a result of a decrease in tachycardia and oxygen consumption by the myocardium, hibernating (sleeping) cardiomyocytes restore their activity and CO begins to grow.

Requirements for β -AB therapy :

- cannot be started if the patient has an unstable condition (if administration of diuretics or drugs with inotropic action is required)
- the initial period of therapy should take from 2 to 6 weeks, you should start with small doses (1/8 of the treatment dose), titrating the daily doses
- prescribed for life and preferably in addition to ACE inhibitors

Use: metoprolol -SR (initial dose 5-12.5 mg/ day , optimal – up to 100 mg/ day); bisoprolol (initial dose 1.25 mg/ day , optimal – up to 10 mg/ day); carvedilol (initial dose - 3.125 mg/ day , optimal - up to 50 mg/ day - the most optimal, is non-cardioselective β - α_1 -adrenergic blocker, antioxidant)

3) diuretics - indicated only for clinical signs and symptoms of fluid retention in the body (i.e., congestive heart failure), mainly together with ACE inhibitors; the criterion for a sufficient dose is a decrease in body weight by 0.5-1 kg/ day ; loop diuretics increase sodium excretion by 20-25% and the excretion of free water, thiazide diuretics increase sodium excretion by 5-10%, but do not increase the clearance of free water. Use: thiazide diuretics (hydrochlorothiazide orally in the morning 25-75 mg), if their effectiveness is insufficient - loop diuretics (furosemide orally in the morning 20-500 mg)

4) cardiac glycosides (only digoxin 0.125 mg 1-2 times a day) - indicated in the presence of atrial fibrillation, in case of sinus rhythm - the fourth drug (after ACE inhibitors, beta blockers, diuretics); use in patients with sinus rhythms in low doses does not improve the prognosis and does not slow down the progression of CHF, but improves the quality of life; It is not advisable to prescribe in patients with heart failure with impaired LV diastolic filling, high-output heart failure, and cor pulmonale.

5) spironolactone orally 25-50 mg once in the morning or in 2 doses in the morning - reduces the risk of overall mortality by 30%, is used

b) additional drugs – drugs, the effectiveness and safety of which require clarification: 1) AT II **antagonists** – used for intolerance to ACE inhibitors (valsartan orally at an initial dose of 40 mg 2 times a day, gradually increasing to a maximum of 160 mg 2 times a day, losartan , irbesartan)

2) **cardioprotectors** - used in short courses to enhance the contractility of the heart (mildronate - limits the transport of long-chain fatty acids across mitochondrial membranes, while short-chain fatty acids can freely penetrate and oxidize; trimetazidine / preductal orally 20 mg 3 times / day - inhibits beta in mitochondria - oxidation of all fatty acids, which promotes the accumulation of activated fatty acids in mitochondria).

c) auxiliary drugs: 1) peripheral vasodilators (nitrates) - only with concomitant angina and pulmonary edema

2) calcium channel blockers (amlodipine only) - “on top” of ACE inhibitors with severe valvular regurgitation , high arterial and/or pulmonary hypertension

3) antiarrhythmics (group III only) – only for life-threatening arrhythmias

4) GCS (prednisolone, methylprednisolone) – for persistent hypotension and as a “therapy of despair” when other drugs are ineffective

5) non-glycoside inotropic stimulants (dopamine , dobutamine) - in short courses during exacerbation and CHF with persistent hypotension

- 6) acetylsalicylic acid - used by patients after myocardial infarction
- 7) indirect anticoagulants (only warfarin) - for heart dilatation, intracardiac thrombus, atrial fibrillation, after operations on the heart valves.

L I T E R A T U R A

1. Belenkov Yu.N., Ageev F.T., Mareev V.Yu. Meet diastolic heart failure. Heart failure. 2000;1(2):40-4 [Belenkov IuN , Ageev FT , Mareev Vlu . Meet diastolic heart failure. Serdechnaia nedostatochnost ' . 2000 ;1 (2):40-4(in Russian)].
2. Lawson CA, Zaccardi F, Squire I, et al. Risk Factors for Heart Failure. 20-Year Population-Based Trends by Sex, Socioeconomics Status, and Ethnicity. Circ Heart Fail. 2020 ;13 (2):e006472.
DOI:10.1161/CIRCHEARTFAILURE.119.006472:e006472
3. Maddox T, Januzzi JL, Allen LA, et al. 2021 Update to the 2017ACC Expert Consensus Decision Pathway for Optimization of the Heart Failure Treatment: Answers to 10 Pivotal Issues About Heart Failure
With Reduced Ejection Fraction: A Report of the American College of Cardiology Solution Set Oversight Committee. J Am Coll Cardiol. 2021 ;77 (6):772-810. DOI:10.1016/j.jacc.2020.11.022
4. Rasulova Mohigul Matyakubovna . (2022). Modern View on the Etiopathogenesis of Chronic Recurrent Aphthosis Stomatitis. Eurasian Medical Research Periodical, 15, 35–39. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/emrp/article/view/2806> 5
- 5 . Fomin I.V. Chronic heart failure in the Russian Federation Federations: what we know today and what we should do. Russian cardiological magazine . 2016 ;8:7 - 13 [Fomin IV.
6. Chronic heart failure in Russian Federation: what do we know and what to do. Russian Journal of Cardiology. 2016 ;8:7 -13 (in Russian)].DOI:10.15829/1560-4071-2016-8-7-13
7. Malik P, Patel U, Patel NH, et al. Elevated cardiac troponin I as a predictor of outcomes in COVID-19 hospitalizations: a meta-analysis. Infez Med. 2020 ;28 (4):500-6.
8. Buckley BJR, Harrison SL, Fazio- Eynullayeva E, et al. Prevalence and clinical outcomes of myocarditis and pericarditis in 718,365 COVID-19 patients. Eur J Clin Invest. 2021 ;51 (11):e13679. DOI:10.1111/eci.13679

GENERAL OVERVIEW OF CEREBRAL CARDIAC SYNDROME AND ITS RELEVANCE

Z.J.Narzilloeva

Annotation: Cerebrocardial syndrome is considered as a complex of cardiac disorders, which arise against the background of damage to the central nervous system and develop in acute cerebrovascular accident. A special role in its development is played by damage to the autonomic nervous system with the emergence of local and systemic catecholamine cytotoxicity, neuroinflammation and free radical damage. Clinically, this leads to the appearance of arrhythmias and other ECG phenomena, systolic and diastolic dysfunction, and an increased risk of sudden death, which requires identifying patients with similar risk factors and developing recommendations for their diagnosis and treatment.

Keywords: Cerebrocardial syndrome, acute cerebrovascular accident, subarachnoid hemorrhage, electrocardiography, cardiac arrhythmias.

For a Russian cardiologist brought up on the works of the national scientific school of the 20th century, who in recent years has been faced with semantic differences in international and domestic classifications of diseases, the emergence of “new” nosological forms of diseases in medicine is inevitably accompanied by the effect of “already seen.” Metabolic, non-coronarogenic and non-inflammatory myocardial diseases, which F. Wuhrmann (1956) called “the stepdaughters of the clinic and pathological anatomy,” have been studied for a long time, however, to this day this area of cardiology remains the least studied. According to H. Marriott (1960), there are more than 100 situations in which ECG changes can be perceived as ischemic. Historically, the clinical equivalents of these situations were myodegeneration and cardiac myasthenia, myocardia in France, myocardosis in Germany, cardiomyopathy (CM) in England and myocardial dystrophy (MCD) in Russia. The inclusion of the term “CMD” in the WHO glossary of diseases resolved many years of semantic controversy.

For the domestic clinician, the most acceptable classification of MKD by M.S. Kushakovsky (1977), according to which they distinguish alcoholic, disovarian (menopausal), diselectrolytic, neurogenic, endocrine-metabolic, disproteinemic, anemic, toxic, tonsillogenic, during physical stress (“athletic heart”), with physical effects on the heart (trauma, radiation), infiltrative, with systemic neuromuscular diseases and postpartum MCD (CMD) [2]. Of greatest interest for this topic are neurogenic, disovarial (menopausal) and physical stress-related ICM.

The concept of “cerebrocardiac syndrome”

As for neurogenic myocardial damage, they have been known for a long time, and we believe that it is more appropriate to consider them in the context of cerebrocardial syndrome (CCS), a term proposed in the mid-50s. last century to indicate certain changes on the ECG accompanying brain damage. Catecholamines are known to damage the myocardium. Histological analysis of the hearts of patients with ACN revealed disorders characteristic of excessive infusion of norepinephrine. In particular, the following were found: myocytolysis, local coagulative necrosis, subendocardial petechial hemorrhages, edema and interstitial mononuclear infiltration [27]. Catecholamines cause premature propagation of the action potential, prolonging the depolarization phase and shortening the repolarization period, which provokes rhythm disturbance as the initial manifestation of CCS. The response to the resulting decrease in effective cardiac output is increasing sympathetic stimulation in the form of an increase in heart rate and an increase in blood pressure. Compensatory increase in coronary perfusion leads to uncompensated transmembrane Ca^{2+} entry and K^+ release, disruption of the actin-myosin complex, i.e. secondary reperfusion damage to cardiomyocytes. At the same time, long-term high levels of norepinephrine can cause not only disruption of the opening of calcium channels, but also activate peroxidation, which leads to cellular damage and leakage of cardiac enzymes from the cell [11, 12]. Clinical confirmation of the development of left ventricular dysfunction in this case will be an increase in the level of myocardial damage enzymes, characteristic ECG changes, and an increase in B-type natriuretic peptide [13, 14]. Unlike ischemic transient myocardial dysfunction, when the main trigger of myocardial damage is its reperfusion, for CCS the trigger of damage is dysregulation of the autonomic nervous system with excessive release of norepinephrine into the myocardium from sympathetic nerve endings [10]. Against the background of a persisting high concentration of catecholamines in the blood and synapses, a “stunned” state occurs myocardium (“stunned or petrified myocardium”). In patients with premorbid coronary artery disease, this leads to the development of contractile necrosis, while in premorbidly healthy patients, cardiac dysfunction is potentially completely reversible within 3-42 days [17]. For CCS, the most changes in the final part of the ventricular complex are characteristic, in particular, a pronounced increase in the duration and amplitude of the T wave, its broadening (“dimensionless”, “crazy” T wave), inversion, enlargement of the U wave, fusion of the T and U waves (“T+U”) There is a prolongation of the QT and QTU intervals. Elevation or depression of the ST segment is possible, creating a picture of a “pseudo-infarction” curve. Similar ECG changes occur with Wellens. syndrome. Pronounced inverted T waves in patients with unstable angina were first described in 1982 and called “Wellens” syndrome”, named after one of the authors of the publication [3]. The ECG pattern has a high (84%) diagnostic value for critical (more than 70%) stenosis of the left coronary artery and prognostic

significance (38% risk of adverse cardiac events expected in the next 16 months, including acute myocardial infarction) [4]. Unlike Wellens syndrome, T waves in CCS are asymmetrical, high-amplitude, wide and “too large for myocardial infarction.” The most common rhythm disturbances are: sinus bradycardia (less commonly tachycardia), ventricular or atrial extrasystole, atrial fibrillation, slow atrioventricular rhythm. Sometimes there is a violation of intraventricular conduction in the form of transient blockades of one of the His bundle branches [5-7]. CCS is characterized by rapid reverse dynamics that do not reflect the direction of the cerebral process [8]. Pathophysiology CCS is caused by the following pathological conditions: acute cerebrovascular accident (ACVA), traumatic brain injury (TBI), encephalitis, subarachnoid and intracranial hemorrhages, infarctions and brain tumors, embolism, thrombosis, aneurysms and cerebral vascular malformations, neuroinfections, intoxication, comas of various origins, neurosurgical operations, epilepsy. CCS, as a special case of cerebro-visceral pathology, indicates the inextricable connection and interdependence of cerebral and systemic hemodynamics [9]. It is known that the development of CCS is based on complex metabolic destructive disorders that occur in the myocardium following cerebral pathology. Cardiac function is regulated by centers in the brain stem through sympathetic and parasympathetic innervation. Damage to certain brain structures is accompanied by disruption of cardiovascular autonomic regulation [10] with excessive sympathetic activation [11]. Centrogenic excitation of the sympathetic-adrenal system and dysfunction of the autonomic nervous system lead to increased release of catecholamines into the blood plasma, causing shifts in the functioning of humoral systems and profound disturbances in tissue metabolism in the myocardium, both at the level of substrates and at the level of enzymatic reactions. Excessive toxic effects of catecholamines lead to a decrease in the density and affinity of β -adrenergic receptors (AR) of cardiomyocytes, an increase in the amount of catecholamines in the myocardium and a decrease in the contractile force of cardiomyocytes (“metabolic damage of the myocardium of the hyperadrenergic type”) [2]. “Histotoxic myocardial damage” due to hypercatecholaminemia [12] causes secondary morphofunctional changes in cardiomyocytes such as myocytolysis and focal myocardial micronecrosis (the so-called “adrenaline myocarditis”) [13]. With a sufficient duration of the “sympathetic storm” [14], the reserves of norepinephrine in the myocardial tissue are depleted. Catecholamines change the density and duration of the slow Ca - Na -current in the 2nd phase of the action potential, increase the density and shorten the activation time of the K-current I_{x1} , and also stimulate the Ca -current entering the cell. The changes occurring can be schematically represented as follows: β -ARs of the myocardium cause an increase and acceleration of the energy entering the cardiomyocytes Ca current, which leads to an increase in the intracellular concentration of Ca ions and an increase in the permeability of the cell membrane for

K ions, resulting in an increase in the density of the outgoing K current (current $I_x 1$), and therefore a more rapid completion of the repolarization of cell membranes and a shortening of the action potential. Neurogenic (adrenergic) CMP manifests itself in the clinic in 2 variants: in the form of acute effects effects of catecholamines on the myocardium and in the form of a norepinephrine-deficient state of the myocardium. S.P. Astrakhantseva and M.S. Kostomarova (1966) found in almost all examined individuals with acute cerebral ischemia an increase in the content of norepinephrine in the blood plasma by 2.4 times and adrenaline by 2 times. Particularly high concentrations of catecholamines occurred during the first three days of the disease with a gradual decrease by the 40th day. The authors obtained a correlation between very high levels of catecholamines in the blood and the severity of these abnormalities on the ECG [15]. It is known that subarachnoid hemorrhage (SAH) usually involves the ventricles of the brain, which are located in close proximity to the hypothalamus, and, apparently, it is this circumstance that leads to the release of excess catecholamines into the blood [16]. At the cellular level, this causes hypermetabolism and electrolyte imbalance in mitochondria [17] and toxic damage to cardiomyocytes [18]. G.NeilDwyer et al (1990) found a direct correlation between the concentration of catecholamines in the blood plasma and ECG changes in SAH [19]. Later, between 4-6 days from the acute onset of SAH, sympathicotonia is replaced by hyperactivity of the parasympathetic nervous system [20]. Activation of the sympathetic nervous system may also occur through the insula Reili) [21], and an asymmetry of cardiovascular effects is revealed: the sympathetic ones are caused by the right-sided, and the parasympathetic ones by the left-sided dominant [22]. Experiments on rats simulating cerebral infarction confirmed the hypothesis about the difference between right- and left-sided cerebrocardial effects, including the type of arrhythmias. RDLane et al . (1992) found a relationship between right hemisphere stroke and supraventricular arrhythmia, as well as between left hemisphere stroke and ventricular arrhythmias. Patients with cerebral infarction localized in the right hemisphere show a more pronounced increase in blood pressure values and variability than with left-sided infarcts. In this group, arrhythmias and prolongation of the QT interval are more often observed, as well as an increase in the concentration of norepinephrine in the blood plasma. Right-sided autonomic stimuli have a predominant effect on the sinoatrial node, and stimulation or suppression of the right part of the medulla oblongata and hypothalamus has a greater effect on ectopic cardiac activity [23]. Heart rhythm disturbances in conditions of impaired autoregulation of cerebral blood flow negatively affect reparative processes in the zone of cerebral ischemia. Even a moderate transient cardiogenic drop in blood pressure further impairs the blood supply to the peri-infarction area. Frequent supraventricular extrasystole can cause a decrease in cerebral blood flow by 7%, ventricular extrasystole by 12%, and ventricular paroxysmal

tachycardia by 40-75%. Prolonged supraventricular paroxysmal tachycardias lead to a significant decrease in left ventricular stroke volume with subsequent deterioration of cerebral hemodynamics [24]. According to another theory, hypomagnesemia plays an important role in the pathogenesis of CCS [25]. CCS with suprabulbar localization of the process (tumors, traumatic brain injuries - TBI, encephalitis, intracerebral hematomas, cerebral infarctions) can be caused by mechanical factors: impaired cerebrospinal fluid dynamics, increased intracranial pressure, cerebral edema, compression of the brain stem, in general, the degree of suddenness and speed of development of cerebral pathology. Systematizing clinical and experimental materials, I.I. Isakov (1971) identifies 7 electrocardiographic variants of CCS: vagotonic, tachycardial, β -pansympathicotonic (circulatory), hyperamphotonic, dystrophic, arrhythmic and acute cerebral (emergency) [26]. The clinical significance of neurogenic changes in the heart lies in the similarity of the ECG abnormalities that develop with myocardial lesions. Cardiac damage may develop immediately or within a few hours after ACV. Some patients may have an asymptomatic course with a slight increase in cardiac enzymes of myocardial damage, while others develop a clinical picture of cardiogenic shock, acute heart failure and pulmonary edema. Pulmonary edema has been reported in approximately 10% of patients with SAH [3, 4].

L I T E R A T U R A

1. Kurowski V., Kaiser A., von Hof K. Apical and midventricular transient left ventricular dysfunction syndrome (tako-tsubo cardiomyopathy): frequency, mechanisms, and prognosis. *Chest* 2007; 132: 809–816.
2. Mehta NK, Aurigemma G., Rafeq Z., Starobin O. Reverse takotsubo cardiomyopathy: after an episode of serotonin syndrome. *Tex. Heart Inst. J.* 2011; 38: 568–572.
3. Friedman JA, Pichelmann MA, Piepgras DG et al. Pulmonary complications of aneurysmal subarachnoid hemorrhage. *Neurosurgery* 2003; 52: 1025–1031.
4. Prasad A., Lerman A., Rihal CS Apical ballooning syndrome (Tako-Tsubo or stress cardiomyopathy): a mimic of acute myocardial infarction. *Am. Heart J.* 2008; 155: 408–417.
5. Lee VH, Oh JK, Mulvagh S. et al. Mechanisms in neurogenic stress cardiomyopathy after aneurysmal subarachnoid hemorrhage. *Neurocrit. Care* 2006; 5: 243–249.
6. Sato K., Masuda T., Izumi T. Subarachnoid hemorrhage and myocardial damage clinical and experimental studies. *Jpn. Heart. J.* 1999; 40: 683–701.
7. Melville KI, Blum B., Shister HE et al: Cardiac ischemic changes and arrhythmias induced by hypothalamic stimulation. *Am. J. Cardiol.* 1963; 12: 781–791.

8. Yuki K., Kodama Y., Onda J. et al. Coronary vasospasm following subarachnoid hemorrhage as a cause of stunned myocardium: case report. *J. Neurosurg* . 1991; 75: 308–311.
9. Matyokubovna , R. M. (2023). Diseases of the Mucous Membrane of the Oral Cavity Caused by Prosthetics with Removable Protheses. *JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING*, 2(3), 84-86.
10. Samuels MA Neurogenic heart disease: a unifying hypothesis. *Am. J. Cardiol* . 1987 ; 60: 15J—19J.
11. Samuels MA The Brain-Heart Connection. *Circulation*. 2007; 116: 77–84.
12. Gottlieb R, Burleson KO, Kloner RA et al. Reperfusion injury induces apoptosis in rabbit cardiomyocytes . *J. Clin . Invest*. 1994; 94: 1621–1628.
13. Singal PK, Kapur N, Dhillon KS et al. Role of free radicals in catecholamine-induced cardiomyopathy. *Can. J. Physiol. Pharmacol* . 1982; 60: 1390–1397.
14. Parekh N., Venkatesh B., Cross D. et al. Cardiac troponin I predicts myocardial dysfunction in aneurysmal subarachnoid hemorrhage. *J. Am. Coll. Cardiol* . 2000; 36: 1328–1335.

ATYPICAL FORMS OF MYOCARDIAL INFARCTION AND ITS MODERN TREATMENT

Z.J.Narzilloeva

Annotation: Diseases of the circulatory system are a pressing problem in the world. Myocardial infarction is one of the main causes of death in coronary heart disease. Correct and timely diagnosis of myocardial infarction plays a key role in the prognosis of the patient's life.

Key Words: Coronary heart disease, myocardial infarction, atypical forms.

Myocardial infarction (MI) is one of the clinical forms of coronary heart disease, which occurs with the development of ischemic necrosis of the myocardium due to the absolute or relative insufficiency of its blood supply.

The main reasons that increase the risk of developing MI:

- Elderly age.
- Male gender.
- Hereditary factors.
- Poor nutrition.
- Hyperlipidemia (increased levels of low-density LDL cholesterol relative to HDL)
- Arterial hypertension with lack of control over blood pressure provokes MI.
- Diabetes.
- Excess body weight.
- Physical inactivity.
- The presence of bad habits, in particular smoking.
- Alcohol consumption.
- A large number of atherosclerotic plaques.
- Stressful situations.

The heart is an organ that requires a sufficient amount of oxygen. If there are a large number of atherosclerotic plaques on the walls of the coronary artery and a narrowing or blockage has formed, then such pathologies lead to slow or rapid death of the muscle cells of the heart. Improper functioning of blood vessels and subsequent disorders are among the most common causes of myocardial infarction. Rupture of an atherosclerotic plaque also leads to pathological processes. Damage to a coronary vessel by thrombosis greatly increases the risk of myocardial infarction and has a high percentage of recorded cases of myocardial infarction.

Classification of myocardial infarction

1. According to the anatomy of the lesion:

- transmural.
- intramural .
- subendocardial.
- subepicardial .
- 2. By volume of damage:
 - large-focal (transmural), Q-infarction.
 - small-focal, non-Q-infarction.
- 3. By localization:
 - Myocardial infarction of the left ventricle (anterior, lateral, inferior, posterior).
 - Isolated myocardial infarction of the apex of the heart.
 - Myocardial infarction of the interventricular septum (septal).
 - Right ventricular myocardial infarction.
 - Combined localizations: posterior -inferior , anterior -lateral, etc.

Clinical classification of myocardial infarction

- Spontaneous MI (Type 1) associated with ischemia due to a primary coronary event, such as plaque erosion and/or rupture, cracking, or dissection.
- Secondary myocardial infarction (type 2), associated with ischemia caused by an increase in oxygen deficiency or supply, for example, with coronary spasm, coronary embolism, anemia, arrhythmia, hyper- or hypotension.
- Sudden coronary death (type 3), including cardiac arrest, often with symptoms of presumed myocardial ischemia with expected new ST elevation and new left bundle branch block, detection of fresh coronary artery thrombus at angiography and/or autopsy, death occurring before obtaining blood samples or before increasing marker concentrations.
 - PCI-associated MI (type 4a).
 - MI associated with stent thrombosis (type 4b), which is confirmed by angiography or autopsy.
 - CABG-associated MI (type 5).

Clinical picture of myocardial infarction

The most common and characteristic symptom of myocardial infarction is pain. In typical cases, the pain is diffuse in nature, localized in the left side of the chest, behind the sternum, and can radiate to the left arm or shoulder. Sometimes the pain is represented by a feeling of heaviness, burning, pressure. In rare cases, it is confused with pain in the stomach. Most often, the sensations last more than 30 minutes, are not relieved by taking nitroglycerin and painkillers, and are accompanied by cold sweat and fear of death. Often the pain occurs in waves, for a long time, then weakening, then intensifying again. This pathology also has a number of atypical signs of a heart attack, which may indicate other problems. These include:

- Loss of consciousness.

- Heart rhythm disturbances, including angina.
- Severe headache, dizziness that does not go away within several days.
- During an attack, nausea and fever are possible.
- Blue discoloration of the nasolabial triangle, etc.

Signs can be less or more pronounced, but the patient requires emergency ambulance care and even a stay in intensive care. This is important to prevent deterioration of the condition, damage to other organs, for example, the development of pulmonary edema, stroke as a result of insufficient oxygen supply to the brain, and other problems. The patient's life depends on the correct and timely provision of qualified care. This is especially important during the first day. When the first signs appear, there is no need to wait for them to last long. MI is dangerous due to its sharp deterioration and severe course with a high percentage of death. Therefore, you should seek medical help as soon as possible.

Atypical forms of myocardial infarction

In some cases, the symptoms of myocardial infarction may be atypical. The following forms of MI are distinguished:

- Abdominal form - pain is localized in the upper abdomen, accompanied by bloating, nausea, and vomiting.
- Asthmatic form - represented by increasing shortness of breath, reminiscent of an attack of bronchial asthma.
- Atypical pain syndrome may be localized not in the chest, but in the right arm, shoulder, or iliac fossa.
- Silent myocardial ischemia is rare, more often in patients with diabetes mellitus. In this case, sometimes patients may experience hypotension, weakness, and cyanosis of the lips.
- The cerebral form is represented by dizziness, disturbances of consciousness, and neurological symptoms.
- In some cases, in patients with osteochondrosis of the thoracic spine, the main pain syndrome during MI is accompanied by girdle pain in the chest, characteristic of intercostal neuralgia, which intensifies with changes in body position and palpation.

All complications of myocardial infarction are life-threatening :

- Cardiogenic shock.
- Heartbreak.
- Rhythm and conduction disturbances (ventricular fibrillation).
- Acute heart failure.
- Development of left ventricular aneurysm.
- Development of Dressler's syndrome .
- Development of chronic heart failure.

Treatment of myocardial infarction

The only method of treating myocardial infarction, which in a significant proportion of cases allows us to completely prevent negative consequences and preserve the viability of the heart muscle, is the restoration of coronary blood flow in the first hours after the onset of the disease.

The patient requires urgent hospitalization in a hospital capable of immediate coronary angiography, balloon angioplasty and stenting of the coronary arteries (surgical intervention). Restoring blood flow through the coronary arteries is possible through thrombolytic therapy (the first 6-12 hours of myocardial infarction), however, this method is less effective and has its limitations. Upon admission, an ECG (electrocardiography) is required; if the condition is not severe, echocardiography, MRI, CT (computed tomography) are performed. Laboratory tests are required, including a biochemical blood test. The person's breathing is monitored (to timely determine a decrease or increase in frequency).

In the post-infarction period, the patient should also be under the supervision of the attending physician for several weeks or more (depending on the severity, lesion, concomitant diseases, etc.). Each stage of treatment is adjusted and, with the right approach, gives a high chance of a good recovery.

Prevention of myocardial infarction

Prevention of acute myocardial infarction and other types means a system of measures, the main focus of which is the prevention of atherosclerosis and, if possible, the elimination of risk factors for myocardial infarction. The goal of prevention after a myocardial infarction is to prevent death, the development of recurrent myocardial infarction and chronic heart failure and other possible complications.

Primary prevention of myocardial infarction is based on maintaining a “healthy lifestyle”, following medical recommendations to prevent the development of coronary artery disease (maintaining normal levels of blood pressure, glucose, cholesterol). The patient must follow proper nutrition, regular physical activity and properly selected exercises, and give up bad habits.

Secondary prevention after myocardial infarction is necessary to prevent death, the development of recurrent myocardial infarction and chronic heart failure. Long-term prognosis after MI is determined by the severity and extent of stenotic atherosclerosis of the coronary arteries; the degree of left ventricular dysfunction, the age of the patient, the presence of potentially dangerous arrhythmias. After an MI, constant medical monitoring is necessary to prevent the development of long-term complications of myocardial infarction (chronic heart failure, arrhythmias). These complications are in most cases successfully prevented with the appropriate doctor-recommended regimen, nutrition and special drug treatment. It is recommended to

regularly visit a cardiologist (at least once every 6 months) to monitor your general condition and assess the degree of effectiveness of the therapy.

It is important to remember that MI is a serious disease, provoked by other diseases. Therefore, it is necessary to monitor the condition of all systems, including the endocrine system, undergo regular medical examinations, and not ignore taking medications prescribed by doctors. Sometimes simple pills can save a life by preventing the development of serious pathologies.

Trends in mortality of the working age population from diseases of the circulatory system in the Russian Federation and the Kemerovo region. Healthcare of the Russian Federation. 2015; 59 (6): 19–24. Artamonova G. V., Maksimov S. A., Tabakaev M. V. Tendencii mortality naselenija trudosposobnogo vozrasta ot boleznej systemy krovoobrasheniya v Rossijskoj Federacii i Kemerovs - Koj regioni. Zdravoohranenie Rossijskoj Federacii. 2015; 59(6): 19–24.

3. Garganeeva A. A., Okrugin S. A., Borel K. N. Prehospital and hospital mortality from acute myocardial infarction in Tomsk, according to the register of acute myocardial infarction. Cardiological Bulletin. 2014; 3:64–68. Garganeeva AA, Okrugin SA, Borel KN Dogospital'naja i gospital'naja letal'nost' ot sharp infarkta miocarda vg. Tomske po dannym register sharp infarkta miocarda. Kardiologicheskij vestnik. 2014; 3:64–68.

4. Morillas P., Bertomeu V., Pabón P. Characteristics and outcome of acute myocardial infarction in young patients. The PRIAMHO II study. Cardiology. 2007; 107:217–225.

5. Oganyan K. M., Streltsov N. M. Employment and its regulation. St. Petersburg; 2008. Oganjan KM, Strel'cov NM Zanjatost' naselenija i ee regulation St. Petersburg; 2008.

6. Boytsov S. A., Dovgalevsky P. Ya., Gridnev V. I. Comparative analysis of data from Russian and foreign registers of acute coronary syndrome. Cardiological Bulletin. 2010; 1: 82–86. Bojcov S. A., Dovgalevskij P. Ja., Gridnev VI Sravnitel'nyj analiz dannyh rossijskogo i zarubezhnyh registrov sharp koronarnogo syndrome. Kardiologicheskij vestnik. 2010; 1:82–86.

7. Gartner C., Walz L., Bauernschmitt E. The causes of prehospital delay in myocardial infarction. Dtsch. Arztebl. Int. 2008; 105:286–291.

8. Park YH, Kang GH, Song BG Factors related to prehospital time delay in acute ST-segment elevation myocardial infarction. J. Korean Med. Sci. 2008; 105:864–869.

NERV SISTEMASINING KLINIK ANATOMIYASI VA FIZIOLOGIYASI

Toshkent davlat stomatologiya instituti talabalari

Suyunov Nozimjon Ramziddin o'g'li

Rustamjonov Abdulaziz Jaxongir o'g'li

Anatomiya Kafedrasida ilmiy rahbari

Abdusamatova Iroda Ilhamovna

Annotatsiya: ushbu maqolada nerv sistemasining klinik anatomiyasi va fiziologiyasi haqida hamda neyronlar, akson va dentritlar hamda ularning vazifalari, somatik va avtonom nerv tizmlari, nerv sistemasining hosil bo'lish jarayoni hamda tibbiyotdagi ahamiyati haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: nerv sistemasi, neyron, akson, dentrit, somatik nerv sistemasi, avtonom nerv sistemasi, nerv fiziologiyasi, odingi miya, orqa miya.

Kirish: Har bir tirik mavjudot tashqi muhitdan ma'lum ta'sirot oladi va unga mos javob qaytaradi. Bundan tashqari, organizmda bo'layotgan modda almashinish jarayonlari ham o'z navbatida unga ma'lum bir ta'sir qiladi va organizm bunga javob qaytaradi. Ta'sirot tushayotgan soha bilan a'zo o'rtasidagi aloqa organizmda nerv tizimi vositasida bog'lanadi. Nerv tizimi tana qismlari va a'zolaming faoliyatini bir-biri bilan bog'lab bir butun tizimni hosil qiladi. Ikkinchi tomondan nerv tizimi organizm faoliyatining tashqi muhit bilan munosabatini boshqaradi.

Nerv tizimining vazifaviy-tarkibiy birligi-nerv hujayrasi bo'lib, u o'zidan chiqayotgan o'siqlari bilan birga neyron deb ataladi. Neyronlar o'lchami, shakli, o'siqlarining soni va uzunligiga qarab turli xil bo'ladi. O'siqlari tuzilishi va vazifasiga qarab aksonlar yoki neyrit va dendritlarga bo'linadi. Neyronlarning dendritlari ko'p sonli va shoxlangan bo'ladi. Ular tashqi va ichki muhit ta'sirini yoki boshqa neyronlardan kelayotgan impulsni nerv hujayrasi tanasiga o'tkazib beradi. Akson yoki neyritlar bitta bo'lib, nerv impulsini hujayra tanasidan boshqa neyronga yoki ish bajaruvchi a'zoga o'tkazib beradi. Tuzilishi, vazifasi va aloqasiga qarab neyronlar sezuvchi yoki retseptor, oraliq yoki assotsiativ va harakatlantiruvchi yoki effektor neyronlarga bo'linadi.

Odamning bir butun nerv tizimi shartli ravishda odam organizmining ikki asosiy: o'simlik va hayvoniy a'zolar qismlariga mos ravishda somatik va vegetativ yoki avtonom nerv tizimlariga bo'linadi. Somatik nerv tizimi ko'ndalang targ'il mushaklar va terini innervatsiya qilib, organizmni tashqi muhit bilan bog'laydi. Avtonom nerv tizimi ichki a'zolaming silliq mushaklarini, bezlami, yurak-qon tomirlar faoliyatini, a'zo va to'qimalarda modda almashinuvi jarayonini boshqaradi. Avtonom nerv tizimi o'z navbatida ikki: simpatik va parasimpatik qismlarga bo'linadi. Nerv tizimining

somatik va vegetativ qismlarga bo‘linishi shartli ravishda, chunki organizmning butun hayoti nerv tizimining barcha qismlarini bosh miya po‘stlog‘i boshchiligida bir-biriga bog‘lanib qilgan faoliyatidan iborat.

Odamning markaziy nerv tizimi pushtning tashqi varag‘i ektodermadan taraqqiy etadi. Pusht tanasining dorsal qismlarida ektoderma hujayralari nerv (medullar) plastinkani hosil qiladi. Dastlab u bir qavat hujayralardan iborat bo‘lib, keyinchalik bu hujayralardan spongioblastlar (tayanch to‘qima-neyrogliyani hosil qiluvchi) va nerv hujayralarini hosil qiluvchi neyrobblastlar takomillashadi. Medullar plastinka hujayralarining ko‘payishi uning turli qismlarida har xil boigani uchun u bukilib medullar egat hosil bo‘ladi. Uning chekkalari o‘shishi natijasida sekin-asta ko‘tariladi va o‘zaro birikib nerv nayini hosil qiladi. Nerv nayi birikish davrida uch qavatdan iborat bo‘lib, keyinchalik ichki qavatidan qorinchalar va orqa miya markaziy kanalining ichini qoplagan ependima qoplamasi, o‘rta qavatdan miyaning kulrang moddasi hosil bo‘ladi. Tashqi qavatda hujayralar bo‘lmay miyaning oq moddasiga aylanadi. Nerv nayi markaziy nerv tizimining kurtagi bo‘lib, uning orqa qismidan orqa miya taraqqiy etadi. Nerv nayining oldingi qismi homila hayotining 3-haftasi oxirida kengayib, uchta birlamchi miya pufakchalarini hosil qiladi. Oldingi miya pufagi old tomonda oxirgi qatlam (lamina terminalis) vositasida yopiladi. Bu uchta birlamchi pufakchalardan oldingi va orqadagisi homila taraqqiyotining 2 oyida ikkiga bo‘linadi va birbiriga qo‘shilgan beshta miya pufagi hosil bo‘ladi. Bunda orqa miya pufagi (rhombencephalon) ko‘ndalang egat yordamida uzunchoq miya (myelencephalon) va ortqi miya (metencephalon) pufaklariga bo‘linadi. O‘rta miya pufagi (mesencephalon) o‘zgaraydi va o‘z nomini saqlab qoladi. Oldingi miya pufagi (prosencephalon) ham oraliq miya (diencephalon) va oxirgi miya (telencephalon) pufaklariga bo‘linadi. Hosil bo‘lgan beshta miya pufaklari biri ketidan biri joylashadi. Dastlab uning devori yupqa bo‘lib, bir qavat epiteliydan iborat. Tez orada miya pufakchalari o‘shida ma’lum bir o‘zgarish kuzatiladi. Oldingi miya pufagi tez o‘sib, bo‘ylama egat yordamida o‘ng va chap bosh miya yarim pallasiga bo‘linadi. Bosh miya yarim pallasiga orqa tomonga qarab o‘sib, miyaning boshqa qismlari ustini qoplaydi. Bu orada bosh miya qismlari o‘rtasida sagittal sathda uchta bukilma hosil bo‘ladi. Birinchi tepa bukilmasi oxirgi va oraliq miya o‘rtasida, ikkinchi esa bukilmasi ortqi miya pufagi bilan orqa miya o‘rtasida, uchinchi esa ko‘prikning o‘rqa qismida bo‘lib, oldinga qaragan. Keyingi davrlarda miya pufakchalari har xil o‘zgarib, miyaning alohida qismlarini hosil qiladi. Beshinchi miya pufagidan uzunchoq miya hosil bo‘ladi. Ortqi miya pufagidan rombsimon miya siqig‘i (isthmus rhombencephali) ajrab chiqib, undan miyachaning ustki oyoqchasi va miyaning ustki chodiri hosil bo‘ladi. Ortqi miyaning ventral qismidan ko‘prik va dorsal qismidan miyacha hosil bo‘ladi. Rombsimon miyaning umumiy bo‘shlig‘i IV qorinchaga aylanadi. O‘rta miya sohasidagi nerv nayi tekis o‘sadi. Uning ventral qismidan bosh miyaning oyoqchasi, dorsal qismidan esa o‘rta miyaning tomi

plastinkasi hosil bo'ladi. Oraliq miya pufagi lateral devori sezilarli darajada o'sib ko'ruv bo'tig'ini hosil qiladi. Oraliq miya pufagining yon devorlaridan yon tomonga ko'z pufakchalari o'sib chiqadi, orqa devoridan esa g'urrasimon bez (epifiz) taraqqiy etadi. Pastki devoridan kulrang tepalik, quyg'ich hamda gipofizning orqa bo'lagi hosil bo'ladi. Oraliq miya pufagi bo'shlig'i III qorinchani hosil qiladi. Oxirgi miya pufagi ikkiga boiinganida, uning bo'shlig'i ham ikki qismga bo'linadi. Bosh miya yarim pallasini tez o'sib sekin-asta miyaning o'zidan pastda joylashgan qismlarini ust va yon tomondan qoplaydi. Bosh miya yarim pallasini devorining notekis va tez o'sishi natijasida egatlar paydo bo'ladi.

Nerv tizimining fiziologiyasi asab tizimining organizmdagi turli faoliyatlarni tartibga solish va nazorat qilish uchun qanday ishlashini o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu elektr va kimyoviy signallarni uzatish uchun neyronlarning bir-biri bilan va boshqa hujayralar bilan aloqa qilish mexanizmlarini tushunishni o'z ichiga oladi. Asab tizimining fiziologiyasining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Neyron aloqasi: Neyronlar asab tizimining asosiy qurilish bloklari bo'lib, harakat potentsiali deb ataladigan elektr impulslarini uzatish uchun ixtisoslashgan. Ushbu impulslar neyron uzunligi bo'ylab tarqaladi va sinaps deb ataladigan maxsus birikmalarda boshqa neyronlarga yoki maqsadli hujayralarga uzatiladi.

2. Sinaptik uzatish: Sinaptik uzatish - bu ma'lumotni bir neyronidan ikkinchisiga yoki neyronidan maqsadli hujayraga, masalan, mushak yoki bezga o'tkazish jarayoni. Bu aloqa sinapsdagi neurotransmitterlarning chiqarilishi orqali sodir bo'ladi, ular qabul qiluvchi hujayradagi retseptorlarga bog'lanadi va uning faoliyatini qo'zg'atadi yoki inhibe qiladi.

3. Neurotransmitterlar: Neurotransmitterlar asab tizimi ichidagi signallarni uzatishda muhim rol o'ynaydigan neyronlar tomonidan chiqarilgan kimyoviy xabarchilardir. Turli xil neurotransmitterlar o'ziga xos funktsiyalarga ega, masalan, kayfiyatni, xotirani, harakatni va vegetativ funktsiyalarni tartibga solish.

4. Markaziy va periferik asab tizimlari: Markaziy asab tizimi (CNS) miya va orqa miyadan iborat bo'lib, hissiy ma'lumotlarni birlashtirish va qayta ishlash, vosita reaksiyalarini boshlash va yuqori kognitiv funktsiyalar uchun javobgardir. Periferik asab tizimi (PNS) markaziy asab tizimini tananing qolgan qismi bilan bog'laydigan nervlarni o'z ichiga oladi va sensorli kirish va motor chiqishida ishtirok etadi.

5. Avtonom nerv sistemasi: vegetativ nerv sistemasi yurak urishi, ovqat hazm qilish va nafas olish kabi tanadagi beixtiyor jarayonlarni tartibga soluvchi PNS ning bir tarmog'idir. Bundan tashqari, fiziologik funktsiyalarga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatadigan simpatik va parasimpatik bo'linmalarga bo'linadi.

Asab tizimining fiziologiyasini tushunish sog'liqni saqlash xodimlari uchun nevrologik kasalliklarni samarali tashxislash va davolash uchun juda muhimdir. Neyronlar qanday aloqa qilishini, neurotransmitterlarning hujayra faoliyatiga qanday

ta'sir qilishini va CNS va PNS tana funktsiyalarini qanday tartibga solishini o'rganish orqali tadqiqotchilar va klinitsyenlar asab tizimining murakkab ishlashi haqida qimmatli tushunchalarga ega bo'ladilar va nevrologik sharoitlarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqadilar.

Xulosa: Nerv tizimining klinik anatomiyasi va fiziologiyasi inson organizmidagi asab tizimining tuzilishi va funktsiyasini o'rganadigan murakkab va qiziqarli mavzudir. Asab tizimining anatomiyasi markaziy va periferik nerv sistemalarini tashkil etuvchi miya, orqa miya, nervlar va neyronlarning tuzilishini o'rganishni o'z ichiga oladi. Asab tizimining klinik jihatlarini tushunish nevrologik kasalliklar va shikastlanishlarni tashxislash va davolash uchun juda muhimdir. Sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislari neyroanatomiya va neyrofiziologiya bo'yicha bilimlaridan simptomlarni baholash, diagnostik testlarni o'tkazish va insult, epilepsiya, Altsgeymer kasalligi va Parkinson kasalligi kabi bemorlarga yordam berish uchun davolash rejalarini ishlab chiqish uchun foydalanadilar. Umuman olganda, asab tizimining klinik anatomiyasi va fiziologiyasini batafsil tushunish sog'liqni saqlash xodimlari uchun nevrologik kasalliklarga chalingan bemorlarga samarali yordam ko'rsatish va inson miyasi va asab tizimining murakkab ishi haqidagi bilimlarimizni oshirish uchun zarurdir.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Anatomiya II jild (2018-yil): A.Ahmedov, O'.Mirsharapov, T.Sagatov, H.Rasulov 213-bet.
2. <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/psixologiya/nerv-sistemasining-fiziologiyasi>

ODDIY REFLEKS YOYI. BOSH VA ORQA MIYA O'TKAZUV YO'LLARI, KLINIK AHAMIYATI. SEZUV O'TKAZUV YO'LLARI. HARAKAT O'TKAZUVCHI YO'LLARI, KLINIK AHAMIYATI.

Toshkent davlat stomatologiya instituti talabalari:

Urolov Elyorbek Erkin o'g'li

Anvarxo'jaev Nodirxo'ja Dilshodxo'ja o'g'li

Anatomiya Kafedrasi ilmiy rahbari:

Abdusamatova Iroda Ilhamovna

Annotatsiya: ushbu maqolada oddiy refleks yoyi, bosh va orqa miya o'tkazuv yo'llari, klinik ahamiyati, sezuv o'tkazuv yo'llari, harakat o'tkazuvchi yo'llari, klinik ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: refleks, refleks yoyi, bosh miya o'tkazuv yo'llari, orqa miya o'tkazuv yo'llari, afferent, efferent, proyeksion, komissural, assotsiativ.

Kirish: Refleks yoyi - asab to'qimalari tananing faoliyati bu stimulgа tabiiy refleksli javobdir. Refleks- markaziy asab tizimi ishtirokida amalga oshiriladigan retseptorlarni stimulyatsiyalashga organizmning munosabati. Refleksning tuzilish asosini reflektor yoyi tashkil etadi.

Refleks yoyi- ketma-ket ulangan zanjir asab hujayralari, bu reaksiyani amalga oshirishni, tirnash xususiyati bilan javobni ta'minlaydi. Refleks yoyi oltita tarkibiy qismdan iborat: retseptorlari, afferent (sezgir) yo'l, refleks markazi, efferent (motorli, sekretor) yo'l, effektor (ishchi organ), teskari aloqa.

Refleks yoylari ikki xil bo'lishi mumkin:

- 1) oddiy - monosinaptik refleks yoylari (tendon refleksining refleks yoyi), 2 neyron dan (retseptor (afferent) va effektor) iborat bo'lib, ular orasida 1 ta sinaps mavjud;
- 2) murakkab - polisynaptik reflektor yoylari. Ularga 3 ta neyron kiradi (ko'proq bo'lishi mumkin) - retseptor, bir yoki bir nechta interkalatsiyalangan va effektor.

Tananing maqsadga muvofiq javobi sifatida reflektor yoyi g'oyasi refleks kamonini yana bitta zveno - qayta aloqa tsikli bilan to'ldirish zarurligini belgilaydi. Ushbu komponent refleks reaksiyasining amalga oshirilgan natijasi bilan ijro etuvchi buyruqlarni chiqaradigan asab markazi o'rtasidagi aloqani o'rnatadi.

Oddiy monosinaptik refleks kamonining xususiyatlari:

- 1) geografik jihatdan yaqin retseptor va effektor;
- 2) reflektor yoyi ikki neyron, monosinaptik;
- 3) Aa guruhining asab tolalari (70-120 m / s);
- 4) qisqa vaqt refleks;
- 5) bitta mushak qisqarish turiga ko'ra qisqaradigan muskullar.

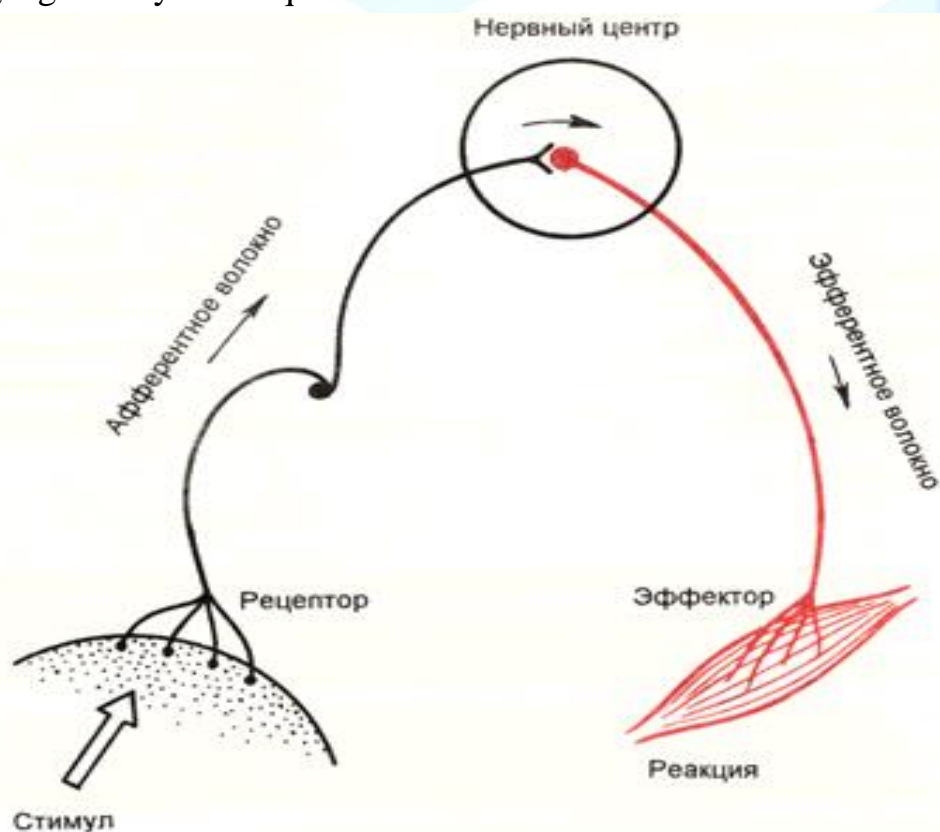
Murakkab monosinaptik refleks kamonining xususiyatlari:

- 1) geografik jihatdan ajratilgan retseptor va effektor;
- 2) retseptorlari yoyi uch neyronal (ko'proq neyronlar bo'lishi mumkin);
- 3) C va B guruhlarining asab tolalari borligi;
- 4) tetanoz kabi mushaklarning qisqarishi.

Vegetativ refleksning xususiyatlari:

- 1) insert neyroni lateral shoxlarda joylashgan;
- 2) preganglion asab yo'li lateral shoxlardan boshlanadi, gangliondan keyin - postganglionik;
- 3) avtonom nerv yoyi refleksining efferent yo'lini efferent neyron yotadigan vegetativ ganglion to'xtatadi.

Simpatik nerv yoyi bilan parasempatikning farqi: simpatik nerv yoyida preganglionik yo'l qisqa, chunki vegetativ ganglion umurtqa pog'onaga yaqinlashadi va postganglionik yo'l uzoqdir.

O'tkazuvchi yo'llar, bosh va orqa miyaning o'tkazuvchi yo'llari — markaziy nerv sistemasidagi nerv tolalari; tuzilishi va funksiyasiga ko'ra yagona morfologikfunktional sistemaga birlashgan. O'tkazuvchi yo'llar tashqi va ichki muhit ta'sirotlarini miya hujayralariga (sezuvchi yo'llar), unda paydo bo'lgan javob reaksiyasini ishchi a'zolarga yetkazadi (harakatlantiruvchi yo'llar). O'tkazuvchi yo'llarning ko'p qismi (uzun yo'llar) orqa miya orqali bosh miya po'stlog'iga va,

aksincha, po'stloqdan orqa miyaga, undan a'zolarga davom etadi. Kalta yo'llar esa bosh miya sohasida chegaralanadi.

Funksiyasiga qarab neyronlar uchta asosiy guruhga bo'linadi:

- a) qabul qiluvchilar sezuvchi (afferent);
- b) bajaruvchi (efferent);
- v) tutashiruvchi oraliq neyronlar o'rtasida amalga oshiriladi.

Ularning hujayralari orqa va bosh miyaning po'stlog'idagi kulrang moddasida, nerv tolalari esa ularning oq moddasida joylashgan.

1. Miya po'stlog'i bilan orqa miya o'rtasidagi (piramidal) yo'l — harakatlantiruvchi yo'l bo'lib, ta'sirotlar efferent tolalar bosh miya markaz oldi pushtasidan orqa miya kulrang moddasiga va u yerdan nerv tolalari orqali ishchi a'zolarga boradi. Bu o'tkazuvchi (erkin harakatni) yo'l ikki neyronidan iborat.

2. Bosh miya po'stlog'i bilan miya poyasidagi yadrolar o'rtasidagi yo'l ham ikki neyronli, birinchi neyron miya po'stlog'idan boshlanadi, ichki kapsuladan o'tib, bosh miya nervlari (III, IV, V, VI, VII va IX—XII juft) yadrolarida tugaydi. Ikkinchi neyronlar esa ana shu nerv yadrolaridan III, IV, V, VI, VII va IX—XII juft bosh miya nervlari bo'lib chiqadi.

3. Qizil yadro bilan orqa miya o'rtasidagi yo'l — bu yo'l o'rta miyadagi qizil o'zaqdan boshlanib orqa miyani oldingi shoxiga va muskullarga boradigan ikki neyronli harakatlantiruvchi yo'ddir. Bu yo'l tana muskullarining avtomatik ishlashini boshqaradi.

4. Orqa miya tuguni bilan bosh miya po'stlog'i o'rtasidagi og'riq va haroratni o'tkazuvchi yo'l uch neyronidan iborat. Bu o'tkazuvchi yo'llarning neyronlari, orqa miya tuguni, orqa miyaning kulrang moddasi, ko'ruv bo'rtig'i va bosh miyaning markaz orqa pushtasida joylashgan.

5. Orqa miya tuguni bilan bosh miya po'stlog'i orasidagi chuqur sezgilarni o'tkazuvchi yo'l muskul va bo'g'imlardan boshlanuvchi nerv oxirlari orqali sezgilarni qabul qiluvchi uch neyronli yo'ldir, neyronlari orqa miya tuguni, uzunchoq miya, ko'ruv bo'rtig'i va bosh miyaning markaz orqa pushtasida joylashgan.

6. Orqa miya bilan miyacha orasidagi oldingi va orqa yo'llar suyak, bo'g'im va muskullardan iborat bo'lib, orqa miya bilan miyacha o'rtasidagi oldingi hamda orqa yo'llar orqali muvozanatga bog'liq sezgilarni o'tkazadi. Miyachadagi harakatni tartibga solib turuvchi murakkab refleks yo'llar muskullar ishini bir me'yorda tutishni, muvozanatni, muskullar tonusini nazorat qilib turadi. Orqa miya bilan ko'ruv do'mbog'i o'rtasidagi yo'l tananing muallaq holatini ta'minlaydi.

Barcha o'tkazuv yo'llari uch guruhga bo'linadi: proyeksion, komissural va assotsiativ. Organizm taraqqiyotida proyeksion o'tkazuv yo'llari oldinroq paydo bo'lib, keyin komissural va eng so'ngida assotsiativ yo'llar paydo bo'ladi. Assotsiativ o'tkazuv yo'llari bosh miyaning bitta yarim pallasi kulrang moddasini bir-biriga qo'shib turadi.

Assotsiativ o'tkazuv yo'nlari har xil tuzilishdagi neyronlar zanjiridan iborat bo'lib, ular afferent yo'llaming oxirgi neyroni bilan efferent yo'llaming birinchi neyroni o'rtasida oraliq neyron holatida joylashib, reflektor yoyini biriktirib turadi. Assotsiativ yo'llar uzun va qisqa tolalardan iborat bo'ladi. Ontogenezda assotsiativ yo'llar komissural va proyeksion yo'llarga nisbatan kechroq paydo bo'ladi, ammo bola tug'ilganidan keyingi davrda tez o'sib, mielin pardasi bo'lmaydi. Bola hayotining ikkinchi oyidan boshlab ularda mielin parda hosil bo'lib, proyeksion markazlar bilan aloqalar paydo bo'ladi. Komissural o'tkazuv yo'llari bir yarim palla po'stlog'ini ikkinchi yarim palla po'stlog'iga qo'shib turadi. Komissural o'tkazuv yo'llar yangi po'stloq markazlarini qo'shib turadigan qadoqsimon tana va eski komissural yo'llar gumbaz bitishmasi, oldingi va orqa bitishmalardan iborat.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, normal refleks yoyi, miya va orqa miya o'tkazuvchanlik yo'llari va hissiy yo'llar tanadagi harakat va hissiy ma'lumotlarni o'tkazishning asosiy mexanizmlari hisoblanadi. Ularning klinik ahamiyati ushbu muhim funktsiyalarga ta'sir qiluvchi turli xil nevrologik kasalliklarni baholash, tashxislash va davolashda bo'lib, asab tizimining vosita nazorati va hissiy idrokni saqlashdagi muhim rolini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Anatomiya II jild (2018-yil): A.Ahmedov, O'.Mirsharapov, T.Sagatov, H.Rasulov.
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Reflekslar>
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBtkazuvchi_yo%CA%BBllar

YUQORI VA PASTKI KOVAK VENALARI, ULARNING ASOSIY IRMOQLARI. DARVOZA VENASI: TOPOGRAFIYASI, IRMOQLARI.

Toshkent davlat stomatologiya instituti talabalari:

Abdullayeva Rayhona Ahmadjonovna

Toshpo'latova Karima Turg'unovna

Anatomiya Kafedrasi ilmiy rahbari:

Abdusamatova Iroda Ilhamovna

Annotatsiya: ushbu maqolada yuqori va pastki kovak venalari, ularning asosiy irmoqlari, darvoza venasi: topografiyasi, irmoqlari haqida ma'lumotlar berilgan bo'lib, bu qon tomirlarining klinik ahamiyati haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: yuqorgi vena, pastki vena, darvoza vena, jigar, ayrisimon bez, perikard, T8-T9, o't yo'li.

Kirish: Katta qon aylanish doirasi venalari uchta tizimni o'z ichiga oladi:

- 1) yurak venalari tizimi;
- 2) yuqori kavak vena tizimi;
- 3) pastki kavak vena tizimi.

Yurak venalari tizimi juda kichik bo'lib, qonni faqat yurak devoridan yig'adi va o'ng bo'lmachaga quyadi. Bu tizim venalari yurak bo'limida yoritilgan. Yuqori va pastki kavak vena tizimi tananing yuqori hamda pastki sohalaridan qon yig'adi va yurakning o'ng bo'lmachasiga quyadi. Qorin bo'shlig'ida joylashgan toq a'zolar venalari o'zaro qo'shilib jigaming darvoza venasini hosil qiladi. U jigar ichiga kirib tarmoqlanadi va jigar venasi bo'lib chiqib, pastki kavak venaga quyiladi.

Yuqori kavak vena (vena cava superior) tizimi bosh, bo'yin, ikkala qo'l, ko'krak qafasi va qisman qorin devoridan qon yig'adi. Yuqori kavak vena uzunligi 5 - 8 sm, kengligi 21 - 25 mm bo'lgan qisqa va yo'g'on vena. U birinchi o'ng qovurg'ani to'sh suyagiga birikkan sohada o'ng va chap yelka-bosh venalarining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Yuqori kavak vena pastga tomon yo'nalib, III o'ng qovurg'a tog'ayining to'sh suyagiga birikkan joyda o'ng bo'lmachaga quyiladi. Yuqori kavak venaning old tomonida ayrisimon bez joylashgan. Unga o'ng tomondan mediastinal plevra tegib tursa, chap tomonida ko'tariluvchi aorta yotadi. Yuqori kavak vena orqa tomondan o'ng o'pka ildiziga tegib turadi. Yuqori kavak venaga o'ng tomonidan toq vena, chap tomonidan esa ko'ks oralig'i va perikardning mayda venalari quyiladi.

Yuqori kavak vena tizimi uch guruh venalardan: bosh va bo'yin, ikkala qo'l venalari, ko'krak qafasi va qisman qorin devori venalaridan hosil bo'ladi. Yuqori kavak vena bolada yurak yuqori turgani uchun qisqa bo'ladi. Yangi tug'ilgan

chaqaloqda yuqori kavak venaning diametri 10-12 mm. Uning quyilish sohasi yangi tug'ilgan chaqaloqda 1 qovurg'a oralig'ida bo'lsa, 1-3 yoshda 2 qovurg'a, 4 - 10 yoshda 3 qovurg'a sohasida joylashadi. Bola tug'ilishi davrida yuqori kavak venani hosil qiluvchi venalafning birikish burchagi $83^\circ - 91^\circ$ bo'lib, keyinchalik kattalashadi. Yoshga qarab yuqori kavak venaning diametri va uzunligi kattalashadi. Bu o'sish emizikli, bolalikning ikkinchi va o'smirlik davrlarida sezilarli bo'ladi.

Yuqori kovak vena obstruksiyasi odatda o'pka saratoni, metastatik saraton yoki limfoma kabi o'smalar bo'lganda yuqori kovak venaning qisman yoki to'liq obstruksiyasi bilan ta'riflanadi. Obstruksiya bosh va bo'yin venalarining kengayishi, shuningdek, nafas qisilishi, yo'tal, ko'krak qafasi og'rig'i va yutish qiyinlashuviga olib kelishi mumkin. Pemberton belgisi ijobiy bo'lishi mumkin. Obstruksiyani keltirib chiqaradigan o'smalarni ta'sirini kamaytirish uchun ularni kimyoviy terapiya yoki radioterapiya bilan davolash mumkin va kortikosteroidlar ham berilishi mumkin. Uch tabaqali klapaning boshqaruvida bu pulsatsiyalar juda kuchli bo'ladi. Yuqori kovak venani o'ng bo'lmadan hech qanday klapan ajratmaydi. Natijada o'ng bo'lma va o'ng qorincha qisqarishlari ichki bo'yinturuq venasiga o'tkaziladi va to'sh-o'mrov so'rg'ichsimon mushak orqali bo'yinturuq venoz bosimi sifatida ko'rish mumkin.

Ko'krak qafasining oldindan ko'rinishi,
yurak va o'pkalar o'rtasida
yuqori kavak vena ko'rsatilgan.

Pastki kovak vena - bu pastki va butun tanadagi kislorodsiz qonni yurakning o'ng bo'lmachasiga olib boradigan katta vena. O'ng va chap umumiy yonbosh venalarining qo'shilishi natijasida hosil bo'ladi, odatda beshinchi bel umurtqasi sohasida joylashadi. Pastki kovak vena ikki kovak venaning pastki qismi bo'lib, organizmdan kislorodsiz qonni yurakning o'ng bo'lmachasiga olib boradigan ikkita katta qon tomirdir : pastki kovak vena tananing pastki yarmidan qonni olib boradi. Yuqori kovak vena esa tananing yuqori qismidan qon olib boradi. Birgalikda kovak venalari (yurak mushaklarining o'zidan qon olib yuradigan koronar sinusga qo'shimcha

ravishda) aortaning venoz qon-tomirlarini hosil qiladi. Qorin bo'shlig'ining orqasida joylashgan va umurtqa pog'onasining o'ng tomonida joylashgan katta retroperitoneal vena. U yurakning pastki o'ng, orqa tomonida o'ng quloqqa kiradi. Pastki kovak vena chap va o'ng umumiy yonbosh venalarining qo'shilishi natijasida hosil bo'ladi va to'plangan qonni yurakning o'ng bo'lmachasiga olib keladi. Shuningdek, uning toq venasi (umurtqa pog'onasining o'ng tomonida joylashgan) va orqa miya yonidagi venoz pleksuslar bilan birlashadi. Pastki kovak vena qorin orqasidagi chap va o'ng umumiy yonbosh venalarining belning beshinchi sohasida birlashishi bilan boshlanadi. T8 - T9 darajasida kaval ochilishida ko'krak diafragmasidan o'tadi. U tushayotgan aortaning o'ng tomoniga o'tadi.

Pastki kovak vena bilan bog'liq patologik muammolar ko'pincha uning spazmi bilan bog'liq (yorilishlar kam uchraydi, chunki u past bosimga ega). Tashqi bosimning odatiy manbalari kengaygan aorta (abdominal aorta anevrizmasi) va qorin bo'shlig'i saratoni, masalan, yo'g'on ichak saratoni, buyrak hujayrali karsinomasi va tuxumdon saratoni hisoblanadi. Pastki kovak vena birinchi navbatda o'ng tomonda joylashgan bo'lganligi sababli, behush holatda bo'lgan homilador ayollarni chap tomonga burish kerak (tiklanish holati), unga bosimni kamaytirish va venoz qaytishni osonlashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Kamdan kam hollarda, defekatsiya bilan bog'liq zo'riqish pastki kovak vena orqali qon oqimining cheklanishiga olib kelishi va hushidan ketishga olib kelishi mumkin. Pastki kava venaning berkilishi kamdan-kam uchraydi va hayot uchun xavfli holat sifatida shoshilinch davolanadi. Bu chuqur tomir trombozi, pastki kovak vena filtrlari, jigar transplantatsiyasi va venaga katater qo'yish kabi jarrohlik muolajalar bilan bog'liq.

Pastki kovak venaning oldindan ko'rinishi.

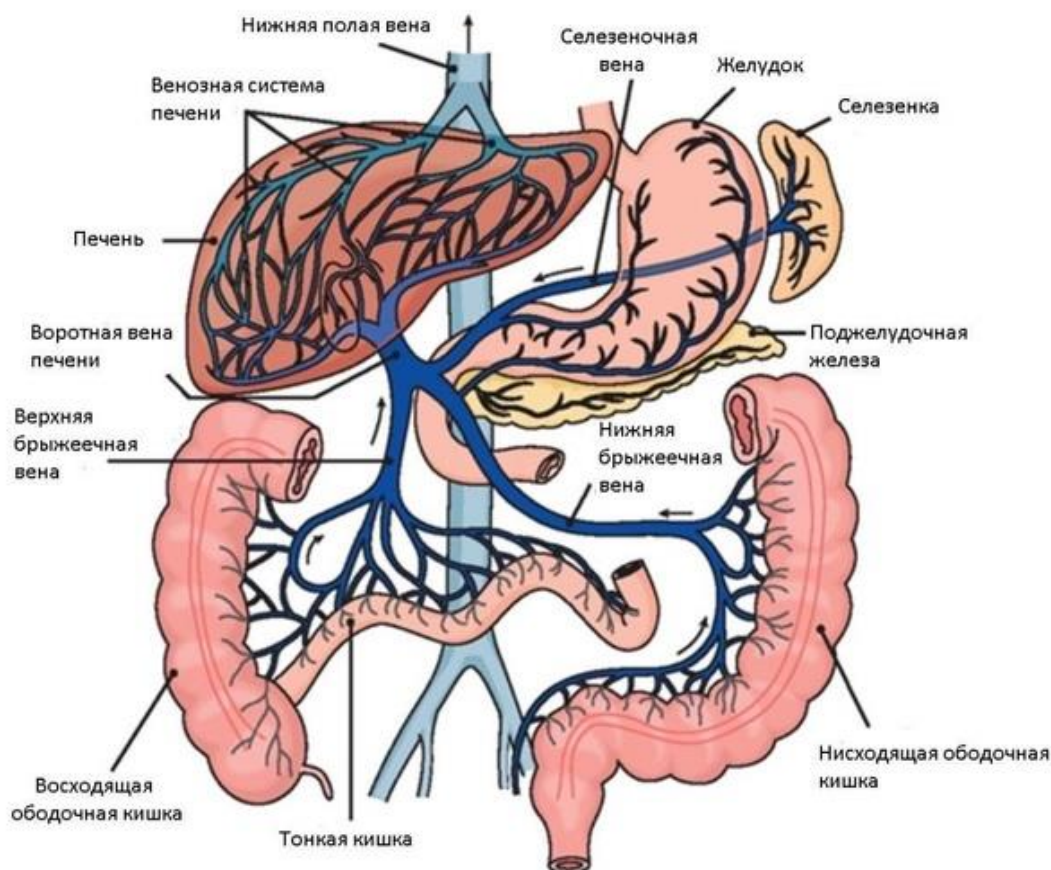
Darvoza venasi

Darvoza vena jigardan tashqari qorin bo'shlig'ining juftlanmagan a'zolaridan qon to'playdi.

Oshqozon osti bezi boshining orqasida venalarning birlashishi natijasida hosil bo'ladi:

-yuqori tutqich, pastki tutqich va taloq venalari.

Darvoza venasi qiya yuqoriga va o'ngga o'tib, gepatoduodenal ligament qatlamlari orasidan o'tib, gepatis portiga yetib boradi. Gepatoduodenal ligamentning qalinligida vena o't yo'li (o'ngda) va umumiy jigar arteriyasi (chapda) o'rtasida joylashgan. Yuqori tutqich venasi ingichka ichak tutqichining ildizida xuddi shu nomdagi arteriyadan o'ng tomonda joylashgan. Vena ingichka ichakdan qonni uning tutqichidan, ko'richak bilan ko'richakdan, ko'tarilgan va ko'ndalang yo'g'on ichakdan to'playdi. Taloqning tepasida hosil bo'lgan taloq venasi oshqozon osti bezining yuqori chetidan taloq arteriyasi ostidan o'tadi, oshqozon osti bezi boshining orqasida u yuqori tutqich venasi bilan birlashadi. U taloq, oshqozon tubi, oshqozon osti bezi va katta omentumdan qon to'playdi. Pastki tutqich venasi xuddi shu nomdagi arteriyaning chap tomonida joylashgan. To'g'ri ichakdan, tushuvchi yo'g'on ichakdan va sigmasimon ichakdan qon oladi. Darvoza venasi ham oqib chiqadi: o't pufagidan chiqadigan o't pufagi venasi, chap va o'ng me'da venalari, shuningdek kindik mintaqasining to'g'ri venalaridan qon olib yuruvchi va dumaloq qalinligida joylashgan yonbosh venalari. jigar ligamenti. Portal, yuqori va pastki kava vena tizimlari o'rtasida porto-kaval, kava-kaval, porto-kava-kaval deb ataladigan ko'plab anastomozlar mavjud.

Xulosa: Ushbu yirik tomirlarning topografiyasi va irmoqlarini tushunish tanadagi qon oqimini va ularning to'g'ri qon aylanishini ta'minlashdagi funktsiyalarining ahamiyatini tushunish uchun juda muhimdir. Yuqori va pastki vena kava mos ravishda

tananing yuqori va pastki qismlaridan qonni yurakka qaytarishda muhim rol o'ynaydi, portal vena esa ovqat hazm qilish tizimidan oziq moddalarning metabolizmni qayta ishlash uchun jigarga yo'naltirilishini ta'minlaydi. Ushbu tomirlar va ularning irmoqlarining anatomiyasi va fiziologiyasini o'rganish orqali sog'liqni saqlash mutaxassislari tanadagi muhim funktsiyalarni qo'llab-quvvatlaydigan va qon aylanishining buzilishini yaxshiroq tashxislash va davolash mumkin bo'lgan qon tomirlarining murakkab tarmog'i haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Anatomiya II jild (2018-yil): A.Ahmedov, O'.Mirsharapov, T.Sagatov, H.Rasulov.
2. https://m.vk.com/wall-45822676_118073?lang=uz
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/Pastki_kovak_vena
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Yuqori_kovak_vena

BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARNI MANAVIY VA AXLOQIY JIHATDAN TARBIYALASH USSULLARI

Himoyiddinova Zilola Abdulqosim qizi
Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda samarali shakl, metod va vositalardan foydalanish boy milliy madaniy, tarixiy va pedagogik an'analar, urf-odatlar va umumbashariy qadriyatlarga asoslanadi. Ushbu maqolada O'quvchilarni ma'naviy axloqiy tarbiyalashda pedagogik tadbirlarning o'rni va ahamiyati haqida bir qator ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy, pedagogika, ta'lim, tadbirlar, tarbiya.

Аннотация. Использование эффективных форм, методов и средств в духовно-нравственном становлении обучающихся основано на богатых национальных культурных, историко-педагогических традициях, обычаях и общечеловеческих ценностях. В данной статье представлена информация о роли и значении педагогической деятельности в духовно-нравственном воспитании учащихся.

Ключевые слова: духовно-нравственное, педагогика, образование, деятельность, воспитание, познание.

Abstract. The use of effective forms, methods and tools in the spiritual and moral formation of students is based on rich national cultural, historical and pedagogical traditions, customs and universal values. This article provides information on the role and importance of pedagogical activities in the spiritual and moral education of students.

Key words: spiritual and moral, pedagogy, education, activities, upbringing, knowledge

Jamiyat taraqqiyotida tarbiyaning o'rni beqiyos. Insonni tarbiyalash, uni bilim olishga, mehnat qilishga undash va uning xulq-atvorini bosqichma-bosqich malakaga aylantirish va asosiy kompetensiyalarni shakllantirish zarur. Bugungi kunda ta'limning zamonaviy modeli jamiyatda erkin fikrlovchi shaxsni shakllantirishga olib kelmoqda. U real maqsad va irodaga ega insonlarni tarbiyalash imkoniyatini beradi. Ta'lim va kadrlar tayyorlash zamon talablari asosida muttasil rivojlanib, yangilanib bormoqda. Uzluksiz ta'lim sharoitida ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida o'zini namoyon qila oladigan malakali mutaxassislarini tayyorlash ustuvor vazifa hisoblanadi. Davlat ta'lim standartlari zamonaviy ta'lim modeli asosida qayta ko'rib chiqildi. Takomillashtirilgan davlat ta'lim standartlari o'quvchilarning tayanch va fan yo'nalishlari bo'yicha umumiy kompetensiyalarni shakllantirishni nazarda tutadi. Ma'naviyat shaxs, xalq, davlat va jamiyatning kuch-qudrati, taraqqiyoti, imkoniyatlari va istiqbollari belgilab beruvchi ichki ijobiy, ruhiy omildir.

Ma'naviyat (arabcha «ma'naviyat» - ma'nolar majmui) mohiyatiga ko'ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g'oyalar majmui hisoblanadi.

Madaniyat («cultura» so'zidan olingan bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish ma'nosini bildiradi) - ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy boyliklar tizimi. Ma'rifat shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlarni singdirish, ta'lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganish, ularni targ'ib etish maqsadida amalga

oshiriladigan tadbirlar tizimi. Har uchala sohaning uzviy birligi asosida jamiyat ma'naviyati yuksaladi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI.

Ma'naviyat sohasida ijobiy yechimini ta'minlash zarur bo'lgan asosiy vazifani ko'rsatar ekan, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni ta'kidlaydi: «Bu sohadagi asosiy vazifamiz - milliy qadriyatlarimizni tiklash, o'zligimizni anglash, milliy g'oya va mafkurani shakllantirish, muqaddas dinimizning ma'naviy hayotimizdagi o'rnini va hurmatini tiklash kabi mustaqillik yillarida boshlagan ezgu ishlarimizni izchillik bilan davom ettirish, ularni yangi bosqichga ko'tarish va ta'sirchanligini kuchaytirishdir. ... Bu sohadagi ishlarimizning pirovard maqsadi - iymon-e'tiqodi butun, irodasi baquvvat, erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirishdir. Ya'ni, mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol shaxs - komil insonni tarbiyalashdan iborat». Demak, ma'naviyatli inson bilimli, ma'lum kasb-hunar sohibi, o'z Vatanning sodiq fuqarosidir. O'z davlati qonunlarini biladigan va ularga amal qiladigan, yurti bilan g'ururlana oladigan inson. O'z Vatani boyliklarini saqlaydigan, uni yanada boyitadigan, go'zalliklaridan bahramand bo'ladigan shaxs. U har qanday zararli illatlarga qarashi kurashadigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni avaylab asraydigan insondir. Axloq esa shaxsning xatti-harakatlari, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi. Axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat ma'naviy-ruhiy hayotida o'ziga xos o'rin tutadi.

Axloq» (lotincha - xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soladigan qonun-qoidalar majmuidir. Axloq - ma'naviyatning tarkibiy qismi sifatida shaxs kamolotining yuqori bosqichi sanaladi. Zero, axloq, axloqiy me'yorsiz shaxsning ruhiy va jismonan yetukligining mezoni bo'lgan ma'naviy kamolotga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun ham ma'naviy-axloqiy tarbiyada uzviylik, aloqadorlik dialektik xarakterga ega bo'lib, shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishida muhim sanaladi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tarbiyaviy tadbirlar rejasini ishlab chiqish, tadbirlarni tashkil etishda ma'naviyat, axloq inson ongining shakli, inson madaniyatining bir qismi ekanligi haqidagi tushunga ega bo'lish nazarda tutiladi. Ma'naviyat va axloqning mohiyati, uning me'yorlari va tamoyillari mazmunini tushunish o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan fikr yuritishlariga imkon beradi. Natijada ular o'zlari va boshqalarning xatti-harakatlarini ana shu nuqtai nazardan baholaydilar. Ma'naviy-axloqiy tushunchalar, baholash va muhokama yuritish asosida ma'naviy-axloqiy e'tiqod shakllanadi va nihoyat inson xatti-harakati va xulqi aniqlanadi. Ma'naviy-axloqiy e'tiqodga ega inson axloqiy me'yorlar, talablarni ongli bajaradi va ularga hurmat bildiradi.

Lekin ma'naviy-axloqiy me'yorlar haqida bilimga ega bo'lish va uni tushunish hali e'tiqodni faoliyatga aylantiradi degan gap emas, ma'naviy-axloqiy bilimlar qachon hayotiy tajribalarda qo'llanilib, o'quvchilar tomonidan ularning faoliyatida namoyon bo'lgandagina shakllangan deyish mumkin. Ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimida ma'naviy-axloqiy histuyg'ular inson tomonidan, uning hovea-hodisalar, kishilar hamda o'z xulqiga nisbatan histuyg'ularni uyg'otishga rag'bat paydo qiluvchi tarbiyaviy ishlar tizimli tashkil etilgandagina samarali kechadi. Mazkur tizimda xulq-atvorni shakllantirishga oid tarbiyaviy ishlar aks etadi. Shunga ko'ra ma'naviy-axloqiy xulq-odobga doir xislatlarni shakllantirishga undovchi rag'bat bilan hosil bo'ladigan faoliyat eng asosiy bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, o'quvchida ma'naviy-axloqiy xislatlarni shakllantirishga nisbatan ehtiyoj bo'lishi shart. Demak, ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida uyushtiriluvchi

tadbirlar xulq-odobga doir xatti-harakatlar zanjiridan iborat bo'ladi. Ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlar esa o'quvchi tomonidan axloqiy me'yor va tamoyillar mohiyatini o'rganish, ularni anglab yetishdan iboratdir.

Xatti-harakatlar tizimi ma'naviy-axloqiy odatlarni tarkib toptiradi. Bu borada quyidagi talablarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- ma'naviy-axloqiy tarbiya axloqsizlikka qarshi kurashdagi «kompaniya»ga aylanmay, maqsadga muvofiq, uzluksiz, tizimli va izchil amalga oshirilishi zarur;

- o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xislatlar va fazilatlarni tarbiyalash faol hayotiy vaziyatlar, axloqiy me'yorlar buzilgan holatlarda tarbiyalanuvchilarning o'z nuqati nazarlarini ifodalashlari bilan amalga oshirilishi;

shaxsda o'z idealiga intilishiga bo'lgan his-tuyg'ularini uyg'otishga yo'naltirilgan xatti-harakatlarni tashkil etish borasidagi ko'nikmalarni tarbiyalash;

- ma'naviy-axloqiy tarbiyaga doir ishlarni tarbiyalanuvchilarning tajribasi, tarbiya qoidalarini qabul qilishlari va bunga tayyorliklari, yaxshi va yomon xatti-harakatlarning mohiyatini tushunishlarini hisobga olgan holda amalga oshirish;

- tarbiyalanuvchilarda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlar - insoniylik, insonga hurmat, mehr-saxovat, xushmuomalalik, ijtimoiy munosabatlarni tashkil etishda muomala madaniyati va axloq qoidalariga rioya qilish kabi holatlarni tarkib toptirish;

- fuqarolik madaniyati, ongli intizom, jamoani hurmat qilish va boshqa juda ko'p ma'naviy-axloqiy sifatlar - boshqlarga g'amxo'rlik qilish, odamlarning g'am-tashvishi, quvonchini tushuna olish, o'z manfaatidan o'zgalar manfaatlarini ustun qo'yish, axloqiy me'yorlar hamda mavjud qonunlarga zid xatti-harakatlarni to'xtataolish, ma'lum xatti-harakatlarni amalga oshirishda jamoa a'zolarining fikri bilan o'rtoqlashish, mas'uliyatni his etish kabilarga asoslanishi kerak.

XULOSA

Ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etishda o'quvchilar xatti-harakatlarida ko'zga tashlanadigan salbiy odatlar - jamoa joylarida qattiq gapirish, ko'pol so'zlarni ishlatish, hissiyotga berilish, o'ylamay gapirish, ishonli bo'lmagan hamda, dalillar bilan tasdiqlanmagan voqyea-hodisalar haqida fikr yuritish, boshqalarning suhbatini bo'lish, qo'lini silkitib gapirish kabilarning bartaraf etib borilishiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. - Toshkent, O'qituvchi, 1992.
2. Almetov N.Sh. Pedagogika. O'quv qo'llanma. - Almato', 2001.
3. Podlasiy I P. Pedagogika. V 2 kn. Kn. 1. - Moskva, Vlados, 1999.
4. Pedagogika. Munavvarov A.K.ning umumiy tahriri ostida. - Toshkent,

MUHAMMAD IBN MUSO AL-XORAZMIYNING “AL-KITOB AL
MUXTASAR FI HISOB AL-JABR VA AL MUQOBALA”
ASARINING AHAMIYATI

Abdulloyeva Gulobod Abdunazir qizi
Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Muhammad Ibn Muso Al-Xorazmiy jahon madaniyati taraqqiyotiga goyat katta hissasi yoritilgan va fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan buyuk qomusiy olim haqida fikrlar keltirilgan. Al-Xorazmiy Kvadrat tenglamalarni yechishning faqat geometrik usullaridan foydalangan yunonlardan farqli ravishda, Al-Xorazmiy faqat o'zining o'gzaki ritorik yechimining tog'riligini isbotlash uchungina chizmalardan foydalangani haqida misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: jahon madaniyati, fan, algebra, ilmiy tafakkur, trigonometriya, buyuk, qomusiy olim

Abstract: In this article, Muhammad Ibn Musa Al-Khorazmi, a great encyclopedist, who made a great contribution to the development of world culture and founded several branches of science, is presented. Al-Khwarizmi In contrast to the Greeks, who used only geometric methods to solve quadratic equations, al-Khwarizmi used diagrams only to prove the correctness of his verbal rhetorical solution.

Keywords: world culture, science, algebra, scientific thinking, trigonometry, a great, encyclopedic scientist

Аннотация. В данной статье представлен Мухаммад ибн Муса Аль-Хоразми – великий энциклопедист, внесший большой вклад в развитие мировой культуры и основавший несколько отраслей науки. Аль-Хорезми В отличие от греков, которые для решения квадратных уравнений использовали только геометрические методы, аль-Хорезми использовал диаграммы только для доказательства правильности своего словесно-риторического решения.

Ключевые слова: мировая культура, наука, алгебра, научное мышление, тригонометрия, великий учёный-энциклопедист.

Muhammad Ibn Muso Al-Xorazmiy jahon madaniyati taraqqiyotiga goyat katta hissa qoshgan, fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan buyuk qomusiy olimdir. Al-Xorazmiy Algebra fanining asoschisi. Uning Al-kitob al muxtasar fi hisob al-jabr va al muqobala asaridagi al-jabr sozi lotincha transkripsiyada Algebra ni anglatib, Al-Xorazmiy asos solgan yangi fanning nomidir. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (taxminan 783- 850-yillar) asli Xiva shahridan bo'Iib, matematika. astronomiya, geografiya va boshqa fanlar sohasida barakali ijod qildi hamda "aljabr" (algebra) fani

va "algoritm" tushunchasiga asos soldi. "Algebra" so'zining o'zi esa uning "Kitab al-Jabr val-muqobala" (Tiklash va qiyoslash kitobi) degan risolasi nomidan olingan. Uning arifmetikaga Oid risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik pozitsion hisoblash tizimi va shu tizimdagi amallarning Yevropada tarqalishiga sabab bo'ldi. Olinining "al-Xorazmiy" nisbasi esa "algoritm" shaklida fanda abadiy o'rnashib qoldi. Uning XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilingan *Zij" (Astronomik jadvallar), "Hisob al-Hind". "Quyosh soati haqidagi risola" va boshqa asarlari Sharq va G'arb mamlakatlarida o'rta asrlar ilmiy tafakkurining taraqqiyotiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Allomaning eng mashhur asari "Yulduzlar ilmi va samoviy harakatlar haqida to'plan"! hisoblanadi. Uning bu kitobi Yevropada Kopernikkacha bo'lgan astronomiya fanidagi asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. U sferik trigonometriya asoschilaridan biridir. Farg'oniy nisbasi lotinchada "alfraganus" shaklida yozilib, shu nom ostida u Movarounnahrning Farg'ona viloyatidagi qadimgi Qubo (hozirgi Quva) shahrida tavallud topgan Ahrnad al-Farg'oniyning (798-865-yillar) ijodiy faoliyati Bag'doddagi ilmiy markaz (akademiya) bilan bog'liq bo'lib, hozirgi kunda uning 8 asari bizga ma'lum fanga abadiy kirdi.

Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida insonning aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik takomilliy masalalariga katta e'tibor berganlar. Masalan, Muhammad al-Xorazmiy insonning kamolga yetishi va insoniy munosabatlarni yo'lga qo'yishda ilmfanning muhim ahamiyatiga ega ekanligi to'g'risidagi g'oyani ilgari surgan holda pedagogik fikr taraqqiyotida munosib o'rin egallaydi. Ayniqsa, u matematika sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi hamda pedagog uslubiyatchi olim sifatida tarixda qolgan. Xorazmiy o'z davrigacha bo'lgan qadimiy matematika fani rivojlangan mamlakatlar Valilion (Bobil), Yunoniston, Hindiston, Xitoy, Misrdagi deyarli barcha matematikaning kashfiyotlarni o'rganadi va o'z hayotiy talablar nuqtai nazarida ulardan farq etuvchi yangi kashfiyot yaratadi.

Qadimgi matematikadagi kashfiyotlardan Muhammad al-Xorazmiyning kashfiyotlari tatqiqotchilar fikriga ko'ra, quyidagilar bilan farq qiladi :

- Aljabr operatsiyasi ilgari hech kimda uchramagan;
- Irratsional sonlar haqidagi tushuncha tarixda birinchi marta berildi;
- Matematika tarixida sxolostik munosabatlarga qarama-qarshi o'laroq, nazariya bilan amaliyot birgalikda olib borildi;
- Xitoylar va hindlar e'tibor bermagan yunon mantiq usuli rivojlantirdi; - Hisoblash matematikasi rivojlantirildi;
- Tenglamalar haqidagi tushunchalar aloxida fan darajasiga ko'tarildi – algebra fani kashf etildi;
- Yangi geometrik kashfiyotlar yaratildi;

- Geometrik munosabatlar bilan algebraik munosabatlar orasida bog‘lanish kashf etildi;

- Hozirgi zamon matematik mantiq va kibernetika fanlarning muhim qismi bo‘lgan algoritmlar nazariyasida asosiy rol o‘ynaydigan tushunchalardan biri – algariyom tushunchasi yaratildi;

- Yunon algebrasi matematikaga isbotlash usulini bergan ekan, Xorazmiy qoidalashtirish g‘oyasini berdi. Muhammad al-Xorazmiy ilmiy merosi bilan bilash nazariyasiga o‘zining ulkan hissasini qo‘shdi. “Al- kitob, al-muhtasar, fi-hisob, al-jabr va l- muqobala” asarida (“Al-jabr valmuqobala hisobi haqida qisqacha kitob”) sonli kvadrat va chiziqli tenglamalar va ularni yechish yo‘llarini bayon etadi . Bu asar 3 qismdan iboratdir.

Birinchisi algebarik qism, uning oxirida savdo muomilasiga oid kichik bir bo‘lim bo‘lib kiritiladi;

Ikkinchisi, geometrik qism – algebraik usul qo‘llab o‘lchashlar haqida ;

Uchinchi qism vasiyatlar bo‘lib, muallif uni “Vasiyatlar kitobi” deb ataydi. “Al-jabr” keyinchalik matematika fanining alohida bo‘limga aylandi va algebra deb ataladigan bo‘ldi. Maskur amallar yordamida har qanday tenglamani kononlik shakliga, ya`ni asosiy tiplardan biriga keltirib, keyin yechiladi. Bu usul fan olamida muhim ahamiyatga ega edi. Shu asar tufayli “Al-Xorazmiy” nomi lotincha transkripsiyada “Algoritmi” shaklini oldi, keyin “Algoritmys” va nihoyat hozirgi zamon hisoblash matematikasining asosiy tushunchasi “algoritm” (“algorifm”)ga aylandi. U matematikaning nazariy rivojlanishi bilan birga, bundan turmushda foydalanish yo‘llarini ham berdi. Meros taqsim qilish, vasiyatnomalarni tuzish hamda mol taqsim etish uchun zarur bo‘lgan hisoblarni ta’rif etdi. Muhammad al-Xorazmiy o‘zining falakiyot sohasidagi hindlarning falakiyot jadvallarining tahlil etib, “Xorazmiy ziji” nomi bilan mashhur astranomik jadvallarni tuzdi. Ma’lumotlarga ko‘ra VII- XV asrlarda hammasi bo‘lib , yuztacha zij (trigonometriya va falakiyotga oid) jadvallar mavjud bo‘lgan. Bu zijlar orasida boshqa olimlar bilan birga Muhammad al-Xorazmiy tuzgan zijlar ham bor edi. Bu kitob ham bir necha asarlar bu soha olimlarida qiziqish uyg‘otadi va 1126-yilda lotincha tarjima qilinadi. Arab tilida birinchi yozilgan sinuslar va tangenslar ziji Xorazmiyga ta’luqli. Tadqiqotchilar fanda tekis, uchburchak trigonometriyasini va sferik uchburchak trigonometriyasini tadqiq qilish ham Xorazmiydan boshlangan deyishadi. Uning sinus zijlari lotin tiliga o‘girilib, yevropa falokiyotchi va geodeziya olimlariga qo‘llanma sifatida xizmat qildi. Allomaning bu asari XII-asrda lotin tiliga tarjima etilib, bir necha asr davomida undan foydalanib kelindi. 827-yilda Xorazmiy rahbarligida yer kurrasining kattaligini aniqlash maqsadida yer meridianini bir gradusi o‘lchab chiqildi. Bog‘dodda yozilgan trigonometriyaga oid daslabki asar ham Xorazmiyga tegishli bo‘lib , unda sinus, tangenslarning o‘zgarish qonuniyati ko‘rsatildi. Uning trigonometrik jadvali o‘sha davr

jadvallaridan farq qilgan. Muhammad al-Xorazmiyning tarix va musiqaga oid, quyosh soatlari to'g'risida ham asarlari bo'lib, "Tarix kitobi" ("Kitob at-tarix") xalifalik tarixiga oid xalifalikning birinchi tarixchilardan sanaladi. Shuni ta'kidlash joizki, alloma o'zigacha bo'lgan ilmiy bilimlarning asosiy g'oyalari, tamoyili va metodlarini sintezlashtirdi. U ilmiy bilimlarni o'rganuvchilarning mustaqil bilim olishlariga e'tiborni qaratdi. Ya'ni pedagogika nuqtai nazari bilan qaraganda inson ijodiy faoliyatini rivojlantirishga e'tibor berdi. Masalan, "Ziji"ning muqaddimasida u shunday yozadi: "... o'quvchi quyidagini bilishi talab qilinadi: agar u shu (ishga) bu san'at (falakiyot) ni bilmasdan turib kirishsa, u bu chiziqdar haqiqatda aniqlangan (chiziqdar) bo'lmay, balki keyingi davrlardagi hisoblashlar natijasidir, deb noto'g'ri deb o'ylashi mumkin". Zero, hozirgi barkamol avlod yoshlari ham al-Xorazmiy ilm-fanga qo'shgan hissasini anglab yetmog'i, qomusiy olimlar asarlarini o'rganib ularni mohiyatini tushinib yetish kerak.

Xorazmiy nomi esa matematika fanida "algoritm" atamasi shaklida o'z ifodasini topdi. Uning "Aljabr" asari asrlar davomida avlodlar qo'lida yer o'lchash, ariq chiqarish, bino qurish, merosni taqsimlash va boshqa turli hisob va o'lchov ishlarida dasturulamal bo'lib xizmat qildi. Xorazmiyning bu risolasi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilinadi va qayta ishlanadi «Hindiston hisobi togrisidagi kitob» nomli arifmetik asar, algebra boyicha

Xulosa. «Al-jabr» va «al-muqobala» amallari hozirda qollanadigan tenglama hadlarining tenglamaning bir qismidan boshqasiga ko'chirilishi va oxshash hadlarning keltirilishi amallarining ornida qollangan. Ushbu ikkita amal alXorazmiyga birinchi va ikkinchi darajali har qanday algebraik tenglamani namunaviy shakllardan biriga keltirishga imkon berdi, bunday shakllar al Xorazmiyning talimotida oltita. Kvadrat tenglamalarni yechishning faqat geometrik usullaridan foydalangan yunonlardan farqli ravishda, al-Xorazmiy faqat o'zining o'gzaki ritorik yechimining tog'riligini isbotlash uchungina chizmalardan foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Umumiy pedagogika", O'.J.Yo'ldoshev; T.: "Fan va texnologiya". 2017
2. "Abu Abdulloh al-Xorazmiy va ilmlar tasnifi tarixidan", R.M.Bahodirov; T.: "O'zbekiston". 1995
3. "Tarbiyaviy ishlar metodikasi", R.Mavlonova; T.: "Tib-kitob". 2010
4. Saloydinov, S. Q. (2021). Paxta tozalash zavodlarida energiya sarfini kamaytirishning texnik-iqtisodiy mexanizmini yaratish. "Academic research in educational sciences", 2(9), 886-889. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-9-886-889>
5. Saloydinov, S. Q. (2021). Creation of feasibility studies to reduce energy costs in ginneries. "Экономика и социум", 9(88)

ERKIN O'XSHATISHLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Latifova Maftuna Yashin qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti,

O'zbek va rus tillari kafedrası o'qituvchisi

latifovamaftuna186@gmail.com

Qomilboyeva Nuquljon Ixtiyor qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti,

O'zbek va rus tillari kafedrası 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada o'xshatish vositalarining lingvistik xususiyatlari badiiy matn doirasida o'rganildi, misollar keltirildi va izohlandi. O'xshatishlar haqida bir qancha olimlarning ilmiy qarashlari muhokama qilindi.

Kalit so'zlar: *president birliklar, o'xshatish vositalar, lingvokulturologik qarashlar.*

Professor N.Mahmudov o'zbek tilida o'xshatishlarning to'rt unsuridan tashkil topishini, ular o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi ekanligini ta'kidlaydi va "...o'xshatish sodda gaplarda hamisha murakkab semantik struktura, kamida ikkita semantik propozitsiya ifodalangan bo'ladi", – deya qayd etadi. Demak o'xshatish hosil bo'lish o'rniga ko'ra to'rt asos – o'xshatiluvchi predmet (o'xshatish obyekti),

o'xshatuvchi predmet (o'xshatish etaloni)

o'xshatma belgi (o'xshatish asosi)

o'xshatish vositasi (o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi) asosida shakllanadigan tasviriy ifodadir. O'xshatish haqida o'zbek tilshunosligida ilk tadqiqod ishini olib borgan M.Mukarramov esa uni 3 asosdan iborat, o'xshatiluvchi obyekt va o'xshovchi obraz o'xshatishning asosi, o'xshatish vositasiga asos sifatida qaralmaydi degan fikrni ilgari surgan. Akademik A.Rustamov bu hodisani quyidagicha ta'riflaydi: "Shoirning mahoratini, xususan, uning tasavvur va xayol olamining boy yoki qashshoqligini ko'rsatuvchi badiiy vositalardan biri o'xshatishdir". O'xshatishning mundarijasini o'xshatilish, o'xshovchi va o'xshamish tashkil etadi. O'xshatishni hosil qiluvchi leksik vositalar kabi, singari, go'yo, xuddi, misli, misoli, bamisli ko'makchilari, Grammatik vositalar esa –day, (-dek), – simon, – ona, – larcha kabi qo'shimchalardir. Hozirgi o'zbek tilida kabi, singari, yanglig', xuddi, go'yo, bamisoli, misli, mislsiz, misoli, baayni kabi so'zlar o'xshatish munosabatini ifodalovchi yordamchilardir.

Badiiy adabiyotlarimizni o'xshatishlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi va asarlarda muallifning o'ziga xos original o'xshatishlar ya'ni yozuvchi mahoratini belgilaydigan erkin o'xshatishlarni ham uchratish mumkin. Fikrimiz dalili sifatida

O'tkir Hoshimovning **“Dunyoning ishlari”** va Pirimqul Qodirov **“Yulduzli tunlar”** asarlaridagi o'xshatishlarni ko'rib o'tamiz:

1. Yirik-yirik yulduzlar bilan to'lgan osmonga tillaqoshdek ingichka oy suzib chiqardi.

3. Qabrston jimjit. Faqat yo'lakning ikki chetida saf tortgan mirzateraklar qabr ustiga bosh eggan farzandlardek onaga orom tilab alla aytadi.

Yozuvchi o'z mahoratini shu o'xshatishlari bilan bilib olish mumkin. Mirzateraklarning egilganini shunaqa chiroyli o'xshatishni ko'rsatib berilgan.

4. Sovuqda mushdekkina bo'lib dildirab turibdi.

5. Qorong'i osmonda yana ham qoraroq soyadek qilt etmay turgan bu qoyalar bizga o'xshaganlarning necha-nechasini ko'rdi ekan?..

6. Bechora onam! O'sha iztirobli afsonani aytayotganingdan inidan mo'ralagan qaldirg'och bolasidek ko'rpadan bosh chiqarib yotgan besh bolang bir-biri bilan inoq bo'lishini shunchalik xohlaganmiding!

7. Gazetachining ishi bir tomondan uloqchi otga, ikkinchi tomondan omoch tortadigan otga o'xshaydi. Uloqchi otdek manzilga yuguradi-yu, yer haydaydigan otdek har kuni omoch tortadi... .

8. Haqiqat havoga o'xshaydi. Nafas olib turasiz -u, o'zini ko'rmaysiz. O'ylab qarasam, oyim go'dakligimda qayta-qayta aytib bergan mana shu ikki afsona hayotdek oddiy, hayotdek chuqur haqiqat ekan.

10. Ammo qo'lingiz ham xina qo'ygandek sarg'ayib ketadi.

11. Bir kuni Xo'ja, Toy, Vali to'rtovlashib rosa soqqa quvar o'ynadik. Jimitdekkina soqqam bilan bir do'ppi yong'oqni yutib oldim.

12.- hoy, qizim, bola-ya bu, bola-ya! – onam chumchuqdek chirqillab juvonga yopishdi.

O'tkir Hoshimov o'z asarlarida individual o'xshatishning yuksak, tesha tegmagan namunalaridan foydalangan desak mubolag'a bo'lmaydi. “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asaridagi ushbu gapni kuzatsak; “Asar binoga o'xshaydi. Faqat bino g'ishtdan quriladi, asar esa so'zdan. Endi bir narsani tasavvur qiling, bitkazilgan binodan bitta g'ishtni sug'urib olsangiz uning husniga shikast yetadi, o'nta g'ishtni ko'chirsangiz bino bosib qoladi. Shunday asar borki butun jummalarni olib tashlasangiz ham yuzta so'zni olsangiz ham, mingtasini o'rnini almashtirsangiz ham o'zgarmaydi. Bunaqa “asar” bino emas vayronadir”.

“Yulduzli tunlar” asaridagi erkin o'xshatishlardan namunalar.

1. Qizil tuproqli tepaliklar orasidan o'tib kelayotgan sersuv Quvasoy qon qo'shib oqizilgandek qip-qizil bo'lib ketdi.

2. Ilgarilar hurkovich ohudek tutqich bermaydigan Robiya hozir olanechuk yuvosh bo'lib qolgan edi. Uning xina qo'yilgan qo'llari gulday chiroyli.

3. Sizni bir qora ho'kiz xanjarday shoxlari bilan suzib. .. Yo'q! Yo'q!
Eslasam, etim junjikib ketadir!

4. Yuziga qora niqob tutgan ayiqday zo'r yigit uni yelkasi bilan urib
chetladi-da ko'chaga otildi.

5. Yuziga birdan ajal sharpasi tekkanday yuragi shiq etdi.

6. Bobur esa to'g'riga ketgan tor so'qmoqdan qalin daraxtlar orasidan
yelday uchib boryapti.

7. Yog'iy mo'ri malaxday yopirilib quvaga yaqinlashdi .

8. Bu qarq'ish Boburning qalbiga o'tkir tig'day qadaldi.

9. Tohir og'am !- deb qichqirganini uzoqlardan kelgan sharpaday zo'rg'a
eshitildi.

10. Kiyikday chaqqon Xonzodabegim yigitning yelkasida tutib o'zini tez
angladi va sekin rahmat aytdi.

11. Bobur uni yillar davomida ko'rgan emas, ammo ko'rganlar hammasi
Oyisha begimning g'unchadek go'zalligini maqtab kelganini eshitgan.

O'xshatishlar foydalanuvchining hissiyotlarini uyg'otishga qaratilgan bo'lib,
ular orqali muallif tomonidan maqsad qilingan emotsional reaksiyalarni keltirib
chiqaradi.

Tilda o'xshatish hosil qiluvchi turli vositalar mavjud bo'lib, o'xshatish asosan
leksik va grammatik jarayonlar vositasida vujudga keladi.

Quyidagi matndagi o'xshayotgan va o'xshatilayotgan predmetlar orasida xuddi
shunday predmetlik belgilari mavjud emas. Ko'kda, qoq peshonada, xuddi ulkan oq
qovunning bir pallasiday oppoq oy olamni allaqanday osuda, mayin, kumushrang
yog'duga g'arq qilib yarqirab turibdi. (O. Yoqubov. «Oqqushlar, oppoq qushlar...») Bu
o'rinda oy qovunga o'xshatilgan.

Ketma-ket kelgan o'xshatishlarning bunday ko'rinishiga quyidagi matnlar ham
misol bo'la oladi: Daraxtlar daryoday shovullar, to'zg'igan xazonlar osmonda galagala
notinch qushlarday charx uradi. Jazirama yoz pallasida ham bu yerlardan kechalari
g'ir-g'ir shabada arimas, baxmalday tiniq osmon olmaday-olmaday oppoq yulduzlarga
to'lib ketadi. (O. Yoqubov. "Oqqushlar, oppoq qushlar...")

Ikkita o'xshatish uchun asos bo'ladigan belgi bir predmetga mujassamlashgan
hollar ham uchraydi. Bunday o'xshatishlarda ham o'xshatish obekti ikkita, biroq har
ikkala obekt ham bir predmetga xos. Masalan, Go'yo qumga ishqab artilgan kumush
barkashday yarqirab ketgan to'lin oy qoq peshonaga kelgan, tepadagi qo'rg'on
xarobalari ham, pastdagi o'zan ham – hammayoq uning sutday tiniq osuda shu'lasiga
g'arq bo'lgandi. (O.Yoqubov. "Oqqushlar, oppoq qushlar...") Mazkur matnda oy
shakl-ko'rinish belgisiga ko'ra kumush barkashga qiyoslangan, oyning shu'lasini
belgisiga ko'ra sutga qiyoslangan. Har ikkala o'xshatish uchun asos bo'lgan belgi bir
predmetga, ya'ni oyga xos.

Bu esdaliklar xayolida g'ujg'on urdi-yu, dilini kuz oftobiday tiniq beg'ubor bir tuyg'u chulg'ab oldi. (O.Yoqubov. "Oqqushlar, oppoq qushlar...") Bu matndagi o'xshatish obekti – tuyg'u, (tiniq, beg'ubor tuyg'u) bilan, o'xshatish predmeti – kuz oftobi orasida qiyoslanuvchi belgi mavjud emasligi o'xshatishning bu ko'rinishi badiiy idrok bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan o'xshatishning bu turi yorqin, ta'sirchan badiiy fikr ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, Shoqosimning nazarida go'yo botgan oftob qayta chiqib olam charaqlab ketganday bo'ldi. (O.Yoqubov. "Oqqushlar, oppoq qushlar...") Bu matndagi olam charaqlab ketganday bo'ldi birikmasi "ko'ngli yorishmoq" ma'nosini ifodalagan. Matnda o'xshatish uchun ikki asos bor. Birinchi asos "xafalik", ikkinchi asos "xursandlik", ya'ni ko'ngil yorishmoqlik. Birinchi asos uchun o'xshovchi obraz – botgan oftob, ikkinchi asos uchun o'xshovchi obraz – qayta chiqqan oftob. Biroq ko'rinib turibdiki, bu ikki asos ham matnda yashiringan, uni matndagi o'xshatish yordamida ifodalangan "ko'ngli yorishmoq" ma'nosi orqali anglash mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, o'xshatish asosan nutqiy hodisa hisoblanadi. O'xshatishlar turli narsalar o'rtasida aloqa o'rnatish kuchli his-tuyg'ular va tasvirlarni yaratishda ishlatiladi. O'xshatishlarni ko'plab she'riyat, nasr, drama, lirika va hatto hazil iqtiboslarida ham uchratishimiz mumkin. O'xshatishlar bejirim va ta'sirli nutq imkoniyatlariga kuch beradigan tunganmas manba, avlodlar o'rtasidagi obrazlar vorisiyligini saqlovchi muhtasham vosita sifatida katta etnopsixologik, lisoniy madaniyatshunoslik va lingvopoetik qimmatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каримов С.Зулфия асарлари лингвостилистикаси.Монография.–Самарқанд, 2006.
2. Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Т.: Маънавият, 2013.
3. Laylo, J. R. (2024). NAVOIY ASARLARIDAGI OZIYQ-OVQAT VA O'SIMLIK LARINING LINGVOMADANIY TADQIQI. News of UzMU journal, 1(1.3), 299-302.
4. Mahmudov N. O'xshatishlarning til va nutqdagi o'rni / Til tilsimi tadqiqi. –Т.: Mumtoz so'z, 2017.
5. Mahmudov N. va b. Ona tili 11-sinf o'quvchilari uchun darslik. –Т., 2018.
6. Jo'rayeva, L. (2024). ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI KIYIM NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 3(3), 124-127.
7. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатишлар. –Т., 1975.
8. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т.: Фан, 1977.
9. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш. –Т.: Фан, 2005.

10. M. Latifova [O'ZBEK TILIDA QO'SHMA SO'ZLAR TADQIQI \(RAVISH SO'Z TURKUMIGA OID QO'SHMA SO'ZLAR MISOLIDA\)](#) //Science and innovation in the education system. –2023. –Т. 2.–No. 5. –<http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/11411>
11. A Study of Compound Words Related to Nouns in Language *Latifova Maftuna Yashin qizi*
<http://journals.academiczone.net/index.php/jjphr/article/view/2555/2249>
12. Jiyanqulovna, J. R. L., & Ilhomovna, S. D. (2024). O 'ZBEK TILI VA XALQINING SHAKLLANISHIDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING O 'RNI. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 44(4), 127-130.

CULTURAL COMPARISON OF UZBEK AND ENGLISH SPEECH ETIQUETTE

Allaberganova Shokhista Rashidovna
Master's degree student
University of Exact and Social Sciences
Department of Foreign Languages
allaberganova@gmail.com

Abstract: This article explores the cultural comparison of Uzbek and English speech etiquette, highlighting key differences and implications for cross-cultural communication. Drawing on a mixed-methods approach, including interviews and literature review, the study analyzes communication styles, politeness strategies, and cultural influences. Results reveal contrasting norms, with Uzbek speech etiquette emphasizing hierarchy and indirect communication, while English speech etiquette prioritizes directness and clarity. Strategies for effective intercultural communication are discussed, emphasizing cultural awareness, adaptive communication, and empathy. The findings contribute to enhancing understanding and fostering positive interactions in diverse cultural contexts.

Keywords: Cross-cultural communication, Speech etiquette, Uzbek culture, English culture, Intercultural communication.

Introduction

Cross-cultural communication plays a pivotal role in today's interconnected world. This article aims to explore and compare the speech etiquette of Uzbek and English-speaking cultures, highlighting key differences and their implications for effective intercultural communication. The study delves into the cultural nuances that shape communication patterns, emphasizing the significance of cultural sensitivity in fostering mutual understanding and respect.

Methodology

This comparative analysis is based on a mixed-methods approach. Qualitative data were gathered through in-depth interviews with native speakers from Uzbekistan and English-speaking countries, supplemented by a review of relevant literature and cultural observations. Data analysis involved thematic coding and comparative frameworks to identify distinct patterns in speech etiquette. This study employs a rigorous research methodology to analyze and compare the speech etiquette of Uzbek and English-speaking cultures. The methodology is structured to ensure reliability and validity in capturing cultural nuances in communication. A mixed-method approach is utilized, combining qualitative and quantitative techniques to gather comprehensive

data. Qualitative methods are particularly suited for capturing the intricacies of cultural norms and communication styles. In-depth interviews are conducted with native speakers from Uzbekistan and English-speaking countries. The interview questions are designed to elicit insights into speech etiquette, cultural values, and communication preferences. Purposive sampling is employed to ensure diverse perspectives are represented. Qualitative data from interviews are transcribed and analyzed using thematic coding. Themes related to speech etiquette, hierarchy, politeness strategies, directness, and cultural influences are identified and categorized.

Comparative analysis techniques are employed to highlight differences and similarities between Uzbek and English speech etiquette. Ethical guidelines are adhered to throughout the research process. Informed consent is obtained from all participants, and their identities are anonymized to ensure confidentiality. Respect for cultural values and sensitivity to participant perspectives are integral aspects of the research approach. It is essential to acknowledge certain limitations in this study. The sample size of participants may be constrained, impacting the generalizability of findings. Cultural nuances are complex and multifaceted, and while efforts are made to capture diverse perspectives, complete representation of all variations within Uzbek and English-speaking cultures may not be feasible. To enhance validity, triangulation of data sources and multiple researchers' perspectives are incorporated into the analysis. Reliability is ensured through systematic data collection procedures and transparent documentation of the research process.

Literature Review

Cross-cultural communication has garnered significant attention in scholarly literature, emphasizing the intricate interplay between language, culture, and communication styles. Studies exploring speech etiquette in diverse cultural contexts provide valuable insights into the complexities of intercultural interactions.

E. Shodmonov conducted a comprehensive analysis of Uzbek speech etiquette, highlighting its deep-rooted traditions of respect, hierarchy, and formality.¹ The use of honorifics and deferential language reflects Uzbek cultural values, shaping communication dynamics within social and professional settings.

B. Urinboyev delved into the nuanced strategies of indirect communication prevalent in Uzbek culture. The avoidance of direct confrontation and the emphasis on maintaining harmony through tactful language choices underscore the cultural intricacies that influence Uzbek speech etiquette.²

¹ Шодмонов Э. Муомала муносабатларида қўлланилган сўз-гапларга доир. // Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1970, 167-175-бетлар;

² Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент, 1991

In contrast, studies by Ferguson and Charles shed light on English speech etiquette characterized by directness, egalitarianism, and clarity.³ Politeness strategies in English communication often involve explicit expressions such as "please" and "thank you," with a focus on straightforward communication and open dialogue.

The comparative analysis between Uzbek and English speech etiquette reveals distinct cultural norms and communication patterns. Grice emphasizes the importance of cultural sensitivity in navigating these differences, highlighting the potential for misunderstandings and the need for adaptive communication strategies⁴. While existing literature provides valuable insights, gaps remain in understanding the nuances of cross-cultural communication between Uzbek and English-speaking contexts. This study aims to contribute to this evolving discourse by conducting a comparative analysis grounded in empirical data and theoretical frameworks.

Results

The comparative analysis of Uzbek and English speech etiquette reveals notable differences and similarities, shedding light on cultural nuances that influence communication styles.

1. Cultural Overview: Uzbek Speech Etiquette

Uzbek speech etiquette is deeply rooted in traditions of respect, hierarchy, and formalities. Participants emphasized the use of honorifics and deferential language to show respect and acknowledge social hierarchy. Direct confrontation is generally avoided, with communication often employing indirect strategies such as implicit suggestions and polite requests to maintain harmony and preserve face.

2. Cultural Overview: English Speech Etiquette

In contrast, English speech etiquette values directness, clarity, and egalitarianism. Participants highlighted the use of explicit politeness strategies, such as "please" and "thank you," as well as direct communication styles in expressing opinions and addressing issues. Open disagreement and debate are viewed as constructive aspects of communication, emphasizing transparency and honesty.

3. Comparative Analysis

The comparative analysis between Uzbek and English speech etiquette underscores significant differences in communication styles. Uzbek participants expressed a preference for indirect communication and implicit cues, whereas English speakers emphasized clarity and directness in conveying messages. Misunderstandings

³ Ferguson, Charles A. 1976. The Structure and Use of Politeness Formulas. *Language in Society* 5 (2). 137—151.

⁴ Grice, Herbert P. 1975. Logic and Conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (eds.). *Semantics*, 3, Speech Acts, 41—58. New York: Academic Press.

may arise in intercultural interactions, particularly regarding the interpretation of politeness and assertiveness. English speakers may perceive Uzbek communication as overly formal or ambiguous, while Uzbek speakers may view English communication as brusque or confrontational.

Discussion

The comparative analysis reveals substantial differences in communication styles between Uzbek and English cultures. These differences can lead to misunderstandings and misinterpretations if not navigated with cultural sensitivity. For instance, a direct and assertive approach from an English speaker may be perceived as rude by Uzbek counterparts, who expect a more nuanced and respectful tone⁵. Navigating these cultural nuances requires a multifaceted approach. Cultural awareness training, linguistic interpretation services, and mentorship programs can facilitate smoother intercultural interactions⁶. Emphasizing active listening, empathy, and adaptability in communication styles is vital for building rapport and mutual understanding across cultural divides. The comparative analysis of Uzbek and English speech etiquette yields valuable insights into the cultural nuances that shape communication styles and interpersonal interactions. This discussion delves into the implications of these findings and offers recommendations for effective cross-cultural communication.

The contrasting communication styles between Uzbek and English cultures highlight the variability in cultural norms and expectations. Uzbek speech etiquette emphasizes indirect communication, respect for hierarchy, and the use of honorifics, reflecting a collectivist cultural orientation⁷. In contrast, English speech etiquette values directness, clarity, and individual expression, reflecting a more individualistic cultural framework. The differences in communication styles can pose challenges and lead to misinterpretations in intercultural interactions. English speakers may perceive Uzbek communication as overly formal or ambiguous, while Uzbek speakers may view English communication as blunt or confrontational. These perceptual differences underscore the importance of cultural sensitivity and contextual understanding in communication. To navigate the complexities of cross-cultural communication between Uzbek and English-speaking contexts, several strategies can be employed:

⁵ Grice, Herbert P. 1975. *Logic and Conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan (eds.). *Semantics*, 3, *Speech Acts*, 41—58. New York: Academic Press.

⁶ Brown, Penelope & Levinson, Stephen. 1987. *Politeness: Some Universal in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁷ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент: Ёш гвардия, 1987;

- **Cultural Awareness Training:** Providing education and awareness about cultural norms, communication styles, and etiquette can enhance understanding and reduce misunderstandings.

- **Language Interpretation Services:** Utilizing professional interpreters or language services can facilitate clear and accurate communication, especially in multilingual settings.

- **Adaptive Communication Styles:** Encouraging flexibility and adaptability in communication styles allows individuals to adjust their approach based on cultural context and participant preferences.

- **Empathy and Respect:** Cultivating empathy, respect, and curiosity towards different cultural perspectives fosters mutual understanding and builds positive relationships.

In professional settings, such as business negotiations or international collaborations, cultural awareness and effective communication are paramount. Tailoring communication strategies to align with cultural expectations can enhance rapport, trust, and cooperation among diverse teams and stakeholders.

Conclusion

In conclusion, the comparative analysis of Uzbek and English speech etiquette underscores the dynamic nature of cultural communication. By acknowledging and understanding cultural differences, individuals and organizations can navigate intercultural interactions more effectively, fostering mutual respect, collaboration, and success in our interconnected world. The cultural comparison of Uzbek and English speech etiquette underscores the importance of cultural sensitivity in intercultural communication. By recognizing and respecting cultural differences, individuals and organizations can bridge communication gaps and foster meaningful connections. Continued research and dialogue in this area are crucial for promoting global understanding and collaboration in our diverse world.

References

1. Brown, Penelope & Levinson, Stephen. 1987. *Politeness: Some Universal in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Ferguson, Charles A. 1976. The Structure and Use of Politeness Formulas. *Language in Society* 5 (2). 137-151.
3. Grice, Herbert P. 1975. Logic and Conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (eds.). *Semantics, 3, Speech Acts*, 41-58. New York: Academic Press.
4. Lacoﬀ, Robin. 1973. The Logic of Politeness, or Minding Your P's and Q's. In *Papers from the 9th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*, 292-305. Chicago.
5. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фанлари д-ри ... дисс.автореф. – Тошкент, 2000.
6. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент: Ёш гвардия, 1987;
7. Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. – Тошкент, 1991;
8. Шодмонов Э. Муомала муносабатларида қўлланилган сўз-гапларга доир. // Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1970, 167-175-бетлар;

ЦЕННОСТНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ МОЛОДЕЖИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ*

Г.Т.Махмудова

НУУз, кафедра «Философия и логика»

док.ф.н., профессор

Аннотация: В статье проанализированы современные сложные и нелинейные процессы, также влияние глобализации на сознание молодежи требующие формирования у нашего поколения комплексного системного мышления. Ценностная ориентация молодежи и организации всех социокультурных факторов на основе нового методологического подхода, философский анализ, согласно которому знания и информация являются наиболее важными элементами в структуре сознания молодежи способствуют объективной оценке поставленной проблемы.

Ключевые слова: молодежь, аксиология, сознание, ценностная ориентация, идентичность, общество.

Сегодня мировое сообщество, включая Узбекистан, переживают очень сложные, нелинейные, противоречивые процессы. С одной стороны, процессы глобализации усиливают и размывают национальные и межгосударственные границы. Это приводит к ускорению индентификации межнационального и межгосударственного взаимодействия, сближения, межкультурного взаимодействия. С другой стороны, признается, что в каждой стране растет желание сохранить национальную культуру, национальную идентичность, самобытность. В-третьих, развитие цифровизации в мире, рост информации, способность влиять на человеческий разум и даже принятие нами решений на основе нейробиологии и искусственного интеллекта приводят к совершенно новым структурным изменениям и трансформациям в социальном развитии. В-четвертых, глобальные процессы приводят к формированию общих ценностей, общих черт в сознании молодежи во всем мире. Нелинейность и неопределенность этих процессов положительно и отрицательно сказываются на сознании, ценностях, духовном мире молодого поколения. Как известно, ценности являются регулятором личности, молодежи, исходя из своих ценностей, молодые люди определяют свои жизненные стратегии. Общество как сложная система состоит из поколений с разными ценностными структурами.

Система ценностей меняется под воздействием различных факторов. Сочетание в сознании людей национальных, современных ценностей является важным фактором социально устойчивого развития общества. Сознание и ценности молодых людей и их изменения играют важную роль в обеспечении

* Статья подготовлена в рамках международного фундаментального проекта НУУз имени Мирзо Улугбека совместно с Институтом философии НАРБ: ИЛ-4821091548- «Социальные, культурные и аксиологические основы формирования самосознания молодежи Узбекистана и Беларуси в условиях современных угроз и вызовов».

социальной стабильности. Ведь деятельность нашей молодежи, основанная на ценностях, имеет решающее значение для обеспечения эффективности всех конструктивных изменений, происходящих в нашей стране. Сегодня радикальные изменения в ценностях и сознании молодых людей также становятся нелинейными и сложными. Поскольку мы живем в такое трудное время, как мы должны воспитывать нашу молодежь? Как подготовить их к жизни и работе во время фундаментальной неопределенности? Какая практическая и теоретическая работа необходима для устранения множества деструктивных факторов, влияющих на сознание молодых людей? Какое мышление нужно развивать у наших детей? Ответы на эти вопросы ищутся.

Молодежь - это наиболее активный демографический и социальный слой любой страны, нации, и они определяют будущее нации. Поэтому изучение современных сложных изменений в их сознании, духовных, нравственных ценностей, духовного мира является важной социальной, политической, культурной и гносеологической необходимостью для нашей Республики. В то же время являются важным фактором при определении критериев стратегических перспектив нашего государства

Формирование сознания молодежи, изменение значений, влияющих на него факторов изучается как научная проблема многими учеными мира. Существуют предложенные и широко используемые методы и приемы формирования сознания молодежи, например, с помощью общественных организаций, семьи, образования и других учреждений. Но в каждую эпоху со сменой поколений меняются методы и приемы воздействия на молодежь. Потому что поколение каждой эпохи отличается от своих предков своим мировоззрением, ценностными ориентациями, духовным миром, стремлениями. И.В.Ильенков отмечает: «Молодости свойственен безоблачный оптимизм. И это очень хорошо. Но все же лучше, если этот оптимизм не бездумный. Ибо бездумный оптимизм – опора в жизни непрочная. Чаще всего его не хватает ненадолго – до первой серьезной жизненной неудачи, до первой беды, даже небольшой. И вот вчерашний оптимист становится самым унылым нытиком-пессимистом, которого уже не радует ничто и ничто не веселит, несмотря на всю его паспортную молодость...» [1.С.19].

В наше время молодежь живет в эпоху больших данных, которая представляет собой сочетание цифровизации, общества знаний, глобальных кризисов, биотехнологий и информационных технологий, что позволяет нашей молодежи алгоритмизировать и даже управлять своими эмоциональными переживаниями через Big Data. Этот период настолько изменчив, неопределен, что, вероятно, невозможно точно прогнозировать уровень изменений в сознании и ценностях нашей молодежи. Следовательно, мы должны опираться на новаторские, новые методологические подходы, отражающие особенности периода, развивать методологические методы и приемы.

Проведенные социологические исследования по выявлению ценностной ориентации молодежи Узбекистана дали возможность определить следующие эффективные и конструктивные изменения в сознании будущего поколения. Объектом социологического опроса была выбрана студенческая молодежь

Высших учебных заведений Республики. Предметом исследования стало изучение отчуждения молодежи от национальных ценностей. В исследовании участвовали всего 600 студентов из разных региональных ВУЗов Узбекистана.

Респонденты по половому признаку были распределены поровну. Следовательно участвовали 288 - 50% мужчин и 288 - 50% женщин.

На вопрос - Как вы считаете ценностная ориентация является бесполезной? 56,6% респондентов ответили что не согласны с этим мнением, 22,2% отметили что согласны с этим и 21,2% отметили что затрудняются ответить. При анализе по половым признаком выяснилось, что 171 женщин и 155 мужчин респондентов отметили что не согласны мнением ценностная ориентация является бесполезной.

На поставленный вопрос перед респондентами Ваше отношение новаторам вносящие к ценностям инновации? С этим мнением не согласились 38,2% респондентов, согласились с этим мнением 34,7% и 27,1% пояснили, что затруднились ответить. На вопрос ценности препятствуют достижению мечты 60,6% респондентов отметили что не согласны с этим мнением, 20,8% респондентов пояснили, что затрудняются ответить, и 18,6% согласны с этим мнением [2].

Следует отметить, что проведенные исследования выявили растущее неудовлетворительное отношение молодежи к ценностям, веками сохранявшимся старшим поколением. Это побуждает ученых искать новые научные решения и ориентиры, методологические разработки в контексте современных социальных процессов. Изучение социокультурных факторов, влияющих на структуру сознания и ценности молодежи, является важным фактором. Сложность проблемы состоит в том, что, во-первых, отношение молодежи требует систематического изучения многогранных проблем и нелинейных процессов. Эта проблема дает возможность разработать новые методологические подходы, практические рекомендации и новаторские подходы к решению проблем молодежи в стране. Кроме того, во многих научных исследованиях по проблемам молодежи очень мало исследований, которые изучали бы молодежь концептуально как самоорганизующая открытая система.

Как отмечает М.Абдуллаева: «Задачи, проблемы, выдвигаемые обществом решаются в первую очередь с человеческим капиталом, который по сравнению с физическим капиталом играют определяющую роли в современном обществе, государств. Высокий интеллектуальный уровень и качество человеческого капитала, приобретаемого и обогащаемого в процессе качественного обучения, при определенных условиях превращает знание (нематериальной объект, в действующий инновационной продукт, материальный объект). Государство, общество приобретению знания уделяется особое значение, а также, умению человеком в процессе обучения. Расширяется сеть образовательных учреждений т.е. основу развития современного государства, общества составляет человеческий капитал, приобретающий знание, навыки в процессе обучения, социальной адаптации к окружающей среде» [3.С.8].

В связи с этим сегодня в нашем обществе происходят кардинальные изменения в сознании молодых людей, в системе их ценностных ориентаций.

Молодым людям бросают вызов не как бездействующим, пассивным объектам культурного влияния, а как активным творцам культуры. Они действуют как социальная группа со своими субкультурами. Эти проблемы ставят вопрос о философском анализе и переоценке изменений ценностей молодежи в контексте современных социальных трансформаций вместе с системой ценностей старшего поколения. С этой целью, если мы проанализируем старшее поколение и молодежь в целом, как единую сложную систему и выявим положительную обратную связь между ними, будут предприняты важные шаги для обеспечения стабильности в нашем обществе.

«Государство, общество приобретению знания уделяется особое значение, а также, умению человеком в процессе обучения, - отмечает М.Абдуллаева. Расширяется сеть образовательных учреждений т.е. основу развития современного государства, общества составляет человеческий капитал, приобретающий знание, навыки в процессе обучения, социальной адаптации к окружающей среде. В современной литературе нет единого общепринятого определения человеческого капитала. Но основными компонентами, которые позволяют человеку занять достойное место в социальной среде, удовлетворять свои многообразные потребности, являются совокупность знаний, умений, навыков и т.д. Но очевидно, вместе с вышеперечисленными компонентами обогащающие человеческий капитал немаловажное значение имеет и интеллектуальный капитал в достижении поставленной цели» [3.С.2].

Усиление роли интеллигенции, духовное самосовершенствование и осознание национальной идентичности невозможно без трансляции в социум их профессиональных ценностей и результатов интеллектуального труда, позитивного опыта деятельности академических и образовательных научных сотрудников и профессоров как эффективного социального лифта для молодежи, особенно в контексте преемственности.

Ведь система ценностей молодежи чрезвычайно важна для стабильности и будущего общества в любой стране. Ценности определяют основные направления интересов, потребностей, социальных позиций, духовного развития, мировоззрения молодежи. Следовательно, проблема оценки, принятия и отклонения ценностей - чрезвычайно сложный процесс, требующий глубокого научного анализа и исследования. Ведь поспешный отказ от определенных ценностей может в дальнейшем привести к их долгому и трудному восстановлению или к большим духовным и материальным потерям. Это нанесет большой удар по культуре нации. Поэтому, если мы посмотрим на опыт зарубежных стран, мы увидим, что только в странах, которые обеспокоены перспективами будущего, в государственной молодежной политике разработаны четкие стратегии и программы будущих планов. В частности, в США «Будущее молодежи: федеральная молодежная стратегия сотрудничества», в Финляндии «Национальная молодежная стратегия», в Германии «Новая молодежная стратегия», принятая в 2015 году, в Польше «Национальная молодежная стратегия на 2003-2012 годы», в Чешской Республике «2014-2020» Молодежная стратегия на ближайшие годы.

В нашей стране в Законе Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике» 30 июня объявлен - «Днем молодежи». Концепция соответствует реализации государственной молодежной политики не только локального но и глобального масштаба. Молодым людям бросают вызов не как бездействующим, пассивным объектам культурного влияния, а как активным творцам культуры. Они действуют как социальная группа со своими субкультурами. Эти проблемы ставят вопрос о философском анализе и переоценке изменений ценностей молодежи в контексте современных социальных трансформаций вместе с системой ценностей старшего поколения. С этой целью, если мы проанализируем старшее поколение и молодежь в целом, единую сложную систему и выявим положительную обратную связь между ними, будут предприняты важные шаги для обеспечения стабильности в нашем обществе.

Литература:

1. Э.В.Ильенков. Философия и культура. Москва. Издательство политической литературы. 1991.-19 с.;
2. Социологический опрос подготовлен в рамках международного фундаментального проекта НУУз имени Мирзо Улугбека совместно с Институтом философии НАРБ: ИЛ-4821091548- «Социальные, культурные и аксиологические основы формирования самосознания молодежи Узбекистана и Беларуси в условиях современных угроз и вызовов».
3. М.Абдуллаева. Человеческий капитал в призме образования. Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт. Даврий нашр. №4, 2019.- 8- б.;
4. Г.Махмудова. От образования к мировоззрению: ценностная ориентация молодежи Журнал Miasto Przyszłości Польша Vol 32, 2023. P179-184;
5. Г.Махмудова. Янги Ўзбекистон стратегияси: фалсафий таҳлил. IQRO ilmiy jurnali. Ўзбекистон. Volume 2,issue 2,aprel,2023. Б.609-614;
6. Г.Махмудова. Социализация и культурные приоритеты молодежи в процессе сохранения национальной идентичности. Институт философии

Н
а
ц
и
о
н
а
л
ь
н
о
й

а
к
а

АВЕСТА ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ ВОРИСИЙЛИГИ

Сейтмуратов Нурланбек Аманбай ўгли

Бердақ номидаги ҚДУ,

“Ижтимоий фанлар” кафедраси ассистенти.

ЎзМУ мустақил изланувчи

Аннотация: мақолада зардуштийлик диний-фалсафий таълимоти ва унинг китоби Авестада зикр этилган асосий ғоялари қадимги даврда ота-боболаримиз томонидан яратилганлиги, ушбу таълимот халқимизнинг шаклланишида, шунингдек маънавий ривожланишида ҳал қилувчи аҳамият бажарганлиги ҳақида фикрлар билдирилган. Жумладан, замонавий ижтимоий онгнинг диний ва миллий компонентлари қадимдан шаклланган стереотиплар мажмуи эканлиги тасдиқланади.

Калит сўзлар: Авеста, зардуштийлик, урф-одатлар, аксиология, тадрижийлик, миллий онг, диний онг, урф-одатлар, ворисийлик.

Аннотация: В статье автор рассматривает мнение, что зороастрийское религиозно-философское учение и его основные идеи, упомянутые в Авесте, были созданы нашими предками в глубокой древности и что это учение сыграло решающую роль в становлении и духовном развитии нашей нации. В частности, подтверждается, что религиозная и национальная составляющие современного общественного сознания представляют собой совокупность стереотипов, сформировавшихся с древнейших времен.

Ключевые слова: Авеста, зооастризм, традиции, аксиология, эволюция, национальное сознание, религиозное сознание, преемственность.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги натижасида халқимиз ўзининг минг йиллик тарихига эга бўлган бой маънавий ва маданий меросларини қайта тиклаш имкониятига эга бўлди. Ота-боболаримиз бизга қолдириб кетган бебаҳо ёзма эсдаликларни, илмий ва бадий асарларни фақат ўзимиз учун эмас, аммо бутун дунё учун ҳам такроран кашф қила бошладик. Ушбу бебаҳо маданий қадриятлар билан халқимизни, айниқса ёшларимизни таништириб бошладик, ўз навбатида ушбу ишлар бугунги ёш авлодни инсонпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда. Ана шундай буюк маданий ёдгорликларимизнинг энг дастлабкиси, юртимизда бундан 3000 йиллар аввал юқори даражадаги тафаккурнинг, одобнинг, сиёсий-ҳуқуқий нормаларнинг ва давлатчиликнинг бўлганлигини тасдиқловчи зардуштийликнинг муқаддас китоби Авеста ҳисобланади. Авеста қадимги аждодларимизнинг теранг

фалсафий фикрларининг булоғи, ўтмиш билан бугунни ва келажак авлодни боғловчи муқаддас маънавий кўприқдир.

Исо Жабборов қайд этганидек: “Қадимги Хоразмда дунёга келган зардуштийлик қисқа муддат ичида уч буюк империя – Аҳамонийлар, Африғийлар ва Сосонийлар салтанатида давлат динига айланади. Бу империялар милoddан аввалги VII-VI асрлардан милoddнинг VII асригача узлуксиз деярли минг йилдан зиёд мавжуд бўлган, ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқнинг жуда катта қисмида ҳукмронлик қилган. Шу боис зардуштийликни дастлабки жаҳон дини, Зардуштни эса шарқ пайғамбарларининг биринчиларидан деб ҳисоблаш мумкин” [1.42]. Машҳур диншунос инглиз олимаси Мери Бойс адолатли равишда қайд этганидек, “Эроннинг ҳокимияти зардуштийликка улкан обрў-этибор келтирди ва унинг таълимотидаги айрим энг муҳим жиҳатлар яҳудийлик, насронийлик, ислом динлари ҳамда гностик мазҳаблар томонидан ўзлаштирилди. Шарқда зардуштийлик буддавийликнинг шимолий варианты ривожига таъсир кўрсатди”. Мазкур диннинг айрим қоидалари “ноёб ва эътиборга лойиқдир, - деб ёзади Мери Бойс, - бу қоидалар ўз эътиқодлари учун муайян мақсадни кўзлаб ва қониқиб яшаш имконини яратади”, насроний сўнгра ислом дини айна шу каби ижобий қоидаларни ижодий ўзлаштирганликлари боис кейинчалик жаҳон динига айланиш имконига эга бўлдилар [2.10-11].

Авеста фақат диний ғоя ва амалларнинг йиғиндиси эмас, у ҳар бир инсонни ва бутун инсониятни етукликка бошловчи, фалсафий фикр юритишга йўналтирувчи, олам ва ҳаёт мазмунини тушунишга ёрдамлашувчи ажойиб китоб ҳисобланади. Авеста фақат миллий эмас, у умуминсоний қадрият бўлиб, бутун инсоният цивилизациясига хос бўлган мезонларни ўзида акс эттирувчи, жаҳон маданиятининг ривожланишида катта ўрин тутган диний - фалсафий асардир.

Қадимги юнон файласуфи Гераклит Турон юрти “фалсафий тафаккурнинг бешиги” деб тан олган эди. Авеста инсониятга маълум бўлган барча муқаддас китоблар орасидаги энг қадимгиси бўлиши билан бирга, инсониятга эзгу фикрлар, эзгу сўзлар ва эзгу ишлар билан яшашни насиҳат қилувчи буюк бебаҳо асар ҳисобланади. Шу билан бир қаторда Авеста дунёвий илм-фаннинг ривожланишига туртки бўлган тарихий меросдир. Авеста буюк Турон юртида яшаб ўтган ота-боболаримизнинг қадимдан донишманд, теранг фикрловчи, маданиятли, эрта даврлардан маданиятнинг марказида истиқомат қилганлиги ҳақида гувоҳлик берувчи буюк эсдаликдир.

Авеста халқимизнинг миллий хусусиятлари доим умуминсоният қадриятлар билан узвий боғлиқ бўлганлигини тасдиқловчи тарихий мерос ҳисобланади. Авестада баён этилган ғоялар ота-боболаримизнинг қадимги тарихини, сиёсий ва кундалик ҳаётини, яшаш тарзини, диний ва жаҳон

этикодларини, одат ва анъаналарини, фалсафий ва илмий тафаккурини, табият ва жамият ҳақидаги билимларини чуқур ўрганишга хизмат қилади.

Зардуштийлик динига тегишли бўлган ғоялар жудаям қадим даврларда вужудга кела бошлаган. Зардуштийлик милодий аввалги 1000 йилларнинг бошларида бир бутун дин шаклида пайдо бўлган. Ушбу давр уруғ-қабилавий муносабатлар ижтимоий ривожланишга салбий таъсир кўрсатиб, жамиятнинг янги босқичга кўтарилиш зарурияти мавжудлигидан далолат беради. Бу вақтга келиб ҳар хил уруғ ва қабилаларни бирлаштирадиган марказлашган давлатчиликга эга бўлиш талаби кун тартибига кўйилган эди. Аввалги кўчманчи қабилаларнинг деҳқончилик, чорвадорлик ва ҳунармандчилик билан шуғулланиб ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиши, қишлоқ ва шаҳарларнинг вужудга кела бошлаши юқорида айтиб ўтилган талабни янада кучайтирди. Давлат тизимида қабилла ва халқларни бирлаштиришда хизмат қиладиган янги мафкура зарур эди. Ушбу зарурликни ҳаммадан яхшироқ тушуниб етган инсон Зардушт Спитама бўлди. Зардушт ушбу вазифани барча уруғ ва қабилалар томонидан қабул қилинадиган ягона худоликка асосланган янги дин амалга ошириши мумкинлигини тўғри англаган. Шу билан бир қаторда динни шакллантиришга Зардушт бутун ҳаётини бағшишлаган. Зардушт 40 ёшга тўлган вақтда ўз исми билан номланадиган зардуштийлик динини шакллантиради ва уни барча аҳолига тарғибот қила бошлайди. Ушбу диннинг асосий ғоялари унинг муқаддас китоби Авестада баён этилади.

Зардуштийлик Марказий Осиё, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Кавказ, Хитой, Ҳиндистон ва бошқа Осиё давлатлари худудида кенг тарқалган дунёдаги илк жаҳон дини ҳисобланади. Зардуштийликни сиғинадиган ягона худоси, муқаддас Авеста номли китоби, пайғамбари, ибодат жойлари (“Аташқадалар”), руҳонийлари мавжуд бўлган энг қадимги диний тизим деб номлашимиз мумкин.

Г.Маҳмудова таъкидлаганидек: “Авеста – Марказий Осиёнинг қадимги заминиде буюк маданият ва маънавият, юксак ижтимоий, ахлоқий ва ҳуқуқий тамойиллар, гуманистик ғоялар билан суғорилган фалсафа мавжуд бўлганлигидан гувоҳлик берувчи, тарихий маънавий ёдгорликдир. Авесто - инсон меҳнати, ахлоқий юксаклиги ва инсонпарварлигининг мадҳиясидир. Ундаги инсон баркамоллигининг маънавий мезони сифатида зикр этилган фикр, сўз ва амал бирлиги ахлоқий-эстетик идеал маъносида ҳозирги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган”¹. [3.3].

Мамлакатимизда зардуштийлик ва Авеста билан боғлиқ йирик мажмуавий тарихий-фалсафий тадқиқотлар Г.Маҳмудовага тегишлидир. Г.Маҳмудова фикрига кўра: “Ўз даврининг илк жаҳон дини сифатида зардуштийлик ва унинг

¹ Маҳмудова Г. Авестонинг фалсафий моҳияти. Тошкент, “NOSHIR” нашриёти, 2015. – Б. 3.

муқаддас китоби Авеста бой инсонпарвар қадриятларни, оламнинг яхлитлиги, ҳаракатда эканлиги, бахтли ҳаёт қуриш, жамиятни адолатли бошқариш, инсоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, инсон фикр ва амалларининг поклиги, эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши, меҳнатнинг зарурлиги ва фойдалилиги, теран ахлоқий ғояларни ўзида мужассамлаштирган, улардан жаҳон халқлари маънавияти баҳраманд бўлган” [3.4] деган фикрлар билан Авестанинг фалсафий мағзини кенг таҳлил этган.

Зардушт кўп худолик ғоясига, табиат ходисаларига ғайритабиий куч сифатида сиғинишга қарши чиқган, урф-одатларни бажаришда ҳаддан ташқари исрофгарчиликга норози бўлган. Қабила ва уруғлар орасидаги уруш-жанжалларни бартараф этиш йўлларини қидирган, ушбу уруш-жанжалларнинг асосий сабабларидан бири кўп худолик, уларга сабабсиз қурбонликлар келтириш деб тушунган. Зардушт қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар юриб ягона худо – Аҳура Маздага сиғиниш ғоясини тарғибот қилган ва халқнинг ишончига кирган. Зардушт фикрича Аҳура Мазда Буюк Тангри – “донишмандлик худоси”. У қадимги даврларда Армузд, Хурмузд деб номланган. Янги динда дунёнинг пайдо бўлиши, ҳаёт ва ўлим орасидаги кураш дунёнинг илк даврларидан-оқ экиз, бир-бирига туғишган, шунинг билан бирга бир-бирига душман ва бир-бирига бутунлай қарши бўлган Аҳура Мазда ва Ахриман орасидаги кураш орқали тушунтирилади. Улар бир-бирига фикрлашда, сўзлашда ва ҳаракатда ҳам қарама-қарши. Аҳура Мазда яхшилик, эзгулик, одоблик, гўзаллик, ижод, ёруғлик, ҳаёт рамзи бўлса, Ахриман эса ёмонлик, ёвузлик, хунуқлик, вайроналик, қоронғулик, ўлим белгиси ҳисобланган. Ҳаёт ўша икки кучнинг бирлигидан ва курашидан иборат. Охир оқибатида Аҳура Мазда ғалаба қозонади. Зардуштийлик динининг юқоридаги ва бундан ташқари бошқа ғоялари эски ижтимоий тартибларнинг ва диний эътиқодларнинг тарафдорлари томонидан қаршиликка учрайди. Натижада, Зардушт ўзи ва оиласини хавф-хатардан қутқариш мақсадида Хоразмдан Эронга кетишга мажбур бўлади.

Исо Жабборов таъкидлаганидек: “Эзгулик ва ёвузлик худоларининг Авеста мифологиясида акс этирилиши ниҳоятда аниқ тасвири асли ибтидоий одамлар ҳаётидаги негатив, яъни салбий ва позитив (ижобий) воқеаларнинг, рационал ва иррационал ходисаларнинг қарама-қаршилигининг ифодасидир. Бундай ҳолат, бир томондан, одамнинг табиат устидан дастлабки ғалабаси, ахлоқий нормалар, умуминсоний қадриятлар ва эмпирик билимлар акс этирилса, иккинчи томондан – урф-одат ва маросимлар, уруғ-қабилавий ахлоқий тартибларининг торлиги, хурофий тасаввурлар ҳукмронлиги ва маънавий қашшоқликни очиқ намоён қилади. Бундай образларда жамиятда синфий табақаланиш, тенгсизлик ўз ифодасини топиб, мафкуравий жиҳатдан зардуштийлик дини орқали

илоҳийлаштиради. Археологик маълумотлар ҳам мазкур фикрни тасдиқлайди” [1.42].

Беруний ва Фирдоусийларнинг ёзиб қолдирган маълумотларига кўра, Зардушт ўзининг ғояларини подшоҳ Виштаспга баён этган ва унинг хурматиغا эришган. Виштаспнинг фармони бўйича Авеста 12000 олтин тахтачаларга ёздирилган, кейинчалик ушбу ёзувлар 12000 қора молнинг терисига олтин ҳарфлар билан кўчирилган.

Авеста сўзи бизнинг тилимизда “Қатъий ўрнатилган қонун-қоидалар” деганни англатади. Зардуштийлик дини бўйича Авеста, буюк худо Аҳура Мазданинг Зардушт орқали инсонларга юборилган насиҳат сўзлари ҳисобланади. Зардушт 77 ёшида кўп ҳудулик динининг вакиллари томонидан ўлдирилган.

Араб истилоси даврида зардуштийлик дини ман этилган, бунинг оқибатида зардуштийлик динига эътиқод қилувчиларнинг кўпчилиги Ҳиндистонга кўчиб кетишган. Уларнинг авлодлари ҳозирда Ҳиндистонда истиқомат қилишади, улар зардуштийликни ва Авестанинг тўртдан бир қисмини сақлаб қолишган. Авестанинг мавжуд қисмлари ҳозир Бомбейдаги Кама Шарқшунослик музейида сақланмоқда. XVIII асрда Европада Авестага қизиқиш кўчайган, инглиз, француз, олимлари Ҳиндистонга бориб Авестадан нусхалар олиб кетишган. Француз олими Дюпперон 1771 й. Авестанинг асосий матнини ва унинг французча таржимасини уч жилддан иборат китоб шаклида чоп этган.

Зардуштийлик динига сиғинувчиларнинг бир қисми Ҳиндистондан Англия, Канада, АҚШ ва бошқа давлатларга кўчиб ўтишган. 1976 й. статистик маълумотларига кўра жаҳонда 129 минг зардуштийлик дини ва таълимотига сиғинувчилар бўлган экан. Улардан 82 минг одам Ҳиндистонда, 5 минг Покистонда, 25 минг киши Эронда, 3 минг нафари Англия, Канада, АҚШ да, 500 Цейлонда ва 200 таси Австралияда яшашган. Кам миқдорда зардуштийлар Гонконг ва Сигапурда, Аден, Шанхай ва бошқа жойларда истиқомат қилмоқда [4.368]. Улар 70-йй. Ҳиндистонда Федерация тузишган, бир неча симпозиум ва конгресслар ўтказишган. Зардуштийлик бўйича таниқли олим Мэри Бойснинг айтишича “зардуштийлар борган сари камайиб боришига қарамасдан улар ўз эътиқодларига қаттиқ ишонган инсонлардир. Улар асрлар давомида келажакга умид, қаҳрамонлик, эзгулик, адолат, яхшилик хис туйғуларини тарбиялаб келмоқда” [4.278].

Г.Махмудова таъкидлаганидек: “Авеста зардуштийлик диний-фалсафий таълимотининг муқаддас китоби ҳисобланади. Бизгача етиб келган Авеста китоби шу қадар кўпқатламки, бу ҳолат уни яхлит бир ҳолда ўрганишда анчагина муаммоларни юзага келтиради. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, иброҳимий динлардан фарқли ўлароқ, Авеста китоби бир пайғамбарга яхлит китоб ҳолида

туширилмаган, балки асрлар давомида авлодлар томонидан китобат қилинган”, деб ҳисобланади [5.37].

Авестада зардуштийликгача шаклланган мифология ва афсоналар кенг ўрин олган, ўша даврдаги урф-одатлар, эътиқод, ғоялар ва диний маросимларда бажариладиган кўшиқлар китобда ўз ифодасин топган. Халқ орасида кенг тарқалган маҳаллий худолар, мифологик образлардан Жамшид, Каюмарс, Митра, Анахита, Ардвиссура ва бошқаларга катта жой ажратилган. Авестада олам қарама-қаршилиқлар бирлигидан ва улар орасидаги курашдан иборат эканлиги, ушбу курашда адолатли, инсонпарвар кучлар ғалаба қозониши муқаррарлиги ғояси фалсафий ғоя олға сўрилганлигини алоҳида айтиб ўтиш жоиз.

Авеста бўйича инсоният қуйидаги 3 тамойилга, яъни одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилиб яшашлари зарур: яъни эзгу фикр (ният), эзгу сўз ва эзгу амал (иш). Ушбу қоидаларни инсониятнинг ахлоқий кодекси деб номлашимиз мумкин. Авестада эзгу фикр (ният) – Гумата, эзгу сўз – Гугта, эзгу амал (иш) – Гваршта деб номланади, улар тўғрисида Ахура Мазда: “Мен эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амалга шон-шараф бағишлайман”, - дейди.

Зардуштийликда, унинг муқаддас китоби Авестада она-Ватанга, халқга, муҳаббат ғояси марказий жойни эгаллайди. Ҳар бир инсон ўзи туғилган, вояга етган ўлкани, давлатни севиши ва гўзал давлат деб тушуниши керак. Зардуштийликнинг барча қадрият ва анъаналари, айниқса Наврўз байрами салтанатлари Она заминга бўлган эзгу ҳис-туйғуларни юзага чиқаради. Авеста таълимоти бўйича инсон яқин одамига меҳрибон бўлиши, муҳтожлик ва хавф-хатарда қолганларга ёрдамлашишга тайёр бўлиши, ёвузликка қарши, инсонлар бахти учун кураши, барча билан тотувликда, дўстлик ва ўзаро ҳурмат руҳидаги ниятлар билан яшаши лозим. Юқорида зикр этилган Авестадаги меҳнатсеварлик, тинчлик, инсонийлик, яхшилик ҳақидаги ғоялар бугунги кунимиз учун, нодонлик ва ёвузлик ботқоқлигига ботган одамларни ошқараламоқ, халқимизни, айниқса ёшларимизни тарбиялашда сергак бўлиш тушунчаларини шакллантиришга хизмат қилмоқда. Авеста маънавийтимизнинг қудратли тарихий-фалсафий пойдевори, кўп асрлик тарихимиз ва унга хос қадриятлар билан маданиятни тасдиқловчи тарихий меросимиз ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Марказий Осиё фалсафий тафаккур тарихида “Авесто”нинг ўрни. Тошкент, ЎЗМУ нашриёти, 2012. – Б. 42.
2. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва, 1988. – Б. 10-11
3. Махмудова Г. Авестонинг фалсафий моҳияти. Тошкент, “NOSHIR” нашриёти, 2015. – Б. 3.
4. Авесто. Тошкент, Шарк, 2001. – Б. 368.
5. Махмудова Г. Философская сущность Авесты. Ташкент, Изд-во журнала «Санъат», 2010. – Б. 37.

ГЛОБАЛ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР: ЁШЛАР ФАОЛ ИЖТИМОЙ СУБЪЕКТ СИФАТИДА

Жалалова Гулбаҳор Одилжоновна
Фалсафа фанлари доктори (PhD)
ЎзМУ катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада муаллиф замонавий ижтимоий реаллик трансформация даври эканлигини бунда ички ва ташқи флуктуациялар амал қилишини, трансформацияларнинг омиллари эса ижтимоий манфаатлардан иборат эканлиги таҳлил этилган. Ижтимоий трансформацияларда ёшлар энг фаол ижтимоий субъект бўлиб, уларнинг тафаккури ва когнитив қобилиятларини фанлараро ёндашув асосида тадқиқ этиш зарурлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: трансформация, флуктуация, бифуркация, тафаккур, когнитивлик, фанлараро ёндашув.

Аннотация: В статье автор анализируется, что современная социальная реальность представляет собой период трансформации и действуют внутренние и внешние флуктуации. Молодежь является наиболее активным социальным субъектом социальных преобразований, при этом подчеркивается необходимость исследования ее мышления и когнитивность на основе междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: трансформация, флуктуация, бифуркация, мышление, когнитивность, междисциплинарный подход.

Мураккаб тизимлар назариясига замонавий реаллик инсониятнинг глобал трансформациялари давридар. Бу даврда жамият кумулятив ривожланмайди, балки унда эволюцион ривожланиш давлари, инқилоблар, бифуркация нуқталари мавжуддир. Замонавий мураккаб ижтимоий иқтисодий жараёнлар (глобаллашув, ахборотлашув, глобал муаммолар, пандемиялар, рақамлаштириш, замонавий таҳдидлар) жамиятнинг бифуркацион нуқтага келиб қолганлигини кўрсатади.

Демак, ҳар бир тизим ўз ривожланишида бир қанча босқичларни босиб ўтади. Шаклланиш; етуклик даври; эски тизимнинг инқирози ва янги тизимнинг ривожланиш даври. Трансформация айнан тизим ривожланишининг учинчи даврига тўғри келади, яъни тизимнинг янги тизимга ўтишидаги структуравий ўзгаришларни ўзида ифода этади. Бу жараённи ўзида чизикли ва ночизикли ривожланиш йўллари муассам этган ўтиш даври сифатида тавсифланиши

мумкин. Ижтимоий трансформациянинг омиллари, ҳаракатлантирувчи кучлари нималардан иборат?

Маълумки, ижтимоий манфаатлар ижтимоий тизимларнинг моҳият ва атрибутив хусусиятлари ҳисобланади. Ижтимоий манфаатларнинг икки турини фарқлаш мумкин. Булар ижтимоий генетик ва субъект манфаатлари[2, 70]. Ижтимоий генетик манфаатлар маълум бир жамият манфаатлари бўлса, субъект манфаатлари эса ижтимоий тизимнинг ўз ўзини сақлаш, қайта ишлаб чиқаришидир. Ижтимоий трансформацияларда бу турдаги манфаатлар асосий детерминант вазифасини бажаради. Янги тартиб ва янги структураларнинг ҳосил бўлиш жараёнини Буданов мураккаб тизимларда қуйидаги беш тамойили асосида ифодалаган эди ва улар қуйидагилардир: шаклланиш, нозизиқлилиқ беқарорлик, очиклик, динамик иерархия, кузатувчанлик[1]. Олим бифуркация нуқтасини трансформация даврига қийслайди. Бу ҳақда ёзади: Ўтмиш ва келажак ўртасидаги дақиқалар бифуркация нуқталари бўлиб, микро даражада ўзгариш ва трансформацияларнинг бутун бир давридир. Ижтимоий трансформация жараёнида мазкур тамойиллар амал қилади деб ҳисоблаймиз.

Юқоридаги таҳлиллар кўрсатадики, трансформация жараёни “тизимнинг ўзини сақлаш, қайта ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, бунда тизим бошқа метатизимга ўтади ёки ички структурасини ўзгартиради” [2]. Трансформация жараёни натижасида тизимнинг бир структуравий тузилмадан нисбатан юқори ривожланган тузилмага алмашилиши содир бўлади[4, 10].

Демак, айтиш мумкинки, биринчидан, трансформация бу жамиятнинг ўз ўзини қайта ишлаб чиқариши, ўтиш давридир. Иккинчидан, таҳлил кўрсатадики, жамиятнинг ҳам ўз-ўзини ташкиллаштириши, унда хаос ва тартиб амал қилиши; трансформация натижасида мураккабланишнинг содир бўлиши кузатилади. Учинчидан, жамиятда инқироз деб аталаётган ҳолатлар, жамиятнинг янги тизимга ўтаётганлигини кўрсатади. Бу жараёнда энг фаол ижтимоий субъект бўлган ёшлар кадриятлари масаласи энг муҳим ижтимоий ва гносеологик аҳамият касб этувчи вазифадир.

Ижтимоий трансформацияларнинг содир бўлишини мураккаб тизимлар назариясига асосан жамиятга флукуацияларнинг таъсири бошлаб беради. Ижтимоий тизимга флукуациялар янги ғоя, янги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий, демографик, экологик, маданий омиллар тарзида содир бўлиши мумкин. Бундан кўришиб турибдики, флукуацияларни икки туркумга бўлиш мумкин:

1. Ижтимоий тизимдан ташқарида вужудга келган флукуациялар;
2. Ижтимоий тизимнинг ўзида вужудга келадиган флукуациялар.

Масалан, мамлакатимиз ривожланишига жаҳонда рақамлашган жамиятнинг ривожланиши, глобаллашув, замонавий таҳдидлар, глобал

муамолар катта ташқи флуктуация сифатида катта таътаъсир этмоқда. Ёки бутун дунёда материалшунослик соҳасининг ривожланишига жаҳон аҳолисининг хом ашёга бўлган талабининг тобора ортиб бориши флуктуация сифатида хизмат қилган, дейиш мумкин. Бу таъсирни биз ижтимоий тизимга бўлган ташқаридаги (ижтимоий омиллар) таъсиридаги ташқи флуктуацияга мисол сифатида баҳолашимиз мумкин. Жаҳонда тарқалган пандемияни ҳам жамиятимиз учун ташқи флуктуация сифатида келтириш мумкин. Чунки тасодифий пандемия бутун ижтимоий тизим структурасига таъсир этди. Соғлиқни сақлаш, иқтисодиёт, таълим тизимларида, инсонларимизнинг онгида трансформацияларга олиб келди.

Иккинчи турдаги флуктуацияларга мамлакатимиздаги ижтимоий субъектларнинг сифатли таълим, медицина, тдбиркорликни риаожлантиришга бўлган манфаатларини мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Мазкур флуктуациялар ижтимоий тизимда танловни содир бўлишига олиб келади. Натижада жамият флуктуациялар таъсирида маълум бир ривожланиш йўлини танлайди ва ривожланади. Шунингу учун бугунги кунда ёшлар тафаккурини ривожлантириш, уларнинг когнитив тизимини ўрганишга оид тақиқотлар олиб бориш муҳим ижтимоий аҳамит касб этувчи муаммолардир. Зеро, ёшлар жамиятимизда энг фаол ижтимоий субъект ҳисобланади. Уларнинг тафаккури, маданиятидаги ўзгаришлар ижтимоий тизим ривожланишининг самарадорлигини белгилайди.

Дарҳақиқат, ёшлар доимо жамиятнинг фаол ижтимоий субъекти сифатида жамият тараққиётининг келажагини белгилаб берувчи асосий куч ҳисобланади. Айниқса, бугунги кундаги тобора глобаллашиб, мураккаблик, ночизиқлик ортиб бораётган даврда ёшларимизнинг тафаккури, уларнинг кадриятлари, билим ҳосил бўлишида ҳал қилувчи аҳамият касб этувчи когнитивлигини ўрганиш долзарб муаммодир. Зеро, ёшларнинг тафаккури, уларнинг когнитив қобилиятлари бугунги кунда республикамизда амалга оширилаётган ижтимоий ўзгаришларнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир.

Тадқиқотлар кўрсатадики, жамият таъсирида кишиларда олам манзараси(метафизика) шаклланади. Метафизика таъсирида эса имплицит эпистемология ривожланади. Кишилардаги имплицит эпистемология, яъни қандай билимларни ўрганиш зарур ва қандай қилиб билим олиш мумкинлигини белгилайди. Эпистемология турли когнитив жараёнларнинг ривожланишига олиб келади. Бундан келиб чиқадики, жамият ва маданият турли ижтимоий когнитив тизимларнинг ривожланишига сабаб бўлар экан. Турли маданиятларда маълум бир ҳолатларда ўзгача когнитив жараёнлар амал қилади; когнитив жараёнлардан фойдаланиш частотаси, даражасида фарқлар бўлади. ...фикрлаш жараёнида турли имплицит ва хатто бошқа шаклдаги эксплицит норма ва

стандартлар қўлланилади[5]: Бундан Нисбитт “...турли маданиятлар бир хил асосий когнитив жараёнлар тизимига эга бўлишларига қарамасдан, бир турдаги муаммони ҳал қилиш учун турли воситалардан фойдаланадилар” деган хулосага келади[5]. Лондон когнитив нейробиология университети профессори Сара Джейн Блейкмор ҳам маданият муҳитнинг ўсмирлар миясига таъсир этувчи жуда ҳам кучли омили бўлиши мумкинлигини таъкидлайди[6,271]. Мазкур илмий хулосалар билим ишлаб чиқариш ва инсон капиталини ривожлантириш стратегияга айланган бир даврда ижтимоий когнитив тизимларни таълим жараёнларида эътиборга олиниши учун фанлараро ёндашувга асосланган тадқиқотлар олиб боришни талаб этади. Замонавий трансформацион жараёнлардаги шаклланиш, ноқизиклилик беқарорлик, очиклик каби жараёнларнинг ёшлар онгу тафаккури, когнитивлигига кўрстаётган таъсирини файласуфлар, социологлар, психологлар, педагоглар билан ҳамкорликда олиб борилган фанлараро ёндашув асосидаги тадқиқотларда тадқиқ этиш давр талабидир деб ҳисоблаймиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Буданов В.Г. Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики. Первый Российский философский конгресс. Материалы конгресса. Том VIII. 1997 .
2. Марарица В.Ф. Социально - философский анализ трансформации социальных систем. Вестник МГТУ. Т. 9. №1. 2006. - С 76;76.
3. Карасев В.И. Социальная трансформация как предмет философского анализа. Авт. реф. На соискание док. фил. наук. М., 2000. – С.10.
4. Ричард Нисбитт, Кейпинг Пенг, Инчеол Чой, Ара Норензаян. Культура системы мышления: Сравнение холистического и аналитического познание. Психологический журнал. 2011, том 32, № 1, с. 55–86; 80.
5. Мышление. Под ред. Д. Брокмана. М.: АСТ, 2018. –С. 217.
6. Жалалова Г. Инсон когнитив фаолиятига оид замонавий эпистемологик муаммоларни тадқиқ этишда фанлараро ёндашув зарурияти. Абдуллаева М.Н., Гаффарова Г., Жалалова Г. Монография. Тошкент.: Ношир. 2020. - Б. 169-178.

УЛЫБКА И СМЕХ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ:
СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ КОНСТРУКЦИЙ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПРОЗЫ А.П. ЧЕХОВА)

Шаринова Нилуфар Шахрилло кизи

Преподаватель кафедры узбекского и русского языков БухГПИ

Аннотация: Анализируются структурные и семантические конструкции, которые использует А.П. Чехов для описания улыбки и смеха. Он воспроизводит каждый из типов мимических реакций, прибегая к аналитическим или описательным конструкциям в зависимости от художественной задачи.

Ключевые слова: семантика, распространители, мимика, улыбка, смех, хохот, усмешка, ухмылка.

Annotation: This article is focused on structural and semantical analysis of constructions used by Anton Chekhov for description of smile and laughter. Word power enables the author to skillfully render each type of mimic reactions using analytical or descriptive constructions according to literary aims.

Ключевые слова: семантика, распространители, мимика, улыбка, смех, хохот, усмешка, ухмылка.

Keywords: semantics, gestures, mimics, smile, laughter, grin, ironic smile.

Улыбка и смех, как отмечают ученые, являются самыми выразительными мимическими реакциями человека. Они сопровождают нас на протяжении практически всей жизни. Принято считать, что улыбка и смех – это выражение положительных чувств и эмоций. Большинство исследователей отмечает, что улыбка содержит в своем значении компонент я чувствую сейчас что-то хорошее [1, с. 78; 2, с. 365]. Но в реальной жизни эти феномены могут выражать достаточно широкий спектр эмоций, не только положительных.

В русском языке существует достаточно много конструкций, позволяющих ставить на первый план то или иное чувство, следовательно, при анализе улыбок и смеха следует учитывать наличие языковых операторов, видообразующих и модифицирующих улыбку, например прилагательные при именах и наречия при глаголах. Г.Е. Крейдлин отмечает, что «именно различные типы смысловых наращений, модификаций и других смысловых когнитивных операций над инвариантом создают разнообразие смысловых типов русских улыбок, часто даже размывая границы между улыбками и другими видами жестов» [1, с. 78].

Цель данной статьи – структурный и семантический анализ конструкций, к которым прибегает А.П. Чехов для описания улыбки и смеха.

Следует отметить, что большая часть словоупотреблений маркирована различными языковыми распространителями, что помогает читателю распознать тот или иной тип мимической реакции. При описании улыбок А.П. Чехов, как правило, использует стандартные схемы: глагол плюс наречие (улыбнуться как) и имя в сочетании с прилагательным (улыбка какая).

Распространители помогают писателю акцентировать внимание читателя на том или ином аспекте улыбки в зависимости от характера персонажа, его поведения в той или иной ситуации. Некоторые улыбки могут описываться как сочетанием имени с прилагательным, так и глагола с наречием. Это касается блаженной, веселой, виноватой, глупой, грустной, добродушной, кроткой, ласковой, мягкой, наивной, напряженной, насмешливой, печальной, приветливой, приятной, радостной, слабой, счастливой, умной, широкой улыбок. По остальным позициям совпадений нет. Особо следует отметить те случаи, когда А.П. Чехов использует сразу 2 и более языковых распространителя для описания улыбки. Это касается и именных, и глагольных конструкций. В прозе А.П. Чехова жалкая улыбка может сочетаться с просящей, добрая и милая – с наивной, напряженная – с приветливой, кроткая – с грустной. Персонажи могут улыбаться одновременно приятно и ласково, наивно и загадочно, испуганно и глупо и т.д. Каждый языковой оператор помогает автору точнее описать улыбку, отметить ее существенные признаки, по которым впоследствии читатель сможет ее распознать. Так, улыбка Дымова в «Попрыгунье» описывается либо как добродушная кроткая, либо как широкая, кроткая, счастливая, либо как обычная, кроткая, покорная. Очевидно, что главным смыслообразующим компонентом становится понятие кроткой улыбки, что является дополнительным штрихом к портрету главного героя, помогая воссоздать реальный образ. Остальные языковые операторы лишь дополняют, помогают воспроизвести оттенки этой улыбки в зависимости от ситуации. Помимо простых аналитических конструкций в отдельных случаях А.П. Чехов прибегает к конструкциям описательным, что позволяет автору показать уникальную улыбку, не похожую ни на какие другие, позволяет более точно воссоздать мимическую реакцию персонажа. Так, например, описывается улыбка отца Христофора в повести «Степь»:

«Первый о чем-то сосредоточенно думал и встряхивал головою, чтобы прогнать дремоту; на лице его привычная деловая сухость боролась с благодушием человека только что простившегося с родней и хорошо выпившего; второй [О. Христофор] же влажными глазками удивленно глядел на мир божий и улыбался так широко, что, казалось, улыбка захватывала даже поля цилиндра;

лицо его было красно и имело озябший вид» [4, т. 7, с. 13]. Здесь А.П. Чехов прибегает к гиперболизации для создания яркого образа. В другом случае конкретизация улыбки может достигаться при помощи метафоры. Например, улыбка кухарки в рассказе «Три года»:

«К Ярцеву прошли они черным ходом, через кухню, где встретила их кухарка, чистенькая старушка с седыми кудрями; она очень сконфузилась, сладко улыбнулась, причем ее маленькое лицо стало похоже на пирожное, и сказала: – Пожалуйста-с» [4, т. 9, с. 74]. Г.Е. Крейдлин выделяет 3 семантических типа улыбок [1, с. 88; 3, с. 426]: – улыбки-чувства (положительные и отрицательные): горькая, печальная, веселая, счастливая;

– улыбки-состояния/свойства (физические и психические): слабая, самодовольная, виноватая; – улыбки-отношения (эмоциональные, общекommunikативные, этикетные, социальные): неискренняя, приветливая, детская, семинарская. А.П. Чехов показывает улыбки всех типов, но при детальном рассмотрении становится очевидным преобладание класса улыбок-отношений – более 50 % всех словоупотреблений.

Если обратить внимание на гендерный аспект, то следует сказать, что в прозе А.П. Чехова показано больше женских улыбок, нежели мужских. Отличаются они и по содержанию. В целом необходимо отметить, что при описании женских улыбок преобладают положительные характеристики, такие как добрая, трогательная, приветливая, приятная, милая. Например, улыбка Оленьки в рассказе «Душечка»: «Она [Оленька] сидела у него [Кукина] в кассе, смотрела за порядками в саду, записывала расходы, выдавала жалованье, и ее розовые щеки, милая, наивная, похожая на сияние улыбка мелькали то в окошечке кассы, то за кулисами, то в буфете» [4, т. 10, с. 104].

Мужские улыбки в прозе А.П. Чехова в большей степени являются выражением негативных переживаний:

«Ставя на стол поднос, он [Соломон] насмешливо глядел куда-то в сторону и по-прежнему странно улыбался. Теперь при свете лампочки можно было разглядеть его улыбку; она была очень сложной и выражала много чувств, но преобладающим в ней было одно – явное презрение» [4, т. 7, с. 33].

«Дядя [Николай Николаич] сделал очень серьезное лицо, потом пытливо поглядел на нее [Ольгу Михайловну] и покривил рот насмешливою улыбкой» [4, т. 7, с. 179]. В произведениях А.П. Чехова мужская улыбка – это, зачастую, улыбка презрительная, насмешливая, снисходительная, это улыбка свысока. Помимо того мужская улыбка может характеризоваться с точки зрения ее физического проявления: «Кербалай, маленький, юркий татарин, в синей рубахе и белом фартуке, стоял на дороге и, взявшись за живот, низко кланялся навстречу экипажам и, улыбаясь, показывал свои белые блестящие зубы» [4, т. 7, с. 385];

«Михаил Сергеич, полный белокурый доктор, встретил приятелей учтиво, солидно, холодно и улыбнулся одной только щекой» [4, т. 7, с. 219].

В каждом из этих примеров показана внешняя форма улыбки, что отнюдь не означает того, что читатель не сможет распознать значение. Ситуация, в которой возникает улыбка, помогает читателю адекватно воспринять тот или иной тип данной мимической реакции. Описания усмешки и ухмылки в прозе А.П. Чехова встречаются крайне редко. Для их изображения автор использует простые аналитические конструкции. Чаще всего это одиночный глагол, простое указание самого факта мимической реакции, но встречаются и конструкции с распространителями: глагол плюс наречие (усмехнуться как – в данном случае чаще всего используется стандартный распространитель презрительно, реже – горько, принужденно) и имя в сочетании с прилагательным (усмешка какая – здесь больше вариантов: горькая, хитрая, язвительная, гордая, презрительная). Еще более редки случаи, когда автор дает развернутое описание этих мимических реакций. Так, в рассказе «В овраге» Липа говорит об Аксинье: «<...>. А теперь Аксиньи боюсь, Илья Макарыч. Она ничего, всё усмехается, а только часом взглянет в окошко, а глаза у ней такие сердитые и горят зеленые, словно в хлеву у овцы» [4, т. 10, с. 160]. В данном примере дается не просто развернутое описание усмешки, это восприятие мимики одного персонажа другим, которое продиктовано существующими межличностными отношениями.

Характеристики смеха в прозе А.П. Чехова помогают акцентировать внимание читателя на различных аспектах. Достаточно значимым становится тембр голоса – А.П. Чехов особо выделяет смех баритоновый, басистый, бархатный, визгливый, скрипучий, теноровый. Нередко герои смеются над собой, над своими слабостями. Так, в рассказе «Три года»: «Это был чрезвычайно обидчивый, мнительный доктор [Сергей Борисыч], которому всегда казалось, что ему не верят, что его не признают и недостаточно уважают, что публика эксплуатирует его, а товарищи относятся к нему с недоброжелательством. Он всё смеялся над собой, говорил, что такие дураки, как он, созданы только для того, чтобы публика ездила на них верхом» [4, т. 9, с. 9].

Или в рассказе «Учитель словесности»: «Эти новые мысли пугали Никитина, он отказывался от них, называл их глупыми и верил, что всё это от нервов, что сам же он будет смеяться над собой... И в самом деле, под утро он уже смеялся над своею нервностью и называл себя бабой, но для него уже было ясно, что покой потерян, вероятно, навсегда и что в двухэтажном нештукатуренном доме счастье для него уже невозможно» [4, т. 8, с. 331].

Улыбка и смех в прозе А.П. Чехова, как и в жизни, непростой феномен с тысячей лиц, каждое из которых неповторимо. При помощи слова автор

мастерски воспроизводит каждый из типов мимических реакций, прибегая к аналитическим или описательным конструкциям в зависимости от художественной задачи. Благодаря многообразию языковых конструкций каждая конкретная улыбка находит свое воплощение в языке.

Литература:

1. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. М., 2002.
2. Урысон Е.В. Улыбка, усмешка, ухмылка // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Вып. 2. М., 2000.
3. Крейдлин Г.Е., Чувилина Е.А. Улыбка как жест и как слово // Вопросы языкознания. 2001. № 4.
4. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. Сочинения : в 18 т. М., 1974–1982.
5. Shahrillo, S. N. (2024). INDEPENDENT WORK FORMES THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER. *JOURNAL OF EDUCATION, ETHICS AND VALUE*, 3(3), 23-26.
6. Akhmadjon, A. (2023). HISTORY OF BUKHARA-AFGAN RELATIONS IN THE PROCESS OF INCLUSION INTO THE RUSSIAN CUSTOMS SYSTEM. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 3(3), 39-46.
7. Akmalovna, Q. G., & Asror, A. A. (2023). Formation of Religious Ceremonies. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 4(3), 167-172.
8. Ҳайитов, Ш., & Ахмадов, А. (2022). БУХОРО АМИРЛИГИДА РУС-ТУЗЕМ МАКТАБИНИНГ ОЧИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН (АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА). *Journal of Integrated Education and Research*, 1(3), 8-13.
9. Asror o'g'li, A. A. (2022). History of Afghanistan-Bukhara Relations in the Process of Incorporation of Bukhara Emirate into Russian Customs System. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(11), 339-342.
10. Hayitov, S. (2023). XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDAGI TURKMANLAR ETNOGRAFIYASIGA OID AYRIM MA'LUMOTLAR SHARQSHUNOS DN LOGOFET TALQINIDA. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 43(43).
11. Zaripov J. G., Akhmadjon A. A. THE ROLE OF AFGHANISTAN IN DIPLOMACY OF BUKHARA EMIRATE (XVIII-XIX CENTURIES) //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 3. – №. 2. – С. 226-230.
12. Умарова М. С. Definition of Phonetics and Aspects of its Study //Web of Teachers: Inderscience Research. – 2023. – Т. 1. – №. 7. – С. 23-28.
13. Умарова М. С. СИСТЕМА ВОКАЛИЗМА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ //Development of pedagogical technologies in modern sciences. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 48-51.

BUXORO VOHASIDAGI VARDONZE QO'RG'ONINING ANTIKA VA O'RTA ASRLAR DAVRI TARIXI

Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li
BuxDU "Arxeologiya va Buxoro tarixi"
kafedrasi katta o'qituvchisi, t.f.f.d.

Bafoyeva Sarvinoz Umidjon qizi
BuxDU Arxeologiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro viloyatining Shofirkon tumanida joylashgan Vardonze qo'rg'oni haqida malumotlar berilgan. Shaharning kelib chiqishi va tarixi haqidagi malumotlar ilmiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: "Var", Muhammad an-Narshaxiy, Shopur, arablar davri, arxeologik qidiruvlar va topilmalar, Akram Asqarov, Yaxyo G'ulomov, N.S.Nikoshin.

Tarix bu insonning taraqqiyot yo'lidir. Daraxtning ildizi qanchalik chuqurroq kirib borsa, u shunchalik yuksakka bo'y cho'zgani kabi xalqning tarixi qanchalik teran bo'lsa, uning istiqboli shunchalik teran bo'ladi. Moziyning ibratli sabog'i, qadriyat va urf-odatlar, ananalari, bugunning mohiyat-mazmuni, istiqlolning teran idroki tarix vositasida anglanadi. Shofirkon tumanidagi arxeologik obyektlar ham topib, o'rganilib dunyo yuzini ko'rmoqda, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Shofirkon juda boy tarixga egaki, u Buxoro tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Tarixchimiz Muhammad an-Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida Vardona – Shopurkonning tarixi Buxorodan qadimiyroq ekanligi, u bir mustaqil davlar sifatida o'z o'rniga ega bo'lganligi, ma'naviy hayot taraqqiy topganligi, savdo-sotiq rivojlanganligi va bundan tashqari, chet davlatlar bilan bevosita aloqa qila olganligi haqida behisob malumotlar keltirilgan.

Vardonze toponimi haqida gapiradigan bo'lsak, "var" so'zi so'g'dcha tildan olingan bo'lib, aholi yashaydigan va chorva mollarini saqlash uchun chor atrofi devor bilan o'rab olingan qadimgi istehkom manosini bildiradi. Zardushtiylarning muqaddas kitobi bo'lmish Avestoda ham "var" so'zi shahar manosini bildiradi. Masalan, "Vardonze", "Varaxsha", "Dalvarzin" kabi toponimlar ham shu so'z asosida qurilgan. Vardonze - "qo'rg'on", "podshohlarning maxsus qarorgohi" degan manolarni ham anglatadi. Bundan tashqari "Qo'rg'oni Vardonze" nomlari bilan ham atalgan. Xitoy manbalarida "Vardoni", "Vardono" shakllarida uchratishimiz mumkin.

Bu yurt tuproqlariga mahliyo bo'lib qolgan, umga muhabbat kishvari, qalb gavhari deb qaragan Shopur ismli yigitning e'tiroflari, suv olib kelib bu yerlarni obod qilganligi bu zaminni ne chog'li go'zal bo'lganligidan dalolat beradi. Asli bu diyoy atamasining kelib chiqishi haqida gapiradigan bo'lsak, Sosoniylar shahzodasi Shopur

ismidan kelib chiqqan. III-IV asrlarda bu shahzoda o'z lashkarlari bilan shu hududga ov qilish maqsadida keladi. Bu yerlar unga yoqadi va Buxorxudotdan bu yerlarni olib qasr va qishloq qurdirgan ekan. Hozirgi kunda to'liq arxeologik ishlar olib borilmaganligi sababli bu hududning yoshi haligacha baxs munozaralarga olib kelmoqda.

Kom nomli ariq qazdirib, tepalikka suv olib chiqqan ekan. Shunday qilib u yerda Shopurning katta mulki paydo bo'ladi. Shopurning vafotidan keyin qishloqlar uning avlodiga meros bo'lib qoldi. Qutayba ibn Muslim Buxoroga kelgan vaqtda Shopur avlodidan Vardonxudot hukmronlik qilayotgan edi. bu hukmdor va Tag'shoda Buxorxudot o'rtasida ziddiyatlar mavjud edi. Vardonxudot vafotidan so'ng Qutayba Buxoro mulkini Tag'shodaga berdi.

Narshaxiy yozishicha, bu katta bir qishloq bo'lib, ko'handizga, katta va mustahkam hisorga ega bo'lgan ekan. Bu hudud Turkistonning chegara viloyatida joylashganligidan savdo aloqalari rivojlangan deyishimiz mumkin. Har haftada bir marta bozor bo'lgan va savdogarlar ko'p kelgan. Vardonze o'z matolari bilan mashhur bo'lgan. Hatto u yerda to'qilgan ka'bapo'sh Makkaga olib borilganligi haqida malumotlar uchraydi.

VIII asr boshlaridan boshlab arablar kirib kelgan. Hozirgi kunda tepalikda olib borilayotgan arxeologik qazishmalardan chiqayotgan eksponatlar, asosan, VIII-XII asrgacha arablar bu hududda bo'lganligini bildirmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu hudud juda boy bo'lgan va bu yer uchun tinimsiz janglar bo'lganligi ham isbotlanmoqda. Qanday deysizmi? Qazishmalarda bir hududdan bosh suyagi topilayotgan bo'lsa, boshqa hududdan tana suyaklari topilmoqda. Bu shak-shubhasiz bu yerda janglar bo'lganligidan dalolat beradi.

Vardonzedagi izlanishlar davomida juda ko'plab Xitoy tangalari va boshqa davlat tangalari topilgan. Kolleksioner Akram Asqarovning ham bu tadqiqotlarda xizmatlari katta bo'lgan. Akram Asqarovning kolleksiyalari bilan yaxshi tanish bo'lgan tadqiqotchi N.S. Nikoshinning qayd qilishicha, unda 12171 ta mis, 1489 ta kumush, 17 ta oltin tangalar, sopol va metall idishlar bo'lgan. Uning o'limidan so'ng tangalarning arzimas qismi muzeyga berilib, qolganlari sotib yuborilgan. 1887-yilda rus arxeologiya jamiyati Akram Asqarovni arxeologiyadagi xizmatlari uchun "Arxeologiya yutuqlariga yordami uchun" kumush medali bilan taqdirlangan.

Vardonzening shahriston qismi devor bilan o'rab olingan. Bundan tashqari qal'ani himoyalash uchun 124 gektar uzoqlikda qal'a devori ham mavjud bo'lgan. Devorning balandligi 4 metr bo'lgan. Bu devor, asosan, paxsadan bo'lgan. Uchinchi devor ham mavjud bo'lgan. Shahr X asrda obod bo'lgan. Temuriylar davri tarixida ham bu shaharning o'rni mavjud ekan. Masalan, Amir Temur Turonda hokimiyatni egallaganidan so'ng, o'z yaqinlarini Vardonze va Zandonachida qoldirganligi haqida ma'lumotlar uchraydi. Buxoro va Xiva xonliklaridagi nizolardan jabrlangan yurtlar

qatorida Vardonzeni ham ko‘rishimiz mumkin. Sadriddin Ayniy guvohlik berishicha, 1880-yillarda Vardonze va uning atrofini qattiq shamol natijasida qum bosadi. Ko‘pchilik shaharni tark etadi. Biroq shu yerda tug‘ilgan Istat momo Qodirova 1943-yilgacha Vardonzedan ko‘nglini uzolmay qadimiy qishlog‘ida yolg‘iz umrguzaronlik qilgan ekan. Akademik Yaxyo G‘ulomovning arxeologik kuzatishlari Vardonzening XX asr oxirlarigacha obod savdo hunarmandchilik shaharchasi bo‘lib kelganligini ko‘rsatadi. Bugungi kunda Samarqand Arxeologiya Instituti olimlari bilan birgalikda tadqiqotlar olib borilmoqda va hozirda Vardonze tabiat yodgorligi tashkil qilingan.

Xulosa qilib aytganda Buxoro shahrining shakllangan tarixiy qismidagi madaniy meros ob‘ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni yanada takomillashtirish va tartibga solish, tarix, madaniyat va me‘morchilik yodgorliklarini har tomonlama o‘rganish, ommalashtirish va targ‘ib qilish, o‘zbek xalqining bebaho milliy qadriyatlarini kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish, Buxoro shahrining tarixiy qismi yagona kompleks sifatida to‘la qonli faoliyat ko‘rsatishi uchun bugungi kunda yetarlicha chora-tadbirlar ishlab chiqarilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Halim To‘rayev. Buxoro tarixi. -Buxoro: “Durdona”, -2020 й.
2. Halim To‘rayev. Buxoro tarixi yozma manbalari. –Buxoro: “Durdona”, 2023 у.
3. Мухаммад Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А.Расуев таржимаси. Масбул мухаррир А.Уринбоев. – Тошкент: “Шарк баёзи”, 1993 й.
4. Мухаммаджонов А. Кадимги Бухоро (Археологик лавхалар ва тарих). - Тошкент. “Фан”, -1991 й.
5. Наршахий. Бухоро тарихи. Камалак, -1991 й.
6. Очилов А.Т., and Салимова З.Х. “Бухоро вохасининг тарихий географияси шаклланишида Зарафшон дарёсининг урни.” // Scientific progress, 2022.
7. Косимов Ф.Х. Тарихшунослик. 2004 й.
8. Муиний Р. Архитектурные памятники Бухары. –Бухара, 2006.
9. Муинов А.М. Бухоронинг меъморий ёдгорликлари. –Бухоро, 2017 й.
10. Yusuf Ro‘zi Boykandiy. Ko‘hna Poykent qissasi. –Toshkent: “Olmos qilich”, 2012 й.
11. Шишкин В.А. Варахша (Предварительное сообщение о работах 1949-1953гг.). Вып. XXIII. М., 1955. -С. 101-131.
12. Asqarov A. Eng qadimgi shahar. –Toshkent, 2006-y.
13. Asqarov A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. 2007-y.
14. Asqar Mahkam. “Avesto” tarixiy adabiy yodgorlik. 2001-y.
15. Бартолд В.В. К истории орошения Туркистана. 1965.
16. Eshov B. Qadimgi O‘rta Osiyo shaharlari tarixi. –Toshkent, 2006-y.
17. Hamidov H. “Avesto” fayzlari. 1994-y.

18. Ibragimov R. Markaziy Osiyo arxeologiyasi. 2013-y.
19. Shahrillo, S. N. (2024). INDEPENDENT WORK FORMES THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER. *JOURNAL OF EDUCATION, ETHICS AND VALUE*, 3(3), 23-26.
20. Akhmadjon, A. (2023). HISTORY OF BUKHARA-AFGAN RELATIONS IN THE PROCESS OF INCLUSION INTO THE RUSSIAN CUSTOMS SYSTEM. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 3(3), 39-46.
21. Akmalovna, Q. G., & Asror, A. A. (2023). Formation of Religious Ceremonies. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 4(3), 167-172.
22. Ҳайитов, Ш., & Аҳмадов, А. (2022). БУХОРО АМИРЛИГИДА РУС-ТУЗЕМ МАКТАБИНИНГ ОЧИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН (АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА). *Journal of Integrated Education and Research*, 1(3), 8-13.
23. Asror o'g'li, A. A. (2022). History of Afghanistan-Bukhara Relations in the Process of Incorporation of Bukhara Emirate into Russian Customs System. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(11), 339-342.
24. Hayitov, S. (2023). XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDAGI TURKMANLAR ETNOGRAFIYASIGA OID AYRIM MA'LUMOTLAR SHARQSHUNOS DN LOGOFET TALQINIDA. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz)*, 43(43).
25. Zaripov J. G., Akhmadjon A. A. THE ROLE OF AFGHANISTAN IN DIPLOMACY OF BUKHARA EMIRATE (XVIII-XIX CENTURIES) //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 3. – №. 2. – С. 226-230.

FARG'ONA VODIYSIDAGI ILK SHAHARSOZLIK MADANIYAT (CHUST MISOLIDA)

Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li

BuxDU "Arxeologiya va Buxoro tarixi" kafedrası, t.f.f.d. (PhD)

Narzulloyev Farruxbek

BuxDU Tarix va yuridik fakulteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg'ona vodiysidagi ilk shaharsozlik namunasi bo'lmish Chust madaniyati va unda shaharsozlikning shakllanishi bilan bog'liq jihatlar ilmiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Chust, mudofaa tizimi, ark, ichki shahar, o'troq dehqonchilik, ko'chmanchi chorvachilik, madaniyat, shaharsozlik.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, o'ziga xos taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan ilk shaharsozlik madaniyati zanjirida Farg'ona vodiysi ham kiradi. Farg'ona vodiysida sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi urbanizatsiya jarayonlarining tezlashuviga olib kelgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida vodiyning qadimgi davri inson va tabiat o'rtasidagi ko'pgina aniqliklar kiritildi. Farg'ona zaminida bir tomonidan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning rivojlanishi, ikkinchi tomondan qazilma boyliklarga boyligi miloddan avvalgi II-I ming yillik boshlarida vodiya shaharsozlik madaniyati shakllanishiga olib keldi. Farg'onada ilk ziroatchilik aholi maskanlari qishloq ko'rinishida vujudga kelib, dastlab mudofaa devorlari bilan o'ralmagan.

Farg'onada qadimgi shaharlar me'moriy rejaviy tuzilishining asosiy mohiyati qal'a-qarorgoh, ishlab chiqarish hamda turli turar-joylar mavjudligi o'z aksini topgan. Farg'ona vodiysida ilk shaharsozlik madaniyati ildizlari Chust hududidan topilganligi sababli fanga "Chust madaniyati" nomi bilan kirgan. Chust tarixi haqida gapirar ekanmiz albatta Buvanamozor yonidagi tepalikka, u yerda olib borilgan arxeologik tadqiqotlarga borib taqaladi. Bu hududda arxeologik tadqiqot ishlarini akademiklar Yahyo G'ulomov, Ahmadali Asqarov, olimlar V.E.Vorones, V.I.Sprishevskiy SSSR Fanlar akademiyasi arxeologiya institutining katta ilmiy xodimi Zadneprovskiy olimlar E.A.Volkova, B.X.Matboboyev, U.Rahmonov, Xayrullo Muhammedovlar olib borgan bo'lib, ularning fikricha, qadim Chust bronza davri miloddan avvalgi II ming yilliklarga to'g'ri keladi.

Chust madaniyati yodgorliklarini bevosita ikki bosqichga bo'lishimiz mumkin. Birinchi bosqich, miloddan avvalgi XII-IX asrlar, ikkinchi bosqich miloddan avvalgi VIII-VII asrlar bilan sanaladi. 1933-1934 yillarda B.A.Latinin Eylaton manzilgohini tekshirish jarayonida ilk marotaba bu madaniyatga tegishli bo'lgan

naqshli sopollarni aniqlagan. Ularni keyinchalik 1939-yili KFK qurilish hududida T.G.Obulduyeva ham naqshli sopollarni qayd etgan. So'nggi yillarda Farg'onadagi bronza davri aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik qilganligi haqida arxeologik ma'lumotlar ochildi. Qadimgi dehqonlar faqat tabiiy suv bo'ylarini o'zlashtiribgina qolmasdan balki, suv chiqarish oson bo'lgan daryo va soy bo'ylaridan kichkina kanallar chiqarish yo'li bilan ham xo'jalik yuritganlar. Buning isboti sifatida hozirgi Andijon viloyatida joylashgan Dalvarzintepa va Ashqoltepani yirik suv manbasi- Qoradaryo havzasida joylashganligini keltirishimiz mumkin. Chust yodgorligi esa kichkina soy yaqinidagi qadimgi buloq bo'yida joylashgan. Umuman olganda, Farg'ona ilk dehqonchilik madaniyatining 80 dan ortiq yodgorliklari aniqlangan. Chust madaniyatini o'rganishda alohida ahamiyatli olim Voronets asosan, ushbu yodgorlikdan topilgan sopol buyumlar Janubiy Turkmanistonning Anov madaniyatlari bilan tashqi o'xshashligiga asoslanib hudud sanasini miloddan avvalgi III-II ming yillik deb xulosaga keladi. A.P.Okladnikov bu sanani qabul qilib o'zing "Qirg'iziston tarixi" asarida Chust sanasini miloddan avvalgi V ming yillik deb beradi. Chust madaniyatining ilk temir davriga oid manzilgohlar maydoni jihatidan uch xil turi ajralib turadi. Maydoni 13-25 ga. dan iborat yirik manzilgohlar (Dalvarzintepa, Ashqoltepa), maydoni 4-5 ga. dan iborat o'rtacha manzilgohlar (Chust, Dehqontepa va Xo'jambog') va kichik manzilgohlar. Yirik va o'rtacha manzilgohlar qadimgi shahar markazini va kichik manzilgohlar esa dehqonchilik qishloqlarini tashkil etgan. Farg'ona vodiysining eng yirik manzilgohi Dalvarzintepa hisoblanib, maydoni 25 ga. dan iborat.

1952-yilda Y.A.Zadneprovskiy Sharqiy Farg'ona madaniyati jihatidan Chustga o'xshash ikkinchi Dalvarzin manzilgohini topdi. Manzilgoh boshqalaridan farqli o'laroq to'rt qismdan iborat bo'lib, ularning uchta qismi mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ark manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida bo'lib, maydoni 2,2 ga. joyda o'rin olib, atrofi xom g'ishtdan qurilgan qalinligi 2,5 m mudofaa devoriga ega. Manzilgohning atrofi madaniy qatlam ustidan ikki tomoniga xom g'isht terib, ichiga tosh, g'isht va loy to'ldirib qurilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan.

Dalvarzintepaning uchinchi qismi 5 ga. dan iborat bo'lib, alohida mudofaa devoriga ega. Bu yerda madaniy qatlam uchramaydi, ochiq joydan iborat. Arxeologlarning fikricha undan harbiy xavf paytida atrofda yashaydigan aholi yoki chorva mollari jon saqlaydigan joy sifatida foydalanilgan degan fikrni ilgari suradilar. Ushbu belgilardan xulosaga kelishimiz mumkinki Dalvarzintepa ilk shahar ko'rinishidagi yodgorlik deyishimiz mumkin. Zadneprovskiyning fikricha manzilgoh miloddan avvalgi II ming yillikning so'nggi choragidan boshlab ma'lum muddat Farg'ona vodiysining iqtisodiy va madaniy markazi bo'lib xizmat qilgan. Farg'ona vodiysining g'arbida Chust shahri yaqinida shu nomli manzilgoh joylashgan. Umumiy maydoni 4 ga. dan iborat. Manzilgohning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan ark (1.5 ga.) mudofaa devori bilan o'rab olingan. Chust madaniyatining ilk bosqichida aholisi

yerto'la va yarim yerto'la uylarda yashagan. Ikkinchi bosqichida uy joylar yerning ustida paxsa va xom g'ishtdan qurila boshlaydi. Shaharning rivojlanishi bevosita hunarmandchilik bilan bog'liq hisoblaniladi. M.X. Isomiddinov qadimiy Sug'd madaniy yodgorliklarini o'rganar ekan Chust madaniyati davri sopol idishlarning ishlab chiqarish usullariga e'tibor unda Zarafshon vohasi bronza davri yodgorligi sopol idishi bilan solishtirib ularning deyarli farqi yoq ekanligini ularning orasidagi davriy sanasini aniqlashda asosiy e'tiborni sopol idishlarning tipologik jihatlariga qaratadi. Shunga o'xshash o'ziga xos xususiyatlariga asoslanib M.X. Isomiddinov Chust madaniyati Zarafshon vohasining Sarazm madaniyati bilan tengdosh bo'lishi kerak deb hisoblaydi tadqiqotlari davomida.

Bunga dalil tariqasida aytish mumkinki oxirgi 15-20 yil davomida Markaziy Osiyoning qator ilk temir davri yodgorliklaridan yangi radiokarbon tahlillari natijasida yodgorliklarning davriy sanasi miloddan avvalgi XIV-XVI asrlarga qadimiylashtirildi. Chust madaniyatida hunarmandchilik mahalliy ma'dan konlariga asoslangan bo'lib, Dalvarzintepa yodgorligidan bronza quyish ustaxonasining o'rni ochilgan. Bronzadan yasalgan o'roq, iskana, pichoq, bigiz, kabi anjomlari, kamon paykoni, nayza va boshqa qurollar topilgan. Dalvarzintepa yodgorligidan miloddan avvalgi VIII asrga oid temirdan yasalgan pichoq parchasi va temir toshqollar topilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mahobatli mudofaa devorlari arkka ega Chust madaniyati yodgorligi bo'lmish Dalvarzinda taxminan 2900-2700 yil muqaddam shaharsozlik madaniyatining dastlabki bosqichi shakllana boshlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Anorboyev A.A, Islomov U.I., Matboboyev B.X. O'zbekiston tarixida Qadimgi Farg'ona. -T., 2001-yil.
2. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. -T., 1990-yil.
3. Eshov B.J. Qadimgi O'rta Osiyoning shaharlari tarixi. -T., 2006-yil.
4. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Фергани. МИА.М-Л 1962.вип 118.
5. Ibragimov R.Z. O'rta Osiyo arxeologiyasi. -T., 2020-yil.
6. Матбобоев Б.Х. Локальные варианты Чустской культуры Фергани. -Л., 1985.
7. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. -T., 2004-yil.
8. Shahrillo, S. N. (2024). INDEPENDENT WORK FORMES THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER. *JOURNAL OF EDUCATION, ETHICS AND VALUE*, 3(3), 23-26.
9. Akhmadjon, A. (2023). HISTORY OF BUKHARA-AFGAN RELATIONS IN THE PROCESS OF INCLUSION INTO THE RUSSIAN CUSTOMS SYSTEM. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 3(3), 39-46.

10. Akmalovna, Q. G., & Asror, A. A. (2023). Formation of Religious Ceremonies. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 4(3), 167-172.
11. Ҳайитов, Ш., & Аҳмадов, А. (2022). БУХОРО АМИРЛИГИДА РУС-ТУЗЕМ МАКТАБИНИНГ ОЧИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН (АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА). *Journal of Integrated Education and Research*, 1(3), 8-13.
12. Asror o'g'li, A. A. (2022). History of Afghanistan-Bukhara Relations in the Process of Incorporation of Bukhara Emirate into Russian Customs System. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(11), 339-342.
13. Hayitov, S. (2023). XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDAGI TURKMANLAR ETNOGRAFIYASIGA OID AYRIM MA'LUMOTLAR SHARQSHUNOS DN LOGOFET TALQINIDA. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 43(43).
14. Zaripov J. G., Akhmadjon A. A. THE ROLE OF AFGHANISTAN IN DIPLOMACY OF BUKHARA EMIRATE (XVIII-XIX CENTURIES) //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 3. – №. 2. – С. 226-230.

BUYUK ALLOMALARIMIZ MEROSIDA TA'LIM-TARBIYAGA OID MA'NAVIY VA AXLOQIY QARASHLAR

*Hojimurodova Mavzuna Saidmurodovna
Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Maqolada Sharq mutafakkirlarining odob-axloq masalalaridagi qarashlari ta'lim-tarbiya, , islomda bolalar tarbiyasi to'g'risida so'z yuritilgan. Shuningdek, Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid yondashuvlar, g'oyalar, qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to'g'ri foydalanish pedagogik ta'lim jarayonida o'qituvchining pedagogik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: milliy tafakkur, axloqiy qoida, tarbiya, odob, barkamol inson, insonparvarlik, ma'naviy fazilatlar.

Аннотация: Этика восточных мыслителей в статье. взгляды на вопросы образования и воспитания, воспитания детей в исламе. Также знание образовательных методов и средств внедрения идей, взглядов и идей восточных мыслителей в творчество молодого поколения, правильное их использование в жизни является одной из важных особенностей педагогического мастерства педагога в процессе обучения. педагогическое образование показало это.

Ключевые слова: национальное мышление, моральные правила, воспитание, манеры, совершенный человек, гуманизм, духовные качества.

Abstract: Ethics of Eastern thinkers in the article views on the issues of education and upbringing, children's upbringing in Islam. Also, knowledge of educational methods and means of inculcating the ideas, views, and ideas of Eastern thinkers in the creative work of the young generation, and their correct use in life is one of the important features of the teacher's pedagogical skills in the process of pedagogical education. revealed that.

Keywords: national thinking, moral rule, upbringing, manners, perfect person, humanitarianism, spiritual qualities.

O'zbek xalqi o'zining uzoq tarixi davomida yaratilgan ta'lim-tarbiyaga oid boy merosga ega. Bundan tashqari, avlodlarda insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do'stlik, iymon-e'tiqod, mehr-oqibat, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarini shakllantirishning o'ziga xos tajribasini to'plagan. Bizga ma'lumki, ma'naviy-axloqiy fazilatlar hech qachon o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, balki ularning kelib chiqishining haqiqiy manbai, ularni keltirib chiqargan sabablar va harakatga keltiradigan kuchlar

mavjuddir. Zero, har qanday axloqiy qoidalar muayyan tarixiy zaruriyat natijasiga vujudga keladi va muayyan qonuniyat asosida rivojlanib boradi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari bu tajribaning shakllanishiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Tarbiya ham ota-onalarning burchi va farzandlarning haqqidir. "Tarbiya" so'zi arabcha "robba" fe'lidan olingan bo'lib, o'stirdi, ziyoda qildi, rioyasiga oldi, rahbarlik qildi va isloh qildi ma'nolarini bildiradi. Musulmon ulamolar "tarbiya"ni bir necha xil ta'rif qilganlar. Jumladan, imom Bayzoviy quyidagicha ta'riflaydi: "Tarbiya bir narsani asta-sekin kamoliga etkazishdir". Rog'ib Asfihoniy tarbiyani quyidagicha ta'rif qiladi: "Tarbiya bir narsani bir holdan ikkinchi holga o'tkaza borib, batamomlik nuqtasiga etkazishdir. Tarbiyaning ma'nolaridan biri, insonning diniy, fikriy va axloqiy quvvatlarini uyg'unlik hamda muvozanat ila o'stirishdir". Islomda bolalar tarbiyasi ota-onaning eng mas'uliyatli va uzoq davom etadigan burchlaridir. Boshqa burchlar ba'zi ishlarni qilish yoki mulkni sarflash bilan oxiriga etadi. Ammo tarbiya mas'uliyati bardavom bo'ladi. Zotan, ota-onaning farzand ne'matiga haqiqiy shukrlari ham aynan tarbiya mas'uliyatini sharaf bilan ado etish orqali yuzaga chiqadi

Odob masalasini insoniyat tarixida to'laqonli ravishda Islom boshlagan, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Islomda kishining hayotidagi har bir narsaning o'z odobi bor. Dunyodagi odobga bag'ishlangan asarlarning asosini va ko'piligini Islom halqlari vakillari tomonidan yozilgan asarlar tashkil qiladi, degan gapda zarracha mubolag'a yo'q. Qadimda Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda.

Uzoq va boy tarixga ega bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari o'zining ta'lim-tarbiyaga oid boy merosini yaratib, takomillashtirib, yoshlarni insonparvarlik, ilmparvarlik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik, insonlarga va tabiatga do'stlik, sahiylik kabi umuminsoniy fazilatlar ruhida tarbiyalab kelishgan. Darhaqiqat, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan bebaho madaniy meros milliy ma'naviyatimizning o'zagini tashkil etadi. Shu sababli undan bugun yoshlarimizning ta'lim va tarbiyasiga keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki, "Ajdodlarimizdan qolgan meros millatimizning nafaqat o'tmishi, shuningdek, istiqboli uchun ham kuch va fidoiylik manbai hisoblanadi". Har bir xalqning ta'lim-tarbiyaga oid an'analari borki, ular pedagogik tafikkur taraqqiyotining asosi bo'lib xizmat qiladi va bola tarbiyasi haqidagi tasavvurlar va qarashlarni ifodalaydi. Yuqorida aytganimizdek, har bir ota ona o'z farzandlarini barkamol inson bo'lishini istaydi, o'zlari eta olmagan orzuomidlariga bolalarining etishligini o'ylaydi. Bolalarning har bir yutug'idan quvonishadi, mag'lubiyatidan tashvishga tushishadi. Farzandlarini baxtli ko'rish ular uchun eng baxtiyor damlar hisoblanadi. Buning uchun ularga bor kuch-quvvatini sarflashadi.

O'tmishda buyuk allomalarimiz, yuksak darajadagi ma'naviyat, axloq-odob saboqlarini berganliklari, Vatan, xalq istiqboli, farovon turmush, halol mehnat, fan taraqqiyoti, inson mehnati, atrof-muhitga oqilona munosabat haqidagi o'z qarashlarini bayon qilib berganliklariga guvoh bo'lamiz.

Mana shunday mangu allomalar jumlasiga Ahmad Yassaviyni kiritish mumkin. Xoja Ahmad Yassaviy o'zining ma'naviy-axloqiy qarashlari bilan bugungi kunda ham pedagogika faniga beqiyos qo'sha olganligi olib borilgan izlanishlardan ayon bo'lmoqda. "Xoja Ahmad Yassaviyning nuqtai nazariga ko'ra ayyorlik, gunohlarni yashirish o'zgalarga xiyonat hisoblanadi. Bu fikrlari bilan Xoja Ahmad Yassaviy rostgo'ylik, halollik, o'z-o'ziga talabchanlikni targ'ib qiladi. Zahmat chekkan odam sabrli, bardoshli, irodali bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Hushyorlik shaxsni faol harakat qilishga undaydi. Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlari o'quvchi shaxsini xushyorlikka, faol harakatlanishga, fitnalardan, fisqu fasod ishlardan o'zini olib qochishga undaydi". Shuning uchun ham ta'lim tarbiya jarayonida ulardan keng foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Shunday ekan, oilada bola tarbiyasi umumdavlat ahamiyatiga molik muammodir. Shu boisdan har qanday jamiyatni oilaga, oilada bola tarbiyasiga bo'lgan talabi ortib boradi. Ayni vaqtda - davlatning, ota-onaning bolalarni tarbiyalashdagi, farzandlarning ota-ona oldidagi mas'uliyatini oshirishdagi roli kuchayadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev yoshlar tarbiyasiga alohida to'xtalib: "Bolalarimizni birovlarining qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buning uchun yoshlarimiz bilan ko'proq gaplashish, ularning qalbiga quloq solish, dardini bilish, muammolarini echish uchun amaliy ko'mak berishimiz kerak.

Bu vazifalarni amalga oshirishda biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz". Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz. Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda, Abdurauf Fitrat bobomizning mana shu fikrlariga har birimiz, ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o'g'il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana, ulug' ajdodimiz nima deb yozganlar: "Xalqning aniq bir maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikdan olgan tarbiyalariga bog'liq" deya ta'kidlab o'tdi.

Tarbiya o'z navbatida oiladan boshlanar ekan, biz o'z farzandlarimizni baxtisaodatini, kamolini, iqbolini, buyuk inson bo'lib etishganligini va hayot abadiyligi avlodlar davomiyligini ta'minlaydigan ma'naviy qo'rg'oni bo'lmish o'z oilamizning mustahkamligini ko'rishni istar ekanmiz, demak oilada tarbiyalanuvchilarimizni har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalashda tarbiyaning barcha turlariga

e'tiborni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-bobolarimizdan qolgan boy ma'naviy merosning yosh avlodni har tomonlama yuksalishi tizimidagi o'rni va roli o'ziga xos xususiyatga va ko'rinishlarga ega. "Darhaqiqat, ajdodlar tomonidan yaratilgan tarbiyaviy qadriyatlarni o'rganishda ta'lim tizimi imkoniyatlarga alohida e'tibor qaratishlozim. Sharq mutafakkirlarining asarlarini o'rganish, tahlil qilish, ularning ijodi va ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarini pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etish muhim amaliy ahamiyatga ega". Ular o'z asarlarida shaxs ma'naviyati, insonda odob-axloqning yuksak namunalarini tarkib toptirish, oila, nikoh, farzand tarbiyasi, halol mehnat bilan kun kechirish, atrof-muhitga nisbatan oqilona munosabatda bo'lishga oid qarashlarni bayon qilganlar. Shunday qilib, inson va uni tarbiyalash masalalari Sharq mutafakkirlari va allomalari o'z asarlarida insonning bilim olishi, hunar egallashi, undagi yuksak ma'naviy-ahloqiy sifatlarni ulug'laydilar va shunday fazilatlarga ega bo'lishga barchani chorlaydilar. Ma'naviy yuksak, zamonaviy ilm-fanni egallagan, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosga sohib chiqqan avlodni hech qanday tashqi kuch, g'oya yoki mafkura aslo o'z ta'siriga tushira olmaydi. Bunday avlodni voyaga etkazgan xalqning istiqboli porloq, kelajagi buyukdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi ma'ruzasi. T.: 2016 y.
2. A.Haydarov. Inson kamoloti va milliy-ma'naviy qadriyatlar. T.: Muharrir, 2008 y.
3. M.Xajiyeva. Xoja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. T.: 2004 y.
4. M.Hamdanova. Ma'naviyat asoslari. T.: "Fan va texnologiya". 2008 y.
5. Z.B.Jalilov. Sharq mutafakkirlari merosini o'rganishning didaktik metodlari. Zamonaviy ta'lim jurnali. 2017 yil, 5-son. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal - Volume 2 Issue 4 / December 2021 ISSN 2181-063X

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA IQTISODIY BILIMLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGIGIK XUSUSIYATLARI

DTPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Habibullayeva Sitara Amrulloevna

DTPI Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Hamroeva Mohchehra Abdushukur qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtisodiy bilimlarini shakllantirish zaruriyati, mazkur jarayonga xos pedagogik bilimlar va ta‘sir etuvchi omillar mazmuniga doir ma‘lumot keltirilgan. Shuningdek, ilmiy tadqiqot ushlari tahlili hamda o‘quvchilarda ilk iqtisodiy bilimlarni shakllantirish bosqichlari mazmuni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf o‘quvchisi, iqtisodiy tarbiya, iqtisodiy ta‘lim, iqtisodiy bilim, iqtisodiy madaniyat.

Аннотация: В данной статье представлена информация о необходимости формирования экономических знаний учащихся младших классов, педагогических знаний, специфичных для этого процесса, и содержания влияющих факторов. Кроме того, освещено содержание анализа научных исследований и этапы формирования первых экономических знаний у студентов.

Ключевые слова: ученик начальной школы, экономическое образование, экономическое образование, экономические знания, экономическая культура.

Abstract: This article provides information on the need to form economic knowledge of elementary school students, pedagogical knowledge specific to this process, and the content of influencing factors. In addition, the content of the analysis of scientific research and the stages of formation of the first economic knowledge among students is covered.

Keywords: elementary school student, economic education, economic education, economic knowledge, economic culture.

O‘zbekiston Respublikasining yangi taraqqiyot bosqichida zamonaviy iqtisodiy bilimlar uchinchi ming yillikni rivojlantirishning maqsadli mazmuni va global aspektlarni aks ettiruvchi vazifalar bilan o‘zaro hamohangdir. Iqtisod fani va ta‘limiga tegishli zaruriy talablar zamonaviy pedagog fani va amaliyotiga oldiga bir qator o‘ta muhim vazifalarni qo‘yadi va ularga to‘g‘ri yechim topish yosh avloni yo‘laqonli va sog‘lom turmush tarziga tubdan bog‘liq bo‘libgina qolmay, balki iqtisodiy bilimlarni olish va qo‘llash jarayonidagi ishga qodirligiga aloqador.

O‘zbekiston Respublikasi Orezidentining Oliy majlisga qilgan murojaatnomasida “Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy qisqa yo‘lidan borish imkoniyatini beradi. Shu sababli hammamiz uxhun zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, chinakam ma‘rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish uzluksiz hayotiy eytiyojga aylanishi kerak” ligi ta‘kidlandi.

Iqtisodiy jam‘iyat bu hayotning eng murakkab tizimlari sifatida oziq – ovat , kiyim – kechak, uy – joy ishlab chiqarish qurollarini hamd vositalari kabi cheksiz narsalarga umumiy ehtiyojlar va qondirishning usullari mavjudligini gavdalandiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining iqtisodiy bilimi albatta iqtisodiy ta'lim jarayonida amalga oshiriladi. Iqtisodiy ta'limi esa integral tavsifga ega bo'lib, falsafiy, huquqiy. Iqtisodiy, sotsiologik, psixologik va pedagogic jihatlar bilan bog'liqlikda rivojlanib boradi.

Ilmiy izlanishlar uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida bolalarga iqtisodiy ta'lim berish dinamikasi oddiydan murakkabga tomon, izchil, davomiy bo'lishi zarurligini ko'rsatdi. Ta'lim tizimining biror bo'g'inida ta'lim sifatining susayishi yoki uzviylining yuqolishi kelgusi bosqichlarda o'zining noxush sifat o'zgarishini albatta namoyon qiladi.

Iqtisodiy ta'lim – murakkab integral ta'lim jarayoni hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda ijtimoiy – iqtisodiy madaniyatning mohiyatini bilish, shu jumladan uni bashorat qilish, shakllantirish, saqlash va mustahkamlash usullarini hisobga olgan holda, insonning ijtimoiy ahamiyatiga ega hayotiy qadriyatlarni baholash tizimi.

Shaxs tomonidan iqtisodiy bilimlar ozlashtirishning falsafiy jihatlari B.Valiyev, L.Jo'rayev, B.Tolipovlar, psixologik jihatdan esa I.Andreeva o'rganishib ilmiy izlanishlarida tadqiq etishgan. Ta'lim – tarbiya jarayonida o'quvchi – yoshlarning iqtisodiy bilimlarini rivjilantirish davlatimiz siyosatining ustuvor vazufalaridan biriga aylanib bormoqda.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga iqtisodiy tarbiya berish borasida Germaniya tajribasi tengsizdir. Bu yurtning keng jamoatchiligi, oila va ijtimoiy institutlarning maqsadi boshlang'ich sinfdanoq alohida iste'mol madaniyatini shakllantirishga qaratilganidir. Matbuot va ommaviy axborot vositalari ham bu borada chetda turmaydilar, ular televideniya namoyish etayotgan rekmalar taklif qilayotgan narsalarning barchasiga birdan ega bo'lish mumkin emasligini, istaklarni jilovlay bilish va taklif etilganlar ichidan eng zarur va foydalisini tanlab olish malakasini hosil qilishda ota onalarni bolalarga yordam berishga chaqiradilar.

Germaniyada boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshlik chog'idan pul topish va uni sarflash malakasiga ega bo'lishi, xuddi ko'chada yo'lni kesib o'tish qoidalarini bilish kabi oddiy va muhim sanaladi.

Shu bois bola son sanoqni ilk bor o'zlashtira boshlagan zahoti ularga mayda sarf – harajatlar uchun haftalik pul ajratiladi. Ota – onalar va bolalar o'rtasidagi bunday “iqtisodiy munosabatlar” to'rt asosiy qoidaga asoslanadi.

1.Kundalik xarajatlarga berilgan pullarni bolalar o'z istaklariga ko'ra muzqaymoq, o'yinchoq va boshqalarga sarflashga ruxsat etiladi.

2.Kundalik xarajat pullari 4 – 6 yoshdagi bolalarga haftasiga, 10 yoshdan keyin esa har oyda faqat belgilangan kunda beriladi. Bolalarga avans tariqasida ota – onalaridan qo'shimcha pul undirishga izn berilmaydi.

3.Bolalarga beriladigan pul miqdori oilaning moliyaviy imkoniyati va oila kattalarning umumiy kelishuviga asosan tayinlanadi. Sinchkov bolalar ba'za nota – onalaridan tainlangan pul miqdorini inflyatsiya va pul qadirsizlanishi nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqishni talab qiladilar.

4.Kundalik xarajat pullari bolalarni jazolash yoki rag'batlantirish vositasi bo'la olmaydi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinf o'quv fanlar mazmuniga iqtisodiy mavzularni integratsiyalashga bag'ishlangan bir qator tadqiqot ishlari mavjud

bo'lib, olimlar N.M.Atoyev, Z.A.Valiyeva, M.B.Artiqova, D.U.Djurayeva, N.Q.Kamolova, X.A.Umarovalarning ilmiy izlanishlarida umumiy o'rta maktab o'quvchilariga iqtisodiy ta'lim tarbiya berishning pedagogik – psixologik jihatlari yoritilgan.

Bugungi kunda pedagogika oliy o'quv yurti talabalari bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarning umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilariga iqtisodiy ta'lim tarbiya berishga tayyorlash muammolari ham o'z yechimini kutib turgan dolzarb masalalardandir.

Boshlang'ich 1-4 sinf o'quvchilari iqtisodiy bilimdonligi modulli texnologiya asosida rivojlanishning didaktik asoslari tadqiq etgan X.A.Umarova, "O'qish", "Ona tili", "Matematika" fanlari mazmunida boshlang'ich sinf ta'lim oluvchilariga fanlar mazmunida iqtisodiy bilim berish uslublarini tavsiya etgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga mehnat ta'limi jarayonida tejamkorlik hislarini singdirish muammosini hal qilish maqsadiga qaratilgan yana bir tadqiqot ishi S.I.Musaeva tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, unda boshlang'ich (1-sinf) o'quvchilarini oilada va mehnat darslarida tabiiy materiallar – qog'oz, karton, gazlama bilan ishlashda tejamkorlikka o'rgatish imkoniyatlarini tahlil etgan.

Mehnat darslari va darsdan tashqari jarayonlarda maktab, oila, mahlla hamkorligida boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiyotga oid tushunchalarni shakllantirish samaradorligini ilmiy o'rganish maqsadiga qaratilgan yana bir tadqiqot ishi dissertant X.J.Xudoyqulov tomonidan amalga oshirilgan. Izlanuvchi "Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda iqtisodga oid tushunchalarni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari" muammolari ustida ish olib borib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodkorlik hissini o'stirish va iqtisodiy ta'lim – tarbiya berishda Sharq mutaffakirlari adabiy merosidan foydalanish, bunda davlat iqtisodiy siyosatining o'рни va ahamiyatini yoritib bergan.

Tahlillar boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilk iqtisodiy bilimlarni shakllantirishga turtki bo'lgan tushunchalar, ularga eng yaqin bo'lgan olam, ularni o'rab turgan atrof – muhit, narsa – hodisalar va bolalarning undagi faoliyati bilan bog'liq bo'lishi zarur degan xulosani beradi. Ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, nazariy va pedagogik amaliyotda "iqtisodiy ta'lim". "iqtisodiy tarbiya", " iqtisodiy madaniyat", " iqtisodiyotda ta'lim" tushunchalari qo'llaniladi.

Bu tushunchalar bir – birlarini to'ldirib boradi, bu esa o'quvchilarda iqtisodiy bilimlarni shakllantirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Pedagogic faoliyatda ushbu tushunchalarni quyidagicha tavsiflash mumkin.

Iqtisodiy tarbiya. Bu tarbiyaning bir qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi shaxsda iqtisodiy tarbiyani shakllantirish (iqtisodiy, ijtimoiy – iqtisodiy madaniyat, iqtisodiy fikrlash) kabi fazilatlarni shakllantirish, zamonaviy iqtisodiy tarbiyaning eng muhim belgisi bo'lgan ma'naviy asosga ega bo'lgan iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishdir.

Iqtisodiy bilim. Bu iqtisodiy ta'limning aniq – amaliy kamponentlarini o'z ichiga oladi, shu bilan birga o'qituvchi va o'quvchilarning iqtisodiy bilimlarni rivojlantirishdagi bir maqsadga yo'naltirilgan faoliyati. Iqtisodiy bilim berishning asosiy kamponentlari iqtisodiy ta'lim mazmuni (iqtisodiy kompensiya), iqtisodiy

savodxonlik, iqtisodiy bilim, ko'nikma va malaka, amaliy faoliyat tajribasi, kopetentlik.

Iqtisodiy ta'lim. Bu ta'limning majburiy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi o'quvchi shaxsini shakllantirish, bozor sharoitiga moslashtirish va o'z faoliyatini iqtisodiy jihatdan amalga oshira oladigan kadrlarni tayyorlashdir.

Iqtisodiy madaniyat – bu shaxsning jamiyatda iqtisodiy faoliyat va xulq – atvorida o'z – o'zini anglashiga, o'ziga moslashishiga prognozlashgan ijtimoiy – amaliy komponentlar, axloqiy va ma'naviy munosabatlar majmuyidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirishda mazkur jarayonning psixologik – pedagogik xususiyatlari va ta'sir etuvchi omillarga e'tibor qaratish lozim.

Umumiy o'rta ta'lim maktabiga qadam qo'yish davri bolaga kishilik jamiyati munosabatlari tizimida o'z mavqeyini belgilab olish uchun berilgan ilk imkoniyat sifatida xarakterlanib, bu jarayonda ular oila, jamiyat inson hayotida katta ahamiyat kasb etishini tushunadilar.

Boshlang'ich sinfga qadam qo'yga bola boshidan turli – tuman hissiyot va kechunmalarni o'tkazadi. Undagi ta'sirchanlik, tarqoq va o'zgaruvchan diqqatning o'rnini, maktabga qadam qo'yish munosabati bilan bilimga intilish, o'z fikrini aniq va keng bayon etish ehtiyoji egallaydi.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiyaning tarkibi o'quvchilarda ilk iqtisodiy tushunchalarning shakllanishi natijasida ularda tejamkorlik, mehnatsevarlik, fidoiylilik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, topqirlik, mas'uliyatlilik, axloqlilik kabi bir qator axloqiy kategoriyalar haqida bilimlar hosil bo'ladi. Iqtisodiy bilimlarni o'zlashtirgan o'quvchilarda tashabbuskorlik, ijtimoiy faollik, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, kamtarlik, fidoiylilik kabi fazilatlar qaror topa boshlaydi. Ammo iqtisodiy jarayonlar haqida bilimga ega bo'lish, uni tushunish, ijobiy fazilatlarni tarkib toptirish hali o'quvchi-yoshlarning iqtisodiy madaniyat to'liq shakllanganligini anglatmaydi. Iqtisodiy faoliyat ko'nikmalari qachonki hayotiy tajribalarda aks etib, shaxsning munosabatlargakirishish faoliyatida yorqin namoyon bo'lsagina o'quvchilar tomonidan iqtisodiy bilimlarning o'zlashtirganlik darajasini belgilaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy tushunchalarni shakllantirish o'ziga xos bosqichlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Bunda, avvalo, iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning maqsad hamda vazifalarini to'g'ri belgilash, ish mazmunini aniqlash, maqsadga erishish uchun tizimli yondashuvni tashkil etish zarur.

Tadqiqot mavzusidan kelib chiqib, boshlang'ich ta'lim jarayonida iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning maqsadini quyidagicha belgilashimiz mumkin: ona tili va o'qish savodxonligi darslarida interfaol metodlardan foydalangan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarida bilimlarni shakllantirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirish bilan bog'liqlikda quyidagi vazifalar nazarda tutiladi.

- Uzluksiz ta'lim tarbiyaning har bir bo'g'inida iqtisodiy tarbiya maqsadiga erishish yo'llarini izlab topish;

- Ta'lim tarbiya jarayonida turli ta'sir vositalari orqali o'quvchilarda iqtisodiy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish;

- Iqtisodiy ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan metod va vositalar, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish;

- O'quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqish va ehtiyojlarini, iqtisodiy bilim darajasini aniqlash maqsadida kuzatish, suhbat va anketa so'rovlarini o'tkazib, natijalarini qayd etib borish;

- O'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni tarbiyalash orqali ularni kompetentli ijtimoiy faol yoshlar sifatida erishish;

Iqtisod ta'lim -tarbiya jarayonini tashkil etish muammosi pedagogika fanining yangi, to'liq o'rganilmagan sohasi sirasiga kirgani bois, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida u bilan bog'liq hal etilishi zarur bo'lgan muammolar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. [Matn]. 2020 Toshkent: Tasvir nashriyot uyi 2020-72b
2. Artiqova M. В Oilada o'smirlarni tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashning pedagogik shart sharoitlari: Ped.fan. nom. ... diss. – t:2008. – В 155
3. Андреева И.В. Экономическая психология социокультурный подход/ИюВ.Андреева. СПб2000 С236
4. Атоев Н.М педагогические условия экономического воспитания старшекласников(сельских школ Узбекистана): Автореф.дисс.канд.пед.наук. алма Атинск. ГУ1993ст22
5. Djurayev D.U. Iqtisodiy ta'limda o'zbek xalq pedagogikasidan foydalanishning ilmi-metodik asoslari. Ped.fan.nom...diss. T:2006/ В162
6. Jo'rayev L.N. Iqtisodiy madniyatning strukturaviy funksional tahlili. Falsafa.fan.nom....diss. -T: 2005. -B160

BOSHLANG 'ICH SINFLARDA SO'Z TURKUMLARINI O'RGATISH METODIKASI

*DTPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi
Husinova Sharifa Muzaffar qizi*

*DTPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi
Miralieva Aziza Shuhrat qizi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga so'z turkumlarini o'rgatish metodikasi haqida yozilgan. Ularning belgilari, qanday savolga javob bo'lishi haqida bilib oladilar. Har bir so'z turkumi va ularni o'rgatish metodikasi haqida tushuncha berilgan. So'z turkumlarini misollar bilan tushuntirib berilgan.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, metodika, ot, sifat, fe'l, son, olmosh .

Аннотация: В данной статье описана методика преподавания лексики ученикам начальной школы. Они узнают об их признаках и о том, каков ответ на вопрос. Дается понимание каждой группы слов и методика их обучения. Фразы поясняются примерами.

Ключевые слова: словосочетания, способ, существительное, прилагательное, глагол, число, местоимение.

Abstract: This article describes the methodology of teaching vocabulary to elementary school students. They learn about their signs and what the answer to the question is. An understanding of each word group and the method of teaching them is given. Phrases are explained with examples.

Key words: phrases, method, noun, adjective, verb, number, pronoun

O'quvchilarga dars o'tishda metodlar katta ahamiyatga ega bo'lib, dars o'tish jarayonini osonlashtiradi va tez o'rgatishga yordam beradi. So'z turkumlarini o'rganish uchun har xil metodlardan foydalaniladi. So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan boyitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. O'quvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini boyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini o'stirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

O'quvchilarda so'z turkumlarini bilish ko'nikmasi ularning belgilari yig'indisini egallashlari asosida shakllantiriladi. Masalan, gul, guldor, gulladi so'zlarining qaysi so'z turkumiga kirishini bilish uchun II sinf o'quvchisi quyidagicha fikr yuritadi: nima? –gul, bu so'z narsani bildiriyapti, ko'plikda qo'llanadi –gullar, bu ot; guldor so'zi qanday? so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning belgisini bildiriyapti, bu–sifat; gulladi so'zi nima qildi? so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning holatini bildiriyapti, bo'lishsiz shaklda qo'llanadi . Ot" mavzusini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniqlikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtira boriladi. Til

hodisasi sifatida o'ning xususiyatlari, uni o'rganish vazifalari, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ularni o'rganish izchilligi belgilangan.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida qo'llaniladigan interfaol usullardan biri "Klaster" usulidir. Klaster so'zi bog'lam ma'nosini bildiradi. Klasterlardan darsning da'vat, anglash va fikrlar bosqichlarida foydalanish mumkin. Bu metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar tog'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilma. Bu metod mavzuning o'quvchilar tomonidan puxta o'zlashtirilishini ta'minlaydi. "Klaster" metodidan o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlash va guruh-guruh bo'lib ishlashda foydalanish mumkin. Mazkur metod o'rganilayotgan til hodisasini umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi. "Klaster" da sinf yozuv doskasiga yoki katta varaqqa kalit so'zlar, so'z birikmalari yoki gaplar yoziladi va kalit so'zlar til hodisasining aloqadorligiga qarab bog'lab boriladi. Klaster tuzishda, agar u doska yoki katta varaqda sinf jamoasi bilan bajarilayotgan bo'lsa, barcha o'quvchilarning ishtirok etishi shart.

O'quvchilarda so'z turkumlarini bilish ko'nikmasi ularning belgilari yig'indisini egallashlari asosida shakllantiriladi. Masalan, gul, guldor, gulladi so'zlarining qaysi so'z turkumiga kirishini bilish uchun II sinf o'quvchisi quyidagicha fikr yuritadi: nima? – gul, bu so'z narsani bildiriyapti, ko'plikda qo'llanadi – gullar, bu ot; guldor so'zi qanday? so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning belgisini bildiriyapti, bu – sifat; gulladi so'zi nima qildi? so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning holatini bildiriyapti, bo'lishsiz shaklda qo'llanadi – gullamadi, bu – fe'l. So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan boyitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun so'z turkumlarini o'rganish jarayonida sinonim, antonimlar (terminlar berilmaydi) ustida muntazam ish olib boriladi, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar, ularning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda ta'limni o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita ko'rganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini boyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini o'stirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

Demak, so'z turkumlari ustida ishlash o'quvchilarning muayyan guruhlardagi so'zlarning umumlashtirilgan ma'nolari, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlarga qaratilishi lozim. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida so'z turkumi bilan umumiy tanishtirilgandan so'ng har bir leksikgrammatik guruh alohida o'rganiladi. Bu so'z turkumlarini o'rganishning boshlang'ich bosqichidayoq ular taqqoslashga qulay sharoit yaratadi va bu bilan shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, fe'lning quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar:

- 1)so'z nima bildirishi (predmet, predmet belgisi, predmet sanog'i va tartibi, predmet harakati yoki holati);
- 2)qanday so'roqlarga javob bo'lishi;

3) o'zgarish-o'zgarimaslilik;

4) gapda, asosan, qanday bo'lak vazifasida kelishi.

O'quvchilar mana shu o'rganagan bilimlari asosida so'z turkumlarini taqqoslaydilar. So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan boyitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushinishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. Buvazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun so'z turkumlarini o'rganish jarayonida sinonim, antonimlar (atamalar berilmaydi) ustida muntazam ish olib boriladi, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar, ularning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda ta'limni o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita ko'rganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega

Xulosa qilib shuni aytishim joizki, boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darsining o'tilishi katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning o'qib tushinishi, tinglab tushinish, yozish savodxonligini, og'zaki va yozma shaklda fikrlarini yetkazib berishga bog'liqli so'z boyligini boyitishga, to'g'ri va ifodali o'qishga o'rgatish bilan birga ularda kitobxonlik va nutq madaniyatini shakllantirish, mustaqil fikrlashi, o'z fikrini tortinmasdan yetkazib berishi uchun yordam beradi. Albatta, bunday bilim va ko'nikmalarning boshlang'ich sinf davridayoq shakllanib borishi, ertangi kuni o'zi va mamlakatimiz uchun foydali kasb egasi bo'lishiga yo'naltiradi. Shuning uchun ham, biz, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z mutaxassisligimizni chuqur o'rganib, ertangi yosh avlodga chuqur bilim berib, qiziqishlaridan kelib chiqib, to'g'ri yo'lga boshlashimiz va kelajakda yurtimizga foydali mutaxassis bo'lib yetishishiga sababchi bo'lmog'imiz darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh. Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi maktab ta'limini rivojlantirish masalalari yuzasidan videoselektordagi nutqi.
2. K. Qosimova va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Noshir, 2009.
3. Л. И. Рахматуллаева. Методика преподавания родного языка. Учебное пособие. Молия Иктисод, 2007.
4. Internet resurslari (Ziyonet).

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

DTPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Ramazonova Dilbar Bahriddin qizi

DTPI Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Qudratova Zilola Saidumarovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinif o'quvchilarida tabiat, jamiyat va tafakkur sohasidagi fanning barcha jabhalarida insoniyat tomonidan ming yillar davomida yaratilgan va to'plangan bilimlardan hech bo'lmaganda boshlang'ich ma'lumotlarga ega bo'lmay turib, chinakam ilmiy dunyoqarashni shakllantirib bo'lmasligi to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: tafakkur, ilmiy dunyoqarash, mustaqil fikrlash, innovatsiya pedagog saviyasi.

Аннотация: В этой статье учащиеся начальной школы тысячелетиями обучаются человечеством во всех аспектах науки в области природы, общества и мышления. Хотя бы начальные из знаний, созданных и накопленных в ходе формирования подлинно научного мировоззрения, не обладая никакой информацией говорят, что этого не будет.

Ключевые слова: мышление, научное мировоззрение, самостоятельное мышление, инновационный педагогический уровень.

Abstract: In this article, primary school students are taught thousands of years by humanity in all aspects of science in the field of nature, society and thought. at least initial from the knowledge created and accumulated during forming a truly scientific worldview without having any information it is said that it will not be.

Key words: thinking, scientific outlook, independent thinking, innovation pedagogic level.

Hozirgi davrda mamlakatimizda ta'lim tizimi tubdan isloh etilib, ertangi kunimizning munosib davomchilari bo'lgan barkamol avlodni voyaga yetkazishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunonchi mustaqil fikr, intellektual jihatdan rivojlangan, o'z dunyoqarashiga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalash har doimgidek dolzarb bo'lib kelmoqda. Ayniqsa dunyo taraqqiyoti shiddati, unda kechayotgan voqealar ravnaqi barcha sohalar kabi ta'lim-tarbiya jarayoniga ham yangicha yondashuv innovatsiyalarni tatbiq etishni taqozo etmoqda. Avvalo, bu o'quv dasturlari, darsliklar, metodikalarni yanada takomillashtirish, o'qituvchi pedagoglar saviyasini muntazam oshirib borish, jarayonga eng zamonaviy ilg'or axborot hamda ta'lim texnologiyalarini joriy etish bilan bog'liq muammolarda

ko‘rinmoqda.

Hozirgi kunda o‘quvchilarni har tomonlama yetuk, intellektual salohiyatli, erkin fikrga ega, nutqi ravon, barkamol, komil insonni tarbiyalash, o‘quvchilarga har tomonlama bilim berishda o‘qituvchi oldiga katta ma’suliyat yuklatilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek “Farzandlarimizning qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishga bolalikdan e’tibor berib ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak yurtimizdan yana ko‘plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar yetishib chiqadi men bunga ishonaman” deb xalq oldida o‘z ishonchini bildirib o‘tdilar. Ta’lim-tarbiyani tashkil etish jarayonida fanlararo aloqadorlik, ijtimoiy va tabiiy omillarning o‘zaro muvofiq kelishiga erishish omillari, atrofmuhit hamda ijtimoiy munosabatlar ta’sirida shaxs kamolotini ta’minlashga erishish imkoniyatlaridan unumli foydalanishga intilish maqsadga muvofiqdir. Ta’lim muassasalarida o‘quv predmetlari sifatida tavsiya etilgan fanlar asoslarining o‘quvchilar tomonidan chuqur o‘zlashtirilishi ularda keng dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. O‘qituvchilar o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllanishi xususida g‘amxo‘rlik qila borib, doimiy ravishda ular tomonidan o‘zlashtirilgan ilmiy bilimlarni amaliyotda qo‘llay olinishiga e’tibor berishlari zarur. Fan o‘qituvchilari u yoki bu qonuniyatlar va ularning mohiyati bilan o‘quvchilarni tanishtirib borar ekanlar, o‘quvchilarga turli hayotiy vaziyatlarda ulardan foydalanish yoki ularga tayanib ish ko‘rish lozimligini tushuntirib borishlari kerak.

Dunyoqarash tabiat, ijtimoiy jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e’tiqodlar tizimidir. Mazkur tizim doirasida ijtimoiy-g‘oyaviy, falsafiy, iqtisodiy, tabiiy-ilmiy, ma’naviy-axloqiy, estetik, huquqiy va ekologik bilimlar negizida shakllangan e’tiqodlar asosiy tarkibiy unsurlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxsda dunyoqarash izchil, tizimli, uzluksiz hamda maqsadga muvofiq tashkil etilayotgan ta’lim-tarbiyaning yo‘lga qo‘yilishi, uning turli yo‘nalish va mazmundagi ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi, shuningdek, o‘z-o‘zini tarbiyalab borishi natijasida shakllanadi. Yosh avlod dunyoqarashining shakllanishida ta’lim muassasalarida o‘qitilishi yo‘lga qo‘yilgan tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlar asoslarining ular tomonidan puxta o‘zlashtirilishi muhim o‘rin tutadi.

Shaxsning ma’naviy-axloqiy qiyofasi, hayotiy yondoshuvlari, uning uchun ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatlar hamda axloqiy tamoyillar mohiyati u ega bo‘lgan dunyoqarash mazmunini ifodalaydi. O‘z navbatida dunyoqarashning boyib borishi shaxsning shaxsiy sifat va fazilatlarining tobora barqarorlashuvini ta’minlaydi. O‘z mazmunida ezgu g‘oyalarni ifoda etgan dunyoqarash shaxs

qiyofasida namoyon bo'layotgan ijobiy fazilatlarning boyib borishiga yordam beradi.

Dunyoqarash o'z mohiyatiga ko'ra, ilmiy (muayyan falsafiy tizimga ega) va oddiy (muayyan falsafiy tizimga ega bo'lmagan) dunyoqarash tarzida farqlanadi. Ilmiy dunyoqarash asosida uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o'zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlik kasb etgan g'oyalar yotadi. Ilmiy dunyoqarashni hamma vaqt bir zaylda, o'zgarmay turaveradigan bilimlar deb qaramay, bilimlar to'la bo'lmagan bilimlardan to'la bilimlarga qarab borishligini unutmash zarur. Masalan, qayta qurish munosabati bilan dunyo o'zgardi, oldingi tushunchalar ham o'zgardi. Yangi tarkib topayotgan jamiyatdagi hamma yangiliklar ham, qabul qilinayotgan qaror va farmonlar ham o'zgarimas emas. Shu bois ilmiy dunyoqarash bu hodisa va voqealarning hammasiga kishilar oddiy tomoshabin bo'lib turaverishi kerak emasligini, bu o'zgarishlarning faol ishtirokchilari bo'lishlik, tahlil yo'li bilan umumlashtira bilishni talab qiladi.

Madomiki, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish ikki yo'l: tajriba va mantiq (aql) yo'li bilan bo'lar ekan. Demak, kishi hayot to'g'risidagi, o'tmishdagi mutafakkirlarning dono fikrlariga va o'zi to'plagan shaxsiy hayot tajribasiga, bilimiga tayanmog'i kerak. Kishilarning ongi ularning borligini emas, aksincha moddiy hayot sharoitlari, ya'ni borligi ularning ongini belgilashligi, Shundan dalolat beradi. Shu bois ilmiy dunyoqarash hammaga ham nasib qilaveradigan oddiy hodisa bo'lmay, kishining nazariy va amaliy bilim darajasiga bog'liqdir. Biroq, aqliy jihatdan sog'lom odam agar kam bilsa ham ko'p o'qishi, o'rganishi natijasida o'z bilimini oshirishi, bilimlarga etib olishi va ma'lum darajada ilmiy dunyoqarashni shakllantira olishi mumkin. Aql va bilim tajriba orqali qo'lga kiradi. Demak, bilimli odam aqli, mulohazali ham bo'ladi. Biroq, ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda gen (zot) ning ham juda ahamiyati katta. Oldingi yevropalashtirilgan ta'lim va tarbiya uslubimizda qilingan xatolardan eng buyugi, bizningcha, zotga e'tibor bermaslik bo'lib, biz ta'lim oluvchining qobiliyatiga, uning zotiga e'tibor berib o'tirmay, agar yetarli bilimni bersak kutilgan shaxs shakllanaveradi, deb o'ylashimiz kerak edi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda badiiy adabiyotning, xalq og'zaki ijodining, ertaklarning, hikoya va qissalarning ahamiyati katta. Masalan: "Hadis"larda, "Kalila va Dimna", "Qobusnoma", "Ming bir kecha" va boshqalarda hissiy va mantiqiy bilishga tegishli matallar, ertaklar, hikoyalar, baytlar ko'p bo'lib, yoshlarni ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Kelajagi buyuk davlatni barpo qiluvchi mamlakatning butun aholisi faqat tijorat, din, qiroat, oldi-sotdi bilangina shug'ullanavermasdan eng avvalo ishlab

chiqarishni, ilm-fanni rivojlantirishi, dunyo tillarini bilishi, umuman ma`rifatga birinchi darajali e`tibor berish tufayligina ko`tarilish mumkinligini tushunish ham dunyoqarashni shakllantirishga kiradi.

Shunday qilib, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish bir, ikki, uch kishi yoki bir necha guruh tomonidan bo`lmay, balki ko`pchilik, ijtimoiy fikr tomonidan bajariladigan ijtimoiy-tarixiy harakterdagi hodisadir. Demak, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish kishidan ko`p mehnat, malaka talab qiladigan murakkab, sermashaqqat faoliyat sohasidir.

Xulosa qilib aytganda, buyuk islohotlar amalga oshirilayotgan O`zbekiston sharoitida mustaqil fikrlovchi yoshlarning bo`lishi davr taqozosidir, chunki shaxsiy dunyoqarashga ega bo`lgan insonlarga jamiyat taraqqiyotini ta`minlovchi muvaffaqiyatlarga erishishga qodir bo`ladilar. Respublikada olib borilayotgan siyosatning bosh omillaridan biri ham teran fikrlovchi, mustaqil dunyoqarashga ega, iqtidorli shaxslarni kamol toptirish va tarbiyalashdir. Davlatimiz rahbari aytganlaridek "Ta`limning barcha bo`g`inlarini isloh qilishni boshladik. Ilm yo`q joyda qoloqlik, jaholat va to`g`ri yo`ldan adashish bo`ladi. Ilmma`rifat va yuksak ma`rifat kerak. Eng yaxshi meros bu yaxshi tarbiya. Shuni xalqimizga murojaat qilib aytmochiman, "Ta`limda qilgan xatolarimizni to`g`rilash vaqti keldi"

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2017-2021- yillarda O`zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishi bo`yicha Harakatlar strategiyasi. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil.
2. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 -yil 11-iyuldagi "Oliy va o`rta maxsus ta`lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish choratadbirlari to`g`risida"gi qarori.
3. "Pedagogika". Toshkent, "O`qituvchi", 2015 –yil.
4. M. Asqarova, M. Xayitboyev, M. S. Nishonov "Pedagogika". Toshkent – "Talqin" – 2008.

ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИ OLDINI OLIISH HAMDA TABIATNI ASRAB AVAYLASHNING HUQUQIY ASOSLARI

A'zamov Adhamjon Axrorjon o'g'li
Qo'qon davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Hozirda shiddat bilan oldinlab borayotgan zamonda tabiatga ham e'tibor qaratish va uning gullab yashnashiga hissa qo'shibgina qolmay uning huquqiy asoslarini ham shior sifatida qabul qilib olish kerakligi. Orol dengizining qurishi va uning oldini olishning huquqiy va siyosiy asoslarini jamiyatga ongiga singdirish va shu yo'l bilan tabiat muhofazasi qilishga hissa qo'shish.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, tabiat, ekologiya, ekologik muammolar, ekologik huquq, yashil makon, yashil makon platformasi, Orol dengizi, suvni tejash, suv tanqisligini oldini olish, tabiiy boyliklar, chiqindilarni qayta ishlash va ularni uzluksiz ravishda amalga oshirish.

Kirish. Yer Galaktikada hayot gullab yashnaydigan joy, unda necha million yillardan beri insonlar va tirik jonzorlar yashab kelmoqda. Bizning ona sayyoramiz o'zida ko'p kimyoviy elementlarni ya'ni tabiiy boyliklar o'zida mujassam etgan. Bundan bir necha yuz yillar oldin bu moddalar ya'ni elementlarni qazib olish unchalik oson bo'lmagan, hozirda esa zamon takomillashib borishi natijasida bu qazilmalar haddan ziyod ko'p qazib olinmoqda. Bundan tashqari suv masalasi ham alohida o'rinda turadi chunki yer aholisi kun sayin ko'paymoqda bu o'z navbatida suvga ehtiyojni ham o'zi bilan birga oshirib bormoqda. 2023-yil 15-yanvar xolatiga ko'ra dunyo aholisi 8 milliardga yetdi. Aholi ko'paygan sari uning maishiy ehtiyojlari ham o'z navbatida yuqorilab boradi bu nima degani maishiy chiqindilar ham ortib boradi va tabiatga misli ko'rilmagan darajada zarar yetkazadi. Bu tabiat bilan birga hayvonot dunyosi va o'simlik dunyosiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

Asosiy qism. Biz shu yurtda tug'ildikmi shu yurtning tuzini yedingmi endi biz ona O'zbekistonimizni tabiatni asrab avaylashni qonimizga singdirishimiz lozim. Birinchi galdagi ekologik muammo bu Orol dengizini qurishidir. Bu haqda quyidagi ma'lumotlar fikrimizni isbotlaydi. Oxirgi 40-45 yil davomida Orol dengizi sathi 22 metrga pasayib ketdi, akvatoriya maydoni 4 martadan ziyodga kamaydi, suv hajmi 10 baravargacha (1064 kub km dan 70 kub km) kamaydi. Qurib qolgan tubi maydoni 4,2 mln. gektarni tashkil etib, tutash hududlarga chang, qum-tuzli aerezollarini tarqatish manbaiga aylandi. Bu yerda har yili atmosfera havosiga 80 dan 100 mln. tonnagacha chang ko'tariladi. Shu bilan bir vaqtda, Amudaryo va Sirdaryoning deltalarida yerlarning tanazzulga uchrashi va cho'llashish sur'atlari o'sib bormoqda. Ozi Orolga

shu ikki daryodan suv quyiladi ammo Afg'onistondagi Qo'shtepa kanali Amudaryoning suvini kamayishiga keskin tashir ko'rsatish mumkin.

Endi bu masalarga qonuniy yondoshsak. Birinchi navbatda qomusimizga nazar tashlasak O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasi

Har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqiga ega.

Davlat fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash va atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida shaharsozlik faoliyati sohasida jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Shaharsozlik hujjatlarining loyihalari qonunda belgilangan tartibda jamoatchilik muhokamasidan o'tkaziladi.

Davlat barqaror rivojlanish prinsipiga muvofiq, atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Davlat Orolbo'yi mintaqasining ekologik tizimini muhofaza qilish hamda tiklash, mintaqani ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlantirish yuzasidan choralar ko'radi.

Bu moddaning birinchi satrida asosiy mazmuni shundan iboratki har bir O'zbekiston fuqarosi erkin va xolis atrof muhit to'g'risida o'ziga kerakli ma'lumotlar olishga haqlidir.

Jahon bankining ma'lumotlarga ko'ra so'ngi 20 yil ichida Xitoy davlati Shvetsiya davlati hududiga teng keladigan daraxtzor tashkil etibdi. Daraxt kesishni kamaytirish va uning o'rniga ko'proq daraxt ekish biz uchun juda muhim. Shuning uchun ham "Yashil makon" umummilliy amalga oshirilmogda bu esa o'z samarasini ko'rsatmogda. Shu munosabat bilan "Yashil makon"platformasi ahamiyati katta.

"Yashil makon" platformasi — hududlarning tuproq-iqlim sharoiti, mavjud daraxtlar soni, turi va joylashuvi, shaharlarning ko'kalamzorlashtirilganlik darajasi, daraxtlarni kesish, shu jumladan, sanitariya maqsadida kesish uchun berilgan ruxsatnomalar, aniqlangan qonun buzilishi holatlari va ular bo'yicha ko'rilgan choralar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan elektron ma'lumotlar bazasi.

Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi 80-maqсад: Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish.

"Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida har yil kamida 200 million tup daraxt ekish. "Yashil makon" umummilliy loyihasi tashabbuslariga mos tarzda respublikaning 10 ta hududida aerobiologik monitoring tizimini yo'lga qo'yish.

Maishiy chiqindilarni yig'ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026-yilga qadar 21 foizdan 50 foizga yetkazish.

Respublika bo'yicha 51 ta yer usti tabiiy suv obyektlari (daryolar, kichik daryolar va tabiiy ko'llar)ning sanitariya-muhofaza zonalari va sohil bo'yi mintaqalarini belgilash ishlarini yakunlash.

Toshkent shahrini aholiga qulay, ekologik toza va yashash uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lgan hududga aylantirish, ko'kalamzorlashtirish darajasini 30 foizga yetkazish.

Orol dengizining qurigan tubida qo'shimcha 500 ming gektar yashil maydonlarni barpo etib, 2026-yil yakuniga qadar ularning umumiy hajmini 2,5 million gektarga yoki hududning 78 foiziga yetkazish.

Orolbo'yida xalqaro "Yashil iqlim" va Global ekologik jamg'armalarning bioxilma-xillik, iqlim o'zgarishi va tuproq yemirilishining oldini olishga qaratilgan dasturlari asosida 300 million AQSh dollari qiymatidagi loyihalarni amalga oshirish.

Shahar va tuman markazlarida har 50 — 100 ming aholi uchun "jamoat parklari"ni tashkil etish.

Orolbo'yi mintaqasida yashovchi aholini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish.

81-maqсад: O'rmonlar maydonini kengaytirish.

Respublika hududlarida o'rmonlar maydonini kengaytirish va o'rmon fondi yerlaridan samarali foydalanish.

O'rmon fondining tog' va tog'oldi hududlari plantatsiyalarini barpo qilish.

Cho'l hududlarida o'simliklarni ko'paytirish, hududlarda himoya o'rmonzorlari barpo etish.

Sug'oriladigan yerlarni eroziyadan va melioratsiya obyektlarini qum ko'chishidan saqlash uchun ihota daraxtzorlarini barpo etish.

Davlat o'rmon fondi yerlarida o'rmonlardan foydalanish, o'rmon fondini kengaytirishni tartibga solish.

O'rmonlarni qo'riqlash va muhofaza qilish mexanizmini tubdan qayta ko'rib chiqish.

Xulosa va yechimlar. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasining bir satrida shunday deyilgan: "mamlakatimizning bebaho tabiiy boyliklarini ko'paytirishga hamda hozirgi va kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashga hamda atrof-muhit musaffoligini saqlashga astoydil ahd qilib" deya sz ketadi. Bunda biz tabiiy boyliklardan keragidan ortiq foydalanmasligimiz zarur chunki tabiiy boyliklar biz uchun abadiy berilmagan biz ularni avlodlarimiz uchun asrab qolishimiz kerakva ko'payishiga hissa qo'shsak vatanimiz taqdiri befarq bo'lmagan bo'lamiz.

Jamiyat ongiga ekologiya asrab avaylashni singdirish juda oson emas buning uchun biz eng avvalo albatta pastdan yuqoriga chiqamiz. Bu nima degani biz maktabgacha ta'limdan boshlashimiz kerak ularga daraxt kesish, chiqindilarni ko'chaga tashash, suvni isrof qilish va suvga chiqindi tashashga nafrat uyg'otishimiz

kerak va uning oqibatlarini ularning ongiga singdirsak bu o'z samarasini ko'rsatadi va kelajakka juda katta foyda keltiradi.

Keyingi halda esa jamoat joylaridagi reklamalarni tabiat va orol dengizi muammolarini va bu muommolarning ularning oqibatlarini jamiyatga ko'rsatib borish zarur. Shu yo'l bilan ularni tabiatga va atrof muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1."O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi"
- 2."Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi" <https://lex.uz/docs/-5841063>
- 3.O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORI DAVLAT O'RMON FONDIGA KIRMAVDIGAN DARAXTLAR VA BUTALARNI EKISH, PARVARISH QILISH VA ULARDAN FOYDALANISH TARTIBINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH TO'G'RSIDA.
<https://lex.uz/docs/-6165732>
- 4.<https://t.me/Geosiyosatuz>

HUQUQIY MADANIYAT HAQIDA TUSHUNCHA VA UNING AHAMYATI

A'zamov Adhamjon Axrorjon o'g'li
Qo'qon davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Huquqiy madaniyatning jamiyat hayotidagi roli va amalga oshirishning yo'nalishlari, huquqiy ongning amaldagi ifodasi

Kalit so'zlar: Huquq, madaniyat, huquqiy madaniyat, madaniyat, regulyativ funktsiya, satsiologik funktsiya, kommunikativ funktsiya, prognostik funktsiya,

Huquqiy ong, huquqiy tarbiya va huquqiy madaniyat tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ushbu tushunchalar bir-birini to'ldiradi va o'zaro uzviy aloqadordir. Huquqiy madaniyat – huquqiy ong va huquqiy tarbiyaning mahsuli. «Huquqiy madaniyat» tushunchasiga tavsif berishdan oldin «madaniyat» iborasining mazmun va mohiyatini tushunib olish maqsadga muvofiqdir, chunki huquqiy madaniyat «huquq» va «madaniyat» kabi tushunchalarning birlashmasi natijasida yuzaga kelgan va shakllangan. Madaniyatning umumiy ta'rifiga nazar tashlasak, bugungi kunda ijtimoiy fanlar doirasida «madaniyat» tushunchasi turli-tuman, qarama-qarshi talqin va fikrlarga boy bo'lgan boshqa ijtimoiy hodisani topish qiyin.

Madaniyat — jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi.

Huquqiy madaniyat deganda, jamiyatning qonunchilik darajasi, mavjud qonunlardan aholining xabardorlik darajasi, fuqarolarning mansabdor shaxslarning huquq normalariga rioya qilishi va ularni bajarmagan shaxslarga nisbatan murosasiz bo'lishi tushuniladi. Huquqiy madaniyat ikkiga bo'linadi jamiyat va shaxs huquqiy madaniyatiga ajratiladi. Jamiyatning huquqiy madaniyati huquqiy ongning, qonuniylikning, qonunlarni takomillashtirish va huquqiy tajribaning muayyan darajasini aks ettiradigan va insoniyat huquq sohasida yaratgan butun boyliklarni qamrab oladigan ijtimoiy madaniyatning bir turi sifatida ko'riladi. Jamiyatning huquqiy madaniyati shaxs erkinligi va xavfsizligi, inson huquqlarini ta'minlash, uning huquqiy himoya etilishi va ijtimoiy faolligini kafolatlash uchun zamin bo'lib hisoblanadi. Shaxsning huquqiy madaniyati jamiyat huquqiy madaniyatining uzviy tarkibiy qismidir. Bu faoliyat huquq sohasida jamiyat taraqqiyotiga va uning madaniyatiga mos keladi, natijada shaxs va jamiyatning doimiy huquqiy boyishi sodir bo'ladi.

Huquqiy madaniyat o'z-o'zidan kelib chiqadiki bunda shaxs huquqni qanchalik bilishi va shu o'rgangan huquqini amaliyotda qo'llay olishi tushuniladi. Aniqroq aytadigan bo'lsak huquq madaniyat davlatning asosiy qismidir.

Huquqiy madaniyat amalga oshirilishida oldiga yuksak maqsadlarni qo'yib amalga oshiriladi. Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun o'z funksiyalarini belgilab oladi. Bu funksiyalar regulyativ funksiya, satsiologik funksiya, prognostik funksiya, kommunikativ funksiyalarni o'z ichiga oladi.

Huquqiy madaniyatning regulyativ funksiyasi demokratik huquqiy davlatni shakllantirish va adolatli fuqarolik jamiyatini vujudga keltirishni ta'minlovchi nazariy va tashkiliy faoliyat bilan bog'liq. Bu funksiya umumiy va shaxsiy manfaatlarni insoniyat ijtimoiy rivojlanishining markaziga qo'yish, shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun muhit yaratish, unga zarur mehnat va hayot sharoitini yaratish, siyosiy erkinligini ta'minlashga yordam beradi.

Huquqiy madaniyatning sotsiologik funksiyasi shaxsning huquqiy sifatlari shakllanishi tizimi orqali o'rganib chiqilishi mumkin. Bu jarayonga huquqiy voqelik muayyan darajada ta'sir o'tkazadi. Shuning uchun, maqsadli huquqiy tarbiyaviy ishlarni olib borish, aholining huquqiy ta'limini tashkil qilish chorasini ko'rish, ularga yuridik yordam ko'rsatish, shaxsning o'zini o'zi tarbiyalash jarayonini faollashtirish zarur.

Huquqiy madaniyat kommunikativ funksiyasi. U fuqarolarning huquqiy doiradagi muloqotini ta'minlar ekan, shu muloqot orqali mavjud bo'ladi va ta'sir etadi. Bu yerda fuqarolarning faqat huquqiy harakat doirasidagi bevosita muloqoti, shuningdek, bizga shaxsan notanish bo'lgan, bizdan makon va zamonda ajralib turgan tengdoshlarimiz, o'tmish avlodlarimiz bilan bevosita «muloqoti» nazarda tutilmoqda.

Huquqiy madaniyatning prognostik funksiyasi huquq ijodkorligi va huquqni amalga oshirish, qonunlar va huquqni mustahkamlash, fuqarolarning huquqqa mos xatti-harakati, faolligini, butun huquqiy tizim uchun xos bo'lgan an'analarni o'z ichiga oladi. Hozirgi vaqtda ilmiy bashorat qilish va rejalashtirishning elementlari qonunchilik faoliyatida kuchayib bormoqda. Chunki qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilishni rejali ravishda amalga oshirish zarur.

Huquqiy madaniyatni bilish kuchliligi insonning o'ziga foydali bo'ladi chunki huquqni bilish hech qachon insonni tubsizlikka chorlamaydi." Huquq bu ehtirosli jilovlash vositasidir" deb aytgan ulug' allomamiz. Shuning uchun jamiyatimizda huquqiy madaniyat yuksalsa insonlarning huquqiy savodxonligini shakllanadi va oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Odilqoriyev X.T. "Davlat va huquq nazariyasi" Toshkent <<Adolat>> 2018
2. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Madaniyat>

HUQUQIY ONG TUSHUNCHASI, UNING AHAMIYATI VA JAMIYAT HAYOTIDAGI ROLI

A'zamov Adhamjon Axrorjon o'g'li

*Qo'qon davlat pedagogika instituti tarix fakulteti milliy g'oya,
ma'naviyat asoslari huquq ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi*

Annotatsiya: Huquqiy ongni hayotga yanada takomillashtirib tadbqiq qilish va bu yo'l bilan aholining huquqiy ongini rivojlantirish

Kalit so'zlar: Huquqiy ong, huquqiy tafakkur, huquqiy mafkura, huquqiy ruhiyat, ilmiy huquqiy ong, kasbiy huquqiy ong, ilmiya huquqiy ong,

Huquqiy ong deganda, kishilarning huquq haqida tushuncha va bilimlarga ega bo'lishi, shu jumladan huquq borasidagi tasavvurlarning inson ongida aks etishi tushuniladi. Huquqiy ong sasan huquqni bilish darajasini ongimizda aks ettirish tushiniladi.

Huquqiy ong huquqni amalga oshirish bosqichida, yuridik huquqlar va majburiyatlarni hayotga tatbiq etish jarayonida, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi. Jamiyat hayoti shuni ko'rsatadiki, ong, fikr, iroda kuchi, turmush tarzi haqiqatan ham odamlarning xulq-atvorini boshqaradi, u turmushning barcha sohalarida, shu jumladan, huquqiy sohalarida individlarning xatti-harakatlari hamda faoliyatiga turtki beradi va ularni tartibga soladi.

Huquqiy ongning nazariy jihatlarini huquqiy tafakkur hodisasida namoyon bo'ladi. Shu o'rinda «huquqiy tafakkur» kategoriyasi ma'nosini oydinlashtirib olaylik. Avvalo, huquqiy tafakkur insonning atrofdagi huquqiy voqelik haqida yuridik kategoriyalar vositasida ijodiy fikrlash, faol aqliy tahlil yuritish qobiliyatidir.

Huquqiy mafkura – har xil huquqiy hodisalar haqidagi nuqtayi nazar, nazariy tushuncha, g'oya va qarashlarning ilmiy umumlashtirilgan tizimidan iborat. Huquqiy ongning huquqiy mafkura qismida aks etgan huquqiy hodisalar huquqqa bag'ishlangan maxsus nazariy izlanishlarda o'z rivojini topib, ilmiy darajada anglab yetiladi.

Huquqiy ruhiyat – ong doirasidagi huquqiy hodisalar bilan bog'liq holda, ongda yuzaga keladigan va unga singib ketgan his-tuyg'u, kechinmalardir Huquqiy ruhiyat – huquqiy hodisalarni hissiyot bilan tiklash.

Huquqiy ong huquqiy mafkura va huquqiy ruhiyat bilan amalga oshirilsa u mukammal darajada jamiyat hayoti uchun misli ko'rilmagan yutuqlarga erishiladi.

Huquqiy ong turlari uchga bo'linadi: oddiy, ilmiy va kasbiy

Oddiy huquqiy ong o'z-o'zidan vujudga keladi huquqiy holatlar bilan bog'liq bo'lgan hayotiy tajribalar asosida shakllanadi. Bunga misol qilib yo'l qoidasini buzganlik uchun javobgarlikni ko'rsatishimiz mumkin.

Ilmiy huquqiy ongda ijtimoiy hayotda huquqiy haqiqatni u yoki bu darajada trio aks etuvchi bilimlarni o'z ichiga oladi. Bu asosan huquq ijodkorligi katta ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy huquqiy ongda esa biror bir kasb bilan shug'ullanuvchi fuqaro o'zining kasbiga oid huquqlardi qanchalik bilish darajasini bilan bog'liq

Huquqiy ongni hozirgi kunda ahamiyati juda katta negaki huquqni tushunmay turib o'z manfaatlari yo'lida jamiyatga ziyot yetkazyotganlar kam emas. Shuning uchun huquqiy ongni rivojlantirish, takomillashtirish va har bir muomalaga layoqatli shaxslarining ongiga singdirsak jamiyat demokratik jamiyat singari bo'la oladi. Huquqiy ongni yoshlarimiz ongiga singdirish bu eng munosib vazifadir chunki huquqbuzarlikni ko'pini yoshlar amalga oshirmoqda bu yo'l bilan ular huquqiy ongini rivojlanmaganligi yaxshi emasligini ko'rsatib bermoqda. Huquqbuzarlikning oxirini nima bilan tugashini ular o'z ongida aks ettira olsa uning oqibatlari nimaga olib kelishini bilsa bu huquqbuzarlikka qo'l urmaydi. Vaholanki ko'pchilik yo'shlarda huquqiy ong yetarli darajada shakllanmagan. Bu achinarli holat huquqiy ongga ega bo'lgan fuqaro o'zining huquqlarini ham va boshqa fuqarolarning ha huquqlarini biladi. Huquqshunoslik bo'yicha kitoblar ro'yhati juda ham ko'p lekin uni o'rganishni uchun avvalo O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishimiz zarur. Unda shunday deyilgan "O'zbekiston Respublikasida insonning huquq va erkinliklari xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalariga binoan hamda ushbu Konstitutsiyaga muvofiq e'tirof etiladi va kafolatlanadi". Buni har bir fuqaro bilishi kerak buni bilish ham huquqiy ongning bir ko'rinishi yoki boshlanishida.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Ikkinchi bo'lim " Inson va fuqaroning asosiy huquq va burchlari" V bob " Umumiy qoidalar " 19-modda 1-qism
2. Odilqoriyev X.T. "Davlat va huquq nazariyasi" Toshkent <<Adolat>> 2018

BOLALARNI NUTQINI O'STIRISHDA O'YINLAR VA METODIKALARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Umarova Kamola Abdulxamid qizi
Andijon davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Maqola bolalarga nutqini o'stirishda o'yinlar va metodikalar bilan qiziqarli, amaliy usullar haqida ma'lumot beradi. Maqola o'z ichiga qanday metodikalar va o'yinlar orqali til ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini o'rganishni maqsad qilgan. Maqola, nutqni o'stirishni amaliy va qiziqarli qilish uchun qanday metodikalar va o'yinlardan foydalanishning bolalar uchun foydali bo'lishini ta'kidlaydi. Ular bolalarning lug'atlarini kengaytirish, gapirish va fikrlashlarini o'rganish, tarbiyalanish va amaliy qobiliyatlarini rivojlantirishda yordam berish uchun idealdir. Maqola bolalarni nutqini o'stirishda o'yinlar va metodikalar orqali qiziqishga chaqiradi va ularni o'rganish jarayonida motivatsiyalashga yordam beradi. Shuningdek, bolalarning o'rganish jarayonini ko'proq ilgari his qilishlariga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Bola nutqi, metodika, ertak, o'yinchoq, maktabgacha yoshdagi bolalar, qo'g'irchoq, tarbiya, ta'lim, tarbiyalanuvchi,

KIRISH

Maktabgacha yoshdagi og'zaki monologik nutqni rivojlantirish maktabda muvaffaqiyatli o'qitish uchun asos yaratadi. Maktabgacha yoshdagi bolaning nutqini rivojlantirish uchun asosiy o'yin vazifalaridan biri bu bolaning so'zlarini boyitish, tushunchalarni o'zlashtirishda, ishlatilgan so'zlarning polisemiyasini va ularning semantik soylarini tushunishda.

O'yin bolani har tomonlama har jihatdan to'g'ri tarbiyalashga qaratilgan faoliyatdir. O'yin insonni barkamol avlod sifatida rivojlantiradi. O'yinchoq bu narsaning o'ziga xos predmeti bo'lib, bolani maqsadini bilib oladi va shu maqsadga yo'naltirishga ko'maklashadi. Ko'pgina tadqiqodchi olimlar shuni isbotladiki, o'yinchoqlar orqali bolalar kelajakda o'zlari duch keladigan vaziyatlarga tushadi va ulardan qanday vaziyatlardan chiqishga o'rgatadi. Bola o'yinchoqlar bilan tanishish, o'ynash orqali ular atrof-olam bilan tanishadi. Bolalar o'zlari orasida bo'ladigan munosabatlari, bir-birlariga muomila madaniyatlari, o'zlari orasida xuddi kattalardek gaplashishlarini xoxlashadi. O'yinchoqlar orqali bola sizga, atrof-dagilarga nima demoqchiligini tushuntira oladi. Ular o'yinchoqlar orqali borliq haqidagi bilimlarini boyitishadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nutqni o'stirish, bolalarning til ko'nikmalarini rivojlantirishning juda muhim qismi hisoblanadi. Bu jarayonni qiziqarli, o'yinlar va metodikalar orqali amalga

o'shish bolalar uchun qiziq va oson bo'lishini ta'minlaydi. Endi, biz bir nechta o'yin va metodikadan foydalanishni ko'rib chiqaylik.

Birinchi o'yin - "So'z Qovushmalari": Bu o'yinda bolalar guruhda yig'ilganlarida belgilangan so'zni qo'yish va uning qovushmalarini topishga harakat qilishadi. Misol uchun, agar "kitob" so'zi bo'lsa, bolalar "k", "i", "t", "o", "b" harflarini topishga urinishadi. Bu o'yin bolalarning so'zlar bilan o'zaro bog'lanishini kuchaytiradi va ularning lug'atlarini kengaytiradi.

Keyingi metodika - "Gapirish Ketma-ketligi": Bu o'yin orqali bolalar ko'plab maqollar yaratish va ularni gapirishda ishtirok etishadi. Birinchi bola bir so'z yoki gapni boshlashi mumkin, keyin har bir bola qo'shimcha so'z yoki gap qo'shadi. Ular maqola yoki gapni so'z va gap ketma-ketligida qo'llaydi va bir-biriga bog'liq gaplar yaratishga harakat qilishadi.

Yana bir o'yin - "Savol Javob": Bu o'yinda bolalar o'rtasida savol-javob o'ynaladi. Tarbiyachi bir mavzu bo'yicha savol beradi va bolalar unga javob topishga harakat qilishadi. Bu o'yin bolalarning fikrlarini ifodalash va ko'nikmalarni mustahkamlash uchun juda foydali bo'ladi.

Metodika - "Dramatizatsiya": Bu metodika orqali bolalar belgilangan senariy asosida dramatizatsiya o'ynashadi. Bu, ularning nutqni amalda qo'llashiga va tarbiyalanishiga yordam beradi. Masalan, ular bir hikoyani dramatik holatda namoyish etishadi yoki qahramonlarning o'zi bo'lishadi va gaplashadi.

Bu o'yinlar va metodikalar bolalarning nutqni o'stirish va til ko'nikmalarini rivojlantirishda yaxshi natijalar beradi. Har bir o'yin va metodika bolalarning qiziqishini tortadi va ularni o'rganish jarayonida ehtiyotkor qiladi.

Buyuk rus olimi A. M. Gorkiy "O'yinchoq, avvalambor bolani hayratda qoldiradi va bu tuyg'u tushunishning boshlanishidir". O'yinchoq bolani atrof-muhit bilan tanishtiradi, ularni o'rgatadi, taassurotlarini mustahkamlaydi va muloqotga bo'lgan ehtiyojni qondiradi.

O'yinchoq bola tug'ilganidan to 3 yoshigacha bo'lgan davrda katta ahamiyatga ega. Chunki ular o'ynash davomida o'zlarini rag'batlantiradi, o'yin tashkil etish qonun-qoidalarini o'rganadi: qo'g'irchoq bilan ular ona va qiz bo'lib o'ynashsa, raketa yoki mashina, samolyot bilan ular haydovchi rolini o'ynashga kirishib ketadi. O'yinchoqlar orqali o'yin qay tarzda ketayotganini va nima maqsad borligini tushuntira oladi. Bola ota-onaga ichidagi his tuyg'ularini o'yin orqali yetkazib beradi. Bola o'yin mazmuni o'yinchoqqa bog'liqligini bilib, uning ijodiy faoliyatini shakllantiradi. Bola o'yinchoq o'ynash orqali o'zini dunyosini shakllantirib, yangi g'oyalar bilan o'rtoqlashadi va biz shu g'oyalarni rivojlanishiga yordam berishimiz kerak. O'yinchoqlar bolalar uchun eng kuchli tarbiyaviy ta'sirga ega, chunki hamma narsalar xilma-xilligi bilan tasvirlanadi. Hayvonlar, o'simliklar, transportlar, turli xil asbob-anjomlar, har xil shakllar, hattoki, inson o'zi ham qo'g'irchoqlar sifatida o'yinchoqqa aytantirilgan.

O`yinchoqlar bola hayotida ilk hayot tasavvurlarni shakllantirib, asta sekinlik bilan rivojlantiradi. Bola o`yinchoq o`ynab o`sha muhitga kirishadi. Misol qilib oladigan bo`lsak bola shifokor qo`g`irchog`ini o`ynash vaqtida o`zini shifokorday gaplarini gapirib, bemorlarga yordam berishga urinishadi.

O'yinchoqlar to maktabga chiqqunicha bola hayotida katta o'rin egallaydi. Bolalar yoshi kichkina paytida barcha o'yinchoqlarni o'ynashga urinadi. Keyinchalik yoshi ulg'aygan sari o'yinchoqlarni saralay boshlaydi. O'zlariga ayni vaqtda nima kerakligini yon-atrofdagilarga o'yinchoqlar orqali yetkazadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik guruh (3-4 yosh) bolalariga asosan qo`lda bemalol o'ynashga mo`ljallangan o'yinchoqlar o'ynaladi. Tig'li, uchli o'yinchoqlar bola hayoti uchun xavfli o'yinchoqlar o'ynashi mumkin emas. O'rta guruhda (4-5 yosh) bolalar kichik guruhdan farqli ravishda ozgina murakkabroqdir. Unda bolalar tarbiyachi bilan birga o'yinchoqlar orqali rollar ijro etishlari mumkin. Ijro etayotgan rollari orqali bolada nutq ham rivojlanadi. Yangi so'zlar o'rganadi. Talaffuzidagi kamchiliklar ham asta-sekin to'g'irlanib boriladi. Katta guruh (5-6 yosh) bolalar bemalol o'zlari o'yinchoq o'ynashlari mumkin bo'ladi. O'zlari orasida rollar bo'lib olinib turli o'yinlar va o'yinchoqlar orqali rollar ijro etiladi. Tayyorlov guruhi (6-7 yosh) bolalar endi o'yinchoqlarni bemalol tanlay oladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, utqni o'stirishda turli o'yinlar va metodikalar juda kuchli va samarali vositalardir. "So'z Qovushmalari" o'yini, bolalarga so'zlarni o'rganish va ularning lug'atlarini kengaytirishda yordam beradi. "Gapirish Ketma-ketligi" metodikasi bolalarning ijodiy so'zlarni ishlab chiqarish va gapirish ko'nikmalarini rivojlantirishda foydali bo'ladi. "Savol Javob" o'yini bolalarning fikrlarini ifodalash va ko'nikmalarini mustahkamlashda yordam beradi. Dramatizatsiya metodikasi esa bolalarning nutqni amalda qo'llashiga va tarbiyalanishiga yordam beradi. Bular hammasi birgalikda bolalarga nutqni o'stirishda ko'proq muvaffaqiyatga erishishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan vositalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Гербова В . Планирование работы по развитию речи и ознакомление с художественной литературой // Дошкольное воспитание, 1999, № 3, с19-22.
2. Shodiyeva Q. «Maktabgacha yoshdagi bolalarni to`g`ri talaffuzga o`rgatish». -T .: «O`qituvchi», 1990
3. O`zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi Qarori. -T.: 2016 y., 29-dekabr.
4. Крупская Н.К. Дошкольное воспитание. 1899. С 165.

HARAKATLI O'YINLAR VOSITASIDA BOLANING JISMONIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALASI

Xayitboyev Nabijon Sheralievich
Andijon davlat universiteti,
Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida
v.b. dotsent.

Annotatsiya: Maqolada o'sib borayotgan yosh avlod sog'lom rivojlansagina, u ham ma'nan, ham ruhan komil inson darajasiga yetishadi. shu sababdan har bir harakatli o'yinlar bola hayotining ajralmas qismiga aylanishi lozim. maqolada harakatli o'yinlarning tavsifi xamda harakatli o'yinlar orqali bolalarning jismoniy faolligini rivojlantirish masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: harakat sifatlari, jismoniy qobiliyat, harakat ko'nikma va malaka, o'quvchilar, tajriba, metodika, rivojlanish.

KIRISH

Sog'lom avlod – sog'lom millat, sog'lom jamiyat va taraqqiyot garovidir. Inson uchun eng katta boylik bu sog'lik hisoblanadi. Jismi va ruhi sog'lom bo'lgan odamgina tom ma'noda o'zini baxtli his eta oladi. Tanu joni og'rib turgan kishiga dunyoning boyligini taqdim etsangizda ta'timaydi, negaki, uning uchun eng katta baxt va boylik salomatligidir. Inson sog'lom bo'lsagina sog'lom fikrlaydi, go'zal orzular qiladi va unga intiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda eng asosiy va hayotiy zarur harakatlar: piyoda yurish, yugurish, sakrash, osilish, tortilish, uloqtirish, muvozanat saqlash va shu kabilar bolaning har tomonlama rivojlanishida asosiy manba hisoblanadi. Harakatlarning asosiylariga bolalarni o'rgatishda murabbiy ta'lim berish barobarida tarbiyaviy hamda sog'lomlashtiruvchi vazifalarni ham yechadi. Xususan, jismoniy mashqlardan: tezkorlik, chaqqonlik, egiluvchanlik, mushaklarni puxtalash bilan birga, yurak-qon tomir, nafas olish va asab tizimlarini ham mustahkamlaydi. Olti-yetti yoshli bolalarning fiziologik, psixologik jihatdan o'qishga, maktabga tayyorgarligi darajasi asosiy harakatlarga va harakat tajribasiga bog'liq bo'ladi.

Harakatli o'yinlar o'zi nima? - bu savolga turlicha fikr va talqinlar mavjud. Harakatli o'yinlarning kelib chiqish tarixi iptidoiy jamoa tuzumi davriga to'g'ri keladi. Insonlarning yashash uchun kurash jarayonidan yuzaga kelgan harakat faoliyati nafaqat jismoniy mashqlarni, balki, harakatli o'yinlarning ham paydo bulishiga turtki bo'ldi. Iptidoiy jamoa davrida ovchilarning ovdan oldingi va ovdan keyingi harakatlari buning yaqqol dalilidir. Ovdan oldingi harakatlar ov uchun tayyorlov bo'lsa, ovdan

keyingi harakatlar qo'lga kiritilgan o'lja uchun uyushtirilgan deya taxmin qilinadi. O'lja uchun quvonganlar usha xayvon yonida aylanishar, xayvonlarning harakati va ovozigga taqlid qilishardi. Ana shu hodisalar harakatli o'yinlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Zamon zaylini kuzatar ekanmiz, shu yo'sinda hayotiy faoliyat, tabiat, insonlar va harakatli o'yinlar ham o'zgarib, rivojlanib bormoqda. Vaholanki hozirgi kunda hayotimizni bu o'yinlarsiz tasavvur eta olmaymiz. Harakat esa insonni tetik va sog'lom bo'lishini ta'minlaydi. Bugungi kunda harakatli o'yinlar qatoriga: milliy harakatli o'yinlar, sport harakatli o'yinlar qo'shildi va bu o'yinlar bir biri bilan jambarjas bog'liqdir. Sababi, o'z - o'zidan ma'lumki harakatli o'yinlar sport harakatli o'yinlarga tayyorlovdir. Milliy harakatli o'yinlar esa qadriyatlarimiz, milliylikimizni namoyon etgan holda ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan o'yinlardir. Bularning hammasi inson salomatligini ta'minlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sog'lom turmush tarzini yaratish uchuninsonni yoshligidan harakatli o'yinlarga jalb etish lozim. Qaysidir ma'noda harakatli o'yinlar insonni g'ayratini, qiziqishini oshiradi va bu qiziqish o'z o'zidan salomatlikni yaxshilaydi. Ayni paytda turli texnologiyalar rivojlanayotganligi insonlar harakating qisqarishiga olib kelmoqda. Kam harakat esa turli kasalliklarni (qonning quyuqlashuvi, yurak kasalliklari va h. k) paydo qiladi. Buni oldini olishning yagona yo'li esa harakatdir. Pedagog o'yin qoidalariga rioya qilishi va xolis hakam sifatida harakat qilishi kerak. Harakatli o'yinlarni tashkil etishda eng muhimi bolalarni jalb qilish va qiziqtirishdir. O'zingizni "navbatchi" iborani qo'llashda cheklamang. "Hozir esa biz ... o'ynaymiz". Bolalarni ko'zda tutilayotgan harakatlarga qiziqtirish lozim. Pedagogning o'zi o'yin ishtirokchisi bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Dastavval, qoidalarni aniq qilib tushuntirish kerak. Gapirayotib bir vaqtning o'zida harakatlarni ko'rsatib berish, ya'ni o'yin haqida obrazli tasavvurlarni shakllantirish ham ayni muddao. Bolalardan biri o'yinda alohida e'tibor talab qiladigan joylarni takrorlasin. Agar o'yin davomida qoidalar bajarilmasa, pedagog o'yinni to'xtatadi va do'stona ohangda xato nimada ekanligini tushuntiradi. O'yin davomida pedagog his-hayajon bilan ishtirok etishi kerak. Agar o'yinga qiziqishni yo'qotsangiz, qoidalarni murakkablashtirsa bo'ladi. O'yinni to'xtatish kerak bo'lgan paytni o'tkazib yubormaslik lozim. O'yinlar uchun murakkab bo'lmagan anjomlarni tayyorlash va zaxirada qiziq sanoq she'rlarni saqlash zarur.

Har bir harakatli o'yinlar biror foydali maqsadga yo'naltirilgan. O'sib borayotgan yosh avlod sog'lom rivojlansagina, u ham ma'nan, ham ruhan komil inson darajasiga yetishadi. Shu sababdan har bir harakatli o'yinlar bola hayotining ajralmas qismiga aylanishi lozim.

Harakatli o'yinlarning bola tarbiyasi va rivojlanishida tutgan o'rni beqiyosdir. Birinchi o'rinda bu o'yinlar ermak uchun o'ynalmaydi. Har bir o'yinning o'ziga xos mazmuni, maqsadi va vazifasi bor. Bola tug'ulibdiki, shu ondan butun hayoti harakat

bilan bog'lanadi. Bu harakatlarni tog'ri qo'llash, o'rgatish ota - onalarning vazifasidir. Harakatli o'yinlarni bola yoshligidanoq ongiga shakllantirib borsakkina, bu o'yinlar bola salomatligini ta'minlashga xizmat qiladi. Va bu o'yinlarni bola yoshiga moslashtirib berishimiz lozim. Bizga ma'lumki maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yinlarida taqlid qilish ko'proq kuzatiladi. Shu yo'sinda bola, atrof muhitga qiziqadi. Tevarak atrofdan yanada qiziqarli narsalarni qidirib o'yiniga qushsa boshlaydi. Bolalar jonivorlar hayotini kuzatar va taqlid qilar ekan, demak qaysidir ma'noda bola fikrlashni, anglashni, qiyinchiliklarni yengiahni o'rganadi. Bola hayotini qanchalik qiziqarli va sermazmun o'tkazar ekan, ongli ravishda hayotga qiziqishi ortadi. Shu bilan bir qatorda jismoniy faoliyati ham yaxshilana boshlaydi. Barchamizga ma'lumki yosh bola organizmi endigina bosqichma - bosqich rivojlanayotgan bo'ladi. Bolaning qanchalik chiniqishi, suyaklarining to'g'ri rivojlanishi va qaddining tik tutishi ham harakatli o'yinlar bilan bog'liqdir. Masalan, o'yin bir kun o'ynalib keyin esdan chiqarib yubormaydi, balki kundan kunga qiziqarli bo'lib boraveradi. Bolani qiziqtirgan o'yin esa harakat bola hayoti bilan bog'lanadi. Demak, harakatli o'yinlar yosh bolaning ham aqlan, ham jismonan rivojlanishiga muhim aloqadordir. Yoshligidan turli qiziqarli o'yinlarni o'ynab yurgan bola, maktab yoshida ham qolgan o'rtoqlaridan serg'ayratliligi va harakatchanligi bilan ajralib turadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar milliy harakatli o'yinlarni o'ynashga o'tadi. Milliy harakatli o'yinlar esa bolada qadriyatlarimizni shakllantiradi. Shu bilan bir qatorda bolaning sog'lom rivojlanishini ta'minlaydi. Milliy harakatli o'yinlarga bir qancha misollar keltirish mumkin („ Oq terakmi kuk terak ", „ Xo' rozlar jangi ", „ happak " va h. k). Har bir o'yin o'ziga yarasha maqsadni mujassamlashtiradi. „ Xo'rozlar jangi " o'yini bolada ma'sulyatni, ledirlik qobilyatini shakllantiradi. Shu tariqa bola ulg'aygan sari o'yinlar ham murakkablasha boradi. Natijada bolaning ham jismoniy fazilatlarini o'rta boshlaydi. Arastuning „ Xitoba " kitobida yozilishicha: „ ajoyib jismoniy qobilyatga ega yigitlar, sog'lom, bo'ydor, sport musobaqalarida chaqqon bo'lishadi va bundan yoshlar har qanday davlatning boyligidir". Darxaqiqat bolani harakatli o'yinlarga qiziqtirish sportga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi. Bu ishtiyoq esa bolaga kelajakda mashhur sportchi bo'lib, yurtini butun dunyoga tanitish uchun dasturi amal bulib xizmat qiladi. Zahiriddin Muhammad Boburning „ Boburnoma " asarida ham qilichbozlik, kurash, ko'pkari... kabilarga alohida e'tibor berilib, yoshlarni jismonan baquvvat bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatishi bayon etilgan. Usha davrda o'ynalgan o'yinlar insonlarda kuchni, salomatlikni oshirish uchun xizmat qilgan. Vaholanki bola rivojlanishida harakatli o'yinlarning o'rni katta ekanligini qadim o'tmish ham bizga tasdiqlaydi. Demak biz ham, sog'lom avlodni tarbiyalamoqchi ekanmiz, harakatli o'yinlarni bola hayotiga uzviy ravishda bog'lashimiz lozim.

XULOSA

Har bir qilingan harakat bola organizmini jonlantiradi. Bu harakatlarni turli o'yinlar tarzida olib borish esa bola salomatligini ta'minlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar yoshligidan o'ynab kelgan qiziqarli o'yinlar harakatli o'yinlarga poydevor bo'lsa, milliy harakatli o'yinlar bu poydevor ustunidir. Ustunlar mazmuni harakatli o'yinlar, mohiyati sport harakatli o'yinlardir. Bu o'yinlarning maqsad va vazifasi o'sib borayotgan yosh avlodga ma'nan, aqlan, ruhan hamda jismonan yetuk inson bo'lib o'sishida dasturi amal bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Arastuning „ Xitoba" kitobi.
2. Z. M. Boburning „ Boburnoma " asari.
3. T. S. Usmonxo'jayevning „ 500 harakatli o'yinlar" kitobi.
4. Абдуллаев, Я. М. (2012). Развитие физического воспитания подрастающего поколения в непрерывном образовании. Молодой ученый, (11), 381-383.
5. Абдуллаев, Я. М. Создание педагогических условий в формировании волевых качеств у учеников начальных классов / Я. М. Абдуллаев, Д. Ю. Турдимуродов // Colloquium-journal. – 2020. – № 24-2(76). – С. 14-16.
6. Abdullaev, Y. (2021). Forms and methods of developing the use of folk movement games in high school students. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2021(2), 73-79.
7. Абдуллаев, Я. М. (2021, October). Особенности развития физических качеств у учеников старшего школьного возраста средствами подвижных игр. In " Online-conferences" platform (pp. 523-525).
8. Абдуллаев Яшнаржон Маҳкамжонович, & Турдимуродов Дилмурод Йўлдошевич (2020). Ўсмир ёшдаги ўқувчиларда иродавий сифатларни жисмоний тарбия воситалари орқали ривожлантириш. (Современное образование (Узбекистан). (9 (94)), 56-62.

МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH MASALASI

Mustayeva Maftuna Odiljon qizi
Bog'dod tumani 27- DMTT tarbiyachisi

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish yo'llari va usullari hamda tabiat bilan uyg'unlik, tabiat va jamiyat o'rtasidagi bo'g'liqliklar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: tabiat, tabiat burchagi, yer maydonchasi, ekinzor, hayvonot, dunyosi, o'simliklar olami, xona o'simliklari.

Inson onadan tug'ilib, olamga kelgan chog'idanoq tabiat ehsonidan bahramand bo'ladi. Ilk bor havodan to'yib nafas oladi. Odamzot o'sib-unish uchun oziq-ovqat, suv, quyoshharorati juda zarur bo'lib, u bularning hammasini tabiatdan oladi. Tabiat musaffo bo'lsa, odam ham sog'lom, baquvvat o'sadi.

KIRISH

Tabiat shunday odil mo'jizaki, atrof-muhitni muvozanatga keltiradi. Chunonchi, chiqarilgan karbonat angidridni o'simliklar yutib, uni kislorodga aylantiradi, demak o'simliklar dunyosi, ramziy ma'noda aytganda, havoni chang va karbonat angidridan tozalab beruvchi bebaho vositadir. Bunda inson o'z atrofini o'rab turgan tabiatni, uning o'simliklar dunyosini ko'z qorachig'iday asrabgina qolmay, uni boyitishi, qo'lidan kelganicha ko'proq daraxt ekishi, ko'kalamzorlashtirishga intilishi zarur degan xulosa chiqadi. Shuning uchun ota-bobolarimiz daraxt ekish, bog'-rog' yaratishni savobli ish deb bilishgan. "Bir tup mevali daraxt ekkan kishining ikki dunyosi obod bo'ladi", - deb bejiz aytishmagan. Muhammad alayhissalom hadislarida bu ishning savobi xususida quyidagilar aytilgan: "Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda, behosdan qiyomat qoim bo'lib qolishi aniq bo'lganda ham, ulgursangiz, uni ekib qo'ying". Inson ehtiyoji uchun zarur bo'lgan suv, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak ham tabiatdan olinadi, hattoki insonning xastalikdan qutulishi, salomatligini tiklashi uchun zarur bo'lgan dori-darmonlar ham onatabiatda yetishgan mevalar, turli giyohlar, ziravorlardan tayyorlanadi. Inson tanasida birorta ortiqcha a'zo bo'lmagaday, tabiatda ham ortiqcha yaratilgan birorta narsa yo'q. Ularning hammasi hayot uchun zarur. Yer yuzi ekologiyasi keskin buzilmoqda. Daraxtlarning kesib yuborilishi, qush va hayvonlarning shavqatsizlik bilan ovlab yo'q qilinishi tabiat muvozanati qonunlarining buzilishiga sabab bo'ldi va bo'lmoqda ham. Dengiz va daryolarga, okeanlarga neft qoldiqlari quyilib, yer yuzidagi suv ekologiyasi tubdan izdan chiqarilmoqda. Inson uchun quyosh nuri, toza havo, toza suv naqadar zarur bo'lsa, ona zamin ham shunday zarur, uni asrab-avaylash insonlarning o'z qo'lidadir. Inson

tabiatdagi har bir giyoh, o't-o'lan, dov-daraxt, parranda-darrandalarni, olamda nimayiki kerakli bor narsani zarur deb biiadi. Ota-bobolarimiz zilol suvni, buloqlarni, so'lim daraxtzorlarni, qoya-g'orlarni, xosiyatli o't-o'lanlarni, gul-giyohlarni muqaddas bilib asrashga, niyati nopok kishilardan saqlashga, toptamaslikka, oyoqosti qilmaslikka alohida e'tibor berib kelganlar. Avvalo, har bir inson yer yuzidagi o'simliklarni ko'paytirishga hissa qo'shishi, kamaytirishdan o'zini tiyishi lozim. O'simliklarni ko'paytirishning birdan bir yo'li - mevali va manzarali daraxtlarni iloji boricha ko'proq ekishdir. Ularni parvarish qilish, bog'-rog'lar yaratish har bir inson uchun xayrli ish bo'lishi bilan birga, savobli ish hamdir. Xalqimiz bog' yaratgan odamlarni hech qachon esidan chiqarmaydi. Go'zal bog'lar yaratish, yurtni gullar bilan burkash qadimdan eng yaxshi odatlarimizdan biri bo'lib kelgan. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularni aniqlash va sistemalashtirish imkonini beradi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning xilma-xil yo'llari mavjud.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiatbilan tanishtirish yo'llari.

- Mashg'ulotlar o'tkazish;
- Ekskursiya;
- o'yinlar o'ynash;
- mehnat;
- kundalik hayot ishlari.

Mashg'ulotlarning ayrimlarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Buning uchun tarbiyachi kuzatish, rasmlarni ko'rish, badiiy asarlarni, hikoyalarni o'qish, diafilm va shunga o'xshashlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar aniqlanadi, kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Mashg'ulotlarda bu xildagi suhbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi so'zlardan, bolalarning tabiatdagi mehnatidan foydalaniladi. Barcha guruhlarda mashg'ulotlarga qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi. Ekskursiya. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'lim berishning tashkiliy formalaridan biri ekskursiyadir. Ekskursiya jarayonida bolalar ona tabiat to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'ladilar. Bu tasavvur tabiatni ko'rish, eshitish, sezish orqali idrok etiladi. Ekskursiya jarayonida maktabgacha yoshdagi bolalarda tabiat, undagi bog'liqlik va uning qonuniyatlari to'g'risida realistik tasavvurlar hosil bo'ladi. Bu tushunchalar keyinchalik bolalar egallaydigan ilmiy bilimlarning asosini tashkil etadi, maktabda o'rganiladigan tabiiy fanlarni o'zlashtirib olishni osonlashtiradi. Tabiat to'g'risidagi bilimlardan bexabar bo'lish ko'pincha o'simlik va hayvonlarga nisbatan noto'g'ri, ba'zi hollarda esa berahm va shafqatsiz munosabatda bo'lishga olib keladi. Ekskursiya bolalarni tabiatni o'ziga xos hodisa va voqealari bilan tanishtiribgina qolmay, balki shu bilan qatorda insonlarni tevarak-atrofdagi o'zgartiruvchi faoliyatining natijalari bilan ham tanishtirib boradi. Bu esa kishilarning yaratuvchanlik faoliyatiga hurmatini tarbiyalaydi va unda qatnashish

xohishini uyg'otadi, o'z o'lka tabiatidan, unda yashovchi mehnat ahlidan g'ururlanish hissini mustahkamlaydi. Bolalarning tabiatga mehr-muhabbatini o'simliklar va hayvonlarni parvarish qilish, ularni asrab-avaylash bo'yicha mehnat faoliyatlarini tashkil etish bilan birga qo'shib olib borish kerak. Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishini ularning yosh xususiyatlari, pedagogik, fiziologik imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda tashkil etadi. Tabiatga muhabbat, unga ehtiyotkorlik munosabatini, o'simlik va hayvonlarga g'amxo'rlikni tarbiyalash va shular orqali tabiatga qiziqish, vatanparavarlik, mehnatsevarlik, tabiatni saqlovchi va uning boyliklarini ko'paytiruvchi, kattalarning mehnatiga hurmatni tarbiyalash kabi vazifalarni amalga oshirishda tabiat burchagining ahamiyati kattadir. Tabiat burchagining muhim tomoni yana shundaki, uni bolalar har kuni ko'radilar. Tarbiyachi rahbarligida bolalar tabiat burchagidagi o'simlik va hayvonlarni sistemali ravishda kuzatib va parvarish qilib boradilar, Natijada o'simlik va hayvonot dunyosining rang-barangligi, ularning o'sishi va rivojlanishi, ular uchun qanday shart-sharoitlar kerakligi to'g'risidagi tasavvur va tushunchalarni egallab boradilar. Tarbiyachi bolalar diqqatini o'simliklarning chiroyli gullashiga, barglarining shakli va tusiga, akvariumdagi baliqlarning chiroyli ko'rinishiga va chaqqon harakatiga jalb etadi. Natijada bolalar bu go'zallikdan quvonishga o'rganadilar hamda ularning estetik didi o'sadi.

Bolalar tabiat burchagidagi o'simlik va hayvonlarni tarbiyachi rahbarligidasistemali ravishda kuzatib, parvarish qilib borishlari natijasida ma'lum malaka va ko'nikmalarni ham egallab boradilar, ularga nisbatan barqaror qiziqish va g'amxo'rlik hissi uyg'onadi. Tabiat burchagiga quyidagi o'simliklar tavsiya etiladi. Bular:

- ✓ Fialka;
- ✓ Tradeskantsiya;
- ✓ Fikus;
- ✓ Xlorofitum;
- ✓ Tsiklamen;
- ✓ Balzamin;
- ✓ Geran;
- ✓ Sansevera.

Bolalarning tabiatga mehr-muhabbatini o'simliklar va hayvonlarni parvarish qilish, ularni asrab-avaylash bo'yicha mehnat faoliyatlarini tashkil etish bilan birga qo'shib olib borish kerak. Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishini ularning yosh xususiyatlari, pedagogik, fiziologik imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda tashkil etadi.

Yuqorida tilga olingan barcha metodlar va usullar bolalarda tabiatga nisbatan qiziqish uyg'otadi, ularni yanada sinchkovlik bilan kuzatishga, kuzatayotgan narsa

ustida chuqurroq o'ylashga, fikr, bilim doirasini kengaytirishga, har xil tabiiy voqea, hodisalarni so'z bilan chiroyli qilib to'g'ri ifodalab berishga o'rgatadi.

XULOSA

Atrof - muhitning tozaligini ta'minlash insonlarga, ya'ni o'zimizga bog'liq. Biz katta-yu yosh toza havodan bahramand bo'lish uchun shahrimizga, yurtimizga, ko'chalarimizga ko'chatlar ekib, ko'klamzorlashtirsak, uning doim ozodaligini, pokizaligini saqlasak, o'zimizning sog'lig'imizni saqlagan bo'lamiz. Inson deyarli barcha ehtiyojlariniqondirishda tabiatdan foydalanadi, tabiatningsof va musaffo havosidan kuch-quvvat oladi, tabiatning mo'jizalaridan bahramand bo'lib, bag'ru-dili yayraydi, quvonadi, ko'zlari porlaydi, hattoki ko'p o'rinlarda tabiat mo'jizalarilol qoldirishiham ajab emas. Shunday ekan, nega biz ona tabiatimizga, o'z nomi bilan "Ona"mizdek aziz tabiatimizga bee'tibor bo'lmog'imiz kerak. "ONA TABIAT"imizuchun barcha birdek mas'ul, uni asrab-avaylaylik, azizlar!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nargiza KAYUMOVA. "MAKTABGACHA PEDAGOGIKA" o'quv qo'llanma. NIZOMIY NOMLI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI. Toshkent-2013
2. F. R. QODIROVA, SH. Q. TOSHPO'LATOVA, N. M. KAYUMOVA, M. N. A'ZAMOVA. "MAKTABGACHA PEDAGOGIKA" Darslik. TAFAKKUR" NASHRIYOTI TOSHKENT – 2019.
3. Akramjonova, F. A. (2023). Maktabgacha ta'limda pedagog professiogrammasini tashkil etishning asosiy jarayonlari. Science and Education, 4(12), 481-485.
4. Ibragimova, D. R. (2024). O'QISHGA BO'LGAN QIZIQISHNI OSHIRISH, O'ZLASHTIRMASLIKNI OLDINI OLUVCHI OMIL SIFATIDA. Results of National Scientific Research International Journal, 3(1), 194-200.
5. Oribboyeva, D. D. (2020). SOCIAL COMPETENCE AS AN INTEGRAL PART OF THE TEACHER'S PROFESSIONAL MATURITY. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(11), 347-353.

S.BAHADIROVANIŃ “TÁGDIR” TRILOGIYASINIŃ KOMPOZICIYASÍ

Ulbosın Isamatdinova

Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniŃ magistrantı

Ключевые слова: образ, творчество, роман, диалог, монолог, характер.

Keywords: character, creative work, novel, dialogue, monologue, creativity.

S.Bahadırova “Táğdir” trilogiyası menen Oraylıq Aziyanıń hayal-qız jazıwshılarınıń arasında keń kólemlı roman-epopiya jazǵan birinshi jazıwshı bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı tariyxıy –revolyuciyalıq janrda jazılǵan shıǵarmalardıń biri S.Bahadırovanıń “Táğdir” roman trilogiyası boldı. Jazıwshınıń “Táğdir” trilogiyası keń kólemlı syujetke qurılǵan bolıp, 3 kitaptan ibarat. 1-kitabı 1979-jılda “Ámiwdárya” jurnalınıń 1,2,3,4 hám 5-sanlarında keń jámiyetshilikke usınıldı. Bunnan keyingi 2-kitabı 1989-jılı kitap halında baspadan shıqtı. Al, sońǵı 3-kitabı bolsa 2021-jılı “Ámiwdárya” jurnalınıń 4,5, hám 6 sanlarında, sonday-aq 2022-jıladaǵı 1,2-sanlarında jarıq kórdi.

S.Bahadırovanıń “Táğdir” trilogiyası bir qatar ádebiyatshı ilimpazlardıń itibarınan da shetten qalmadı. Bul roman trilogiya boyınsha G.Nuratdinova “Táğdir” romanında xarakter hám konflikt máselesi” al, ilimpaz Kamal Qudaybergenov “Dáwir hám parız” atlı ádebiy kirtikalıq maqalalar toplamına kirgen, 1982-jılı “Realistik súwretlew jolında” atlı sin maqalasın jazǵan. K.Qudaybergenov bul miynetinde “Táğdir” roman trilogiyasınıń 1-kitabına keńnen analiz jasaǵan. Ondaǵı syujet, qaharmanlardı talqılaǵan. Ulıwma S.Bahadırovanıń romanı kóbirek xalıq dástanlarınıń poetikasın eske túsiredi. Alpamıs hám Qoblanlar kóbirek qaharmanlıq hám muhabbat planında kórsetiletuǵınlıǵı belgili. “Táğdir” romanındaǵı Xalmurza hám Nurman obrazları da tap sonday, bir-eki planda ǵana beriledi. Qalaberse, dástandaǵıǵa uqsap qaharman batır, márt dep aytılsa, ol bárhama jeńe beredi, jıǵa beredi, dástannıń sońında da sol batır márt bolıp qaladı. “Táğdir” romanındaǵı baslı qaharmanlarda dáslep qanday anıqlama alsa, shıǵarmanıń sońında da burınǵısınsha kórinedi. Máselen, joqarıda kórgenimizdey, Xalmurza dáslep márt jigit, soń birden komandir bolıp kórinedi. Ańsat jeńe beredi, ólimnen de aman qala beredi, romannıń aqırında da sol mártligin saqlap qaladı. Dástanlarda qaharmanlardıń háreketlerine sociallıq-psixologiyalıq motivirovka berilmeydi, tezirek waqıyanıń nátiyjesin beriw seziledi. Bul Xalmurzanıń háreketlerinde de bayqaladı. Hátte, qaharmanıń ishki psixologiyasınıń súwretlewde de jazıwshı dástanlarǵa súyenedi. Roman ádebiyatımızda keyingi jıllarda payda bolıp atırǵan shıǵarmalar arasındaǵı sin kótererliktey shıǵarma [1] degen juwmaqqa kelgen.

Trilogiyanın dáslepki kórinisi antik ádebiyatındaǵı tragediya jazıwshılarınıń qálemnen baslanǵan. Sońınan, F.Shiller, L.N.Tolstoy, T.Askakov hám basqalardıń shıǵarmalarında trilogiyanıń túrlishe úlgileri kórinedi. Dúnya ádebiyatında 3 kitaptan ibarat roman trilogiya janrındaǵı birneshe kórkem shıǵarmalar bar. Mısalı, nemis jazıwshısı Teodor Drayzerdiń “Трилогии желания”(Финансит, Титан, Стоик), rus ádebiyatında Tolstoydıń “Детство”, “Отрочество”, “Юность” ózbek ádebiyatında Said Ahmattıń “Ufq” (Qirq besh kun, Hijron kunlari, Ufq bosaǵasida) qazaq ádebiyatında Iliyas Esenberlinniń “Kóshpendiler” (Almas qılısh, Jantalas, Qahar), sonday-aq qaraqalpaq ádebiyatında T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” (Maman biy ápsanası, Baxıtsızlar, Túsiniksızler) atlı bir qatar romanları jarıq kórdi. Usınday, bir qatar roman trilogiyalar sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatında ideyalıq hám tematikalıq jaqtan bir orayǵa iye, úlken syujetke qurılǵan S.Bahadırovanıń “Táǵdir” roman trilogiyası boldı.

“Táǵdir” roman trilogiyası kompoziciyalıq jaqtan sheber qurılǵan roman trilogiyalardıń biri. Dáslep, shıǵarmanıń ataması haqqında pikir júrgizsek, trilogiyanıń úsh kitabında da atama birdey– Táǵdir. Bul roman trilogiyanıń baslı ózgesheliklerinen biri. Basqa roman trilogiyalarda ideyalıq-tematikalıq jaqtan bir pútinlikke iye bolıwına qaramastan, roman atamaları hár qıylı qoyıladı. Jazıwshınıń bul romanlar jıyındısına birdey atama beriwiniń sebebi – bastan-ayaq bas qaharmanlardıń táǵdiri izbe-iz súwretleniwinde bolıwı múmkin. Trilogiyanıń 1-kitabında baslanǵan Xalmurzanıń ómiri 3-kitapqa shekem dawam etedi. Biri-biri menen tutasıp ketken bas qaharmanlardıń táǵdiri roman syujeti menen teńdey rawajlanıp baradı. Anıǵıraq qılıp aytqanda, 1-kitaptaǵı bazı qaharmanlardıń táǵdiri, 2,3-kitaplarda da dawam etedi. Sonday-aq, bul romandaǵı kóterilip atırǵan baslı másele–hayal-qızlar táǵdiri. Keńes húkimetiniń ornaw dáwirindegi hayal-qızlardıń bilim alıwına jámiyetlik sananıń tosqınlıq etiwi. Mine, usınday ideyalıq baǵdarlarǵa tiykarlanıp, roman trilogiyanıń ataması birdey bolǵan bolıwı múmkin.

Sonday-aq, shıǵarmanıń kompoziciyasında hár qıylı naqıl-maqallar jiyi ushırasadı. Mısalı: Eki ayaqlıda bóle tatıw, tórt ayaqlıda bota tatıw bolmadı, eki tuwısqan qızdan tuwılǵan túyedey qurdas eki jigit birin-biri jew ushın ushın tuwılǵanday baqtalas bolıp shıqtı [2]. Jazıwshınıń bul naqıldı waqıyadaǵı bas qaharmanlardı oqıwshıǵa tanıstırıw maqsetinde utımlı qollanǵanlıǵın kóriw múmkin. Roman trilogiyanıń bunnan keyingi bólimlerinde de xalıq naqıl-maqalları, salt-dástúr jırları jiyi ushırasadı. Jazıwshı qaharmanıń ruwxıy jaǵdayın, psixologiyasın súwretlewde naqıl-maqallardan jiyi paydalanǵan. Mısalı: “Gúlsheleli bala súymege jaqsı”, qaraqalpaqlardıń ishinen qáne usınday sawǵası menen qız alıp qashqanlar keleberse, qız benen baydıń turmıs qurıwına heshkim tosqınlıq etpesin degen qaǵazdı jazıp bere berdi. Bul qatarda qollanılǵan “gúlsheleli bala

súymege jaqsı” naqlı rus elshisiniń obrazın jaratıwda sheber qollanılǵan. Jazıwshı Tórtkúldegi rus elshisiniń ashkózligin usı naql arqalı tásirli etip jetkeriwge umılǵan.

Kórkem shıǵarmanıń kompoziciyasında ayrıqsha kózge taslanatuǵın elementlerdiń biri monolog hám dialoglar esaplanadı. Y.Solijonov: “Dialoglar kórkem shıǵarma syujetin shólkemlestiriwde hám rawajlandırıp barıwda úlken rol oynaydı- dep keltiredi” [3]. Dialoglar shıǵarmanıń kompoziciyalıq quram bólegi bolıp, ondaǵı qaharmanıń ishki sezimlerin súwretlewde qollanıladı. Dialoglar retrospekciyalıq hám assosaciyalıq xarakterge hám romannıń syujetin rawajlandırıw funkciyasına iye [3].

S.Bahadırovanıń “Táǵdir” roman trilogiyasınıń 3-kitabında berilgen monolog hám dialoglar bazı qaharmanlardıń ishki dúnyası kórinedi. Mısalı, romandaǵı bas qaharman Sánemniń ákesi menen Ámet aqsaqal arasındaqı dialogtı alıp qarayıq: Ámet aqsaqal qızdıń ákesine barıp:

–Quteke, qızındı neshe tuwargá bereseń?

–Seksen tuwar.

–Elde qızdıń bahası qırıq tuwar ǵoy, sen eki ese asırdıń ǵoy-dedi.

–Halıń kelse al, kelmese áne jol,-dedi Quteke kúlip [4]. Romandaǵı bul dialogtan Quteke baydıń basqalardı mensinbeytuǵın, ór kókirek ekenligi seziledi. Romanda bunnan basqa orınlarda Quteke obrazı tilge alınbaydı. Quteke tek ǵana Sánemniń obrazın jaratıw ushın ǵana qollanılǵan. Sebebi Sánem qánshelli bay qızı bolıwına qaramastan, jarlı Artıqtıń esiginiń jarasıqlı kelini boladı.

Monolog – bul personajdıń ruwx dialektikasın sáwlelendiriwshi baslı poetikalıq usıllardan bolıp, jazıwshı sol arqalı óz qaharmanlarınıń ishki keshirmelerin sáwlelendiredi. Shıǵarmada monolog hár túrli usılda beriliwi múmkin. Yaǵnıy personajdıń óz- ózi menen ótken ishki sáwbeti yáki basqa obrazlar menen sáwbeti túrinde bolıwı múmkin. Bunday monologlarda kóbinese, ritorikalıq sorawlar arqalı ishki konflikt sheber hám utımlı kórinedi. S.Bahadırovanıń “Táǵdir” roman trilogiyasında monologlar personajlardıń psixologiyalıq jaǵdayların oqıwshıǵa tásirli etip jetkeriw maqsetinde sheber qollanılǵan. Romanda qaharmanlardıń ishki keshirmeleri ózi menen, basqa personajlar menen sóylesiwi arqalı bayanlanadı. Mısalı, Sánemniń monologı:

Men urıs ushın tuwmaǵan edim ǵoy. Nemeclerdiń anası joqpeken, olar balasın ne ushın tuwǵan eken. Rossiyaǵa basıp kirip, Rossiya jerinde sovet soldatınıń oǵınan óliwi ushın tuwmaǵan shıǵar. Nemeц soldatları, fashistler barlıǵı anadan tuwılǵan ǵoy. Gitlerdi de ana tuwǵan. Ananıń aq sútin emgen. Olardıń anası perzentin jawız, qanxor bol dep tárbiyalamaǵan shıǵar? Adam qanın suwday aǵızıw ushın tuwmaǵan shıǵar?! Eger solay bolsa, ol ana emes, qanxor, jawız,

jalmawız bolǵanı. Romandaǵı Sánemniń bul monologı bir ǵana personajdıń emes, sol dáwirdegi balasınan ayrılgan barlıq analardıń ishki dárti, kúyinishi. Bul orında Sánem obrazı tiplik obraz sıpatında kózge taslanadı. Jazıwshı bul personaj arqalı ekinshi jer júzlik urısta perzentinen ayrılgan barlıq analardıń hásiRETin oqıwshıǵa tásirli etip jetkeredi.

“Táǵdir” romanınıń 3-kitabı ekinshi jer júzlik urıs dáwirin súwretleytuǵın shıǵarma bolǵanlıqtan, romanda keńisliktiń jiyi awısıwı seziledi. Waqıya birde fronttan sóz etilse, birde frontnan tıs qaraqalpaq elinen sóz etiledi. Sonday-aq, bul romandaǵı syujetten tıs portretlik hám peyzajlıq súwretlewlerdi de jiyi ushıratmız. Mısalı: Qańırıp qalǵan awıl. Maldıń móńiregeni menen jılqınıń kisnegeni esitilmeydi. Olardıń barlıǵın fronttaǵı soldatlarǵa awqatqa tapsırǵan. Tek tawıqtıń shaqırǵanı menen iyttiń úrgeninen basqa adam dawısı estilmeydi. Qazanımda qan qaynamaǵan úy joq [5]. Romandaǵı bunday peyzajlıq súwretlewler ayrıqsha kompoziciyalıq xızmetke iye. Yaǵnıy jazıwshı waqıyadaǵı keńisliktiń awısımın usınday súwretlewler arqalı bergen. Waqıya fronttaǵı Gúlayımnıń jas nárestege analıq etip atırǵan jerinen bayanlanıp, sońınan fronttan tıs Xalmurzanıń awılına qaytadı. Al, romandaǵı portretlik súwretlewler bolsa soldatlardıń sırtqı kórinisin súwretlewde jiyi qollanıladı. Mısalı: Erteńine az ǵana ózine keleyin dedi. Túrine óli shıray kirip qaldı. Kózleri shúńireyip, reńi sarǵayıp ketken [1]. Usı sıyaqlı portretlik súwretlewler romanınıń basqa da orınlarında kózge taslanadı. Degen menen, trilogiyanıń 3-kitabındaǵı berilgen portretlik súwretlewler qaharman obrazın jaratıwda yamasa obrazdı kitap oqıwshısına tanıstırıw maqsetinde arnawlı túrde qollanılmaydı. Romanda syujetke baǵındırılǵan halda belgili bir jaǵdayǵa baylanıslı, qaharmanınıń belgili bir momenttegi kórinisleri ǵana súwretlengenligin kóriwimiz múmkin.

Sonday-aq, “Táǵdir” roman trilogiyasınıń 3-kitabınıń kompoziciyalıq jaqtan baslı ózgesheliklerinen biri– roman juwmaǵında jazıwshı obrazı kórinedi. Waqıyalar bayanlawshı tárepinen tolıq juwmaqlanǵannan keyin, jazıwshı jeke ózi kitap oqıwshılarına múrajat etedi. Bunı romanınıń sońǵı sóz bóliminen kóriwimizge boladı. Bul orında jazıwshınıń bul romandı jazıwdaǵı maqseti ayqınlasadı. Trilogiyanıń 1, 2-kitabında jazıwshı múrajatı ushıraspaydı. Jazıwshı obrazı T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında jiyi kórinedi. Sonıń menen bir qatarda, roman trilogiyanıń 3-kitabında qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetleri, qaraqalpaq ruwlarınıń kelip shıǵıw tariyxı, salt-dástúr jırları jóninde kóplegen maǵlıwmatlar beriledi. Bunday orınlarda jazıwshınıń tereń patriotlıq ruwxı ayqın sezilip turadı. Jazıwshı bunday etnografialıq maǵlıwmatlardı tiykarǵı syujetke baǵındırıwǵa háreket etedi.

Uliwmalastırıp aytqanda, “Táǵdir” roman trilogiyasınıń kompoziciyalıq tárepten baslı ózgeshelikleri sıpatında roman trilogiyasınıń ataması, ondaǵı naqıl-maqallardıń tiykarǵı syujetke baylanıslı qollanılıwı, bayanlaw poetikası hám bayanlawshı obrazı, peyzajlıq hám portretlik súwretlewler, bólimlerge bóliniwi, etnografiyalıq maǵlıwmatlardıń jiyi beriliwi sıyaqlı ayırıqshalıqlardı atap ótiwimizge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Кудайбергенов К. Дәўир хәм парыз. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. 126-б.
2. Баҳадырова С. Тәғдир. . –Нөкис: // Әмиўдәря . 1979. №1. 50-б.
3. Солижов Й. 80-90-йиллар өзбек насрида бадийий нутқ поэтикаси.) филол.фан. док. даражаси. дисс. – Тошкент. 2002, 128-бет
4. Баҳадырова С. Тәғдир. –Нөкис: //Әмиўдәря . 2021. №4. 19-б.
5. Баҳадырова С. Тәғдир. . –Нөкис: //Әмиўдәря . 2022. №1. 28-б, 30-бет.
6. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda ádebiy materiallardı tallaw metodikası. Monografiya. – Tashkent: METHODIST NASHRIYOTI, 2023. –120 b
7. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019. – 7 б.т. – 112 б.
8. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdıń ilimiy metodikalıq tiykarları. Monografiya. – Tashkent: NIF MSH, 2024. –154 b. UDK: 82 KBK: 83
9. Yusupov K.A., Yusupov I.K. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda innovatsiyalıq-pedagogikalıq texnologiyalar. Oqıw qollanba. – Tashkent: METHODIST NASHRIYOTI, 2023. – 120 b
10. Юсупов К.А. Академик лицейларда қарақалпақ адабиётини ўқитиш методикаси (педагогика фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати). – Нөкис, «Miraziz Nukus», 2021. – 4 б.т – 66 бет.
11. Юсупов К.А. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 21 б.т. – 336 б.
12. Yusupov KA Arnawlı pánlerdi oqıtıw metodikası. sabaqlıq. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 19 б.т. – 304 б.
13. Юсупов К.А. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021. – 23,75 б.т. – 380 б.
14. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları. Oqıw qollanba. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 9.3 б.т. – 144 б.
15. Юсупов К.А. Qánigelik hám pedagogikalıq ámeliyat. Metodikalıq qollanba. – Nókis: Ilimpaz, 2021. – 3.75 б.т. – 60 б.
16. Юсупов К.А. Ш.Сейтов прозасын таллаў усыллары. Metodikalıq qollanba. – Нөкис, «Miraziz Nukus», 2017. – 4 б.т. – 64 бет.
17. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын сабақтан тыс жұмыслар арқалы ўйрениўдиң илимий методикалық мәселелери. Metodikalıq qollanba. – Nókis: Miraziz Nukus, 2018. – 5 б.т. – 80 б.
18. Юсупов К.А. Қәнигелик пәнди оқытыўда инновацион технология. – Nókis: Miraziz Nukus, 2015. – 6 б.т. – 96 бет.
19. Konis A. Yusupov. Studying Forms of Teaching Karakalpak Poetry at Academic Lyceums. Eastern European Scientific Journal. Germany. Ausgabe, 3-2018. 72-75.
20. Konis A. Yusupov. Studying Karakalpak Poetry in Academic Lyceums by Various Methods in Class. Eastern European Scientific Journal. (ISSN 2199-7977). Germany. 1-2019. 83-85.
21. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums // Journal of Critical Reviews. – Vol 7, Issue 7, 2020. №1. – P.P. 349-354
22. Повышение интереса учащихся к литературе на основе анализа художественных произведений. «Наука и Общество» журнал, №2 2018, стр.32-34.
23. Юсупов К.А. Изучение внеаудиторных работ по каракалпакской литературе в академических лицеях «Наука и Общество» журнал, №3 2018, стр.36-38.

24. Yusupov K.A. Curricula for teaching karakalpak literature. // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal* <https://saarj.com>. Academicia ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 5, May 2021, Стр. 1069-1074. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492, 10.5958/2249-7137.2021.01525.1
25. Yusupov K.A. Scientific and methodological problems of studying karakalpak literature. // *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)* <https://www.tarj.in>. ISSN: 2278-4853 Vol 10, Issue 5, May, 2021. Стр. 585-590. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.699. 10.5958/2278-4853.2021.00451.1
26. Юсупов К.А. Изучение творчества Чингиза Айтматова в академических лицеях // *Til va adabiyot ta'limi*. – Тошкент, 2021. – №7. – стр. 52-53 (13.00.00. №8).
27. Юсупов К.А. Актуальные вопросы преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях / Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад. Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции Казань, 22-25-октября 2020 г. Стр.352-355.
28. Юсупов К.А. Изучение лирики Усербай Алеёва / Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад. Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции Казань, 22-25-октября 2020 г. Стр.348-351.
29. Юсупов К.А. Академиялык лицейлерде шайыр лирикасын үйрениў. // *Илм-фан ва таълимнинг ривожланиш истикболлари*. Республика илмий конференцияси тўплами. – Тошкент: www.openscience.uz, 25 сентябрь 2020 йил. – №6. – Б. 25-28.
30. Юсупов К.А. Научно-методических основы преподавания каракалпакской литературы. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science* p-ISSN: 2308-4944 (print) e- ISSN:2409-0085 (online) Year: 2021 Issue: 11. Pp. 362-371. <http://T.Science.org>.
31. Юсупов К.А. Педагог шайыр лирикасы хэм тәлим-тәрбия мәселелери // *Пим һәм ја'миет*. Нукус давлат педагогика институты журналы. – Нукус, 2021. – №4. – Б. 100-102.
32. Юсупов К.А. Өсербай Әлеёвтың лирикасын үйрениў. «Әмиўдәрья», 2021, – №4, Б. 63-68.
33. Юсупов К.А. Әбдимурат Атажановтың дәретиўшилиқ устаханасы. «Әмиўдәрья» журналы, №5, 2018, 68-75.
34. Юсупов К.А. Академиялык лицейлерде Ө.Хожаниязов дәретиўшилигин үйрениў // *Пим һәм ја'миет*. Нукус давлат педагогика институты журналы. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 32-35.
35. Юсупов К.А. Развитие устной культуры учащихся на уроках литературы // *Til va adabiyot ta'limi*. – Тошкент, 2022. – №1. – Б. 70-71
36. Yusupov K.A. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida qoraqalpoq adabiyotini o'qitish masalalari // *Til va adabiyot ta'limi*. – Тошкент, 2022. – №2. – Б. 17-18
37. Yusupov K.A. Teaching students the methods of artistic depiction in Karakalpak prose. // *Journal of Hunan University (Natural Sciences)*. Vol. 49. No. 04. April 2022. Page - 590-603.
38. Yusupov K.A. Methods of selection of Karakalpak Novels. // *Journal of Positive School Psychology*. (Scopus) Volume. 6, No. 4 (2022). Page - 26-30. ISSN: 7152-7159.
39. Yusupov K.A. Learning Discussing the Epic Novels. // *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*. Volume 7 I March 2022. Page - 26-30. ISSN: 2795-739X.
40. Юсупов К.А. Обучение основам письменной речи учащихся. // «PEDAGOGS» international research journal. Volume-7, Issue-1, April-2022. – Стр. 176-181.
41. Yusupov K.A. Theoretical foundations of teaching Karakalpak literature. // *GALAXY international interdisciplinary research journal (GIIRJ)*. ISSN (E): 2347-6915. Vol. 10, Issue 5. (2022). PP. 210-216.
42. Юсупов К.А. Әдебияттаныйда салмаклы орны бар алым. КМУ хабаршысы, №1, 2015, 132.
43. Юсупов К.А. Ш.Сейтов прозасында пейзаж хэм қахарман образын үйрениў мәселелери. КМУ хабаршысы, №2, 2015, 92-96.
44. Юсупов К.А. Изучение произведений писателя на уроках литературы // *Международный научно-образовательный журнал «Образование и наука в XXI веке»*. Выпуск №26 (том 4), май, 2022. – Стр. 196-201.
45. Yusupov K.A. Methodologu for analyzing iyrical works in literature lessons. // *Miasto Przysztości*. (Impact Factor: 9.2). Vol. 26 (2022). Page - 200-208. ISSN: 2544-980X.
46. Юсупов К.А. Изучение творчества С.Мажитова в школе. // *V Международный журнал научных исследований «Научный импульс»*. Выпуск №1, 30 август, 2022. – Стр. 44-50.
47. Yusupov K.A. Methods of Teaching the Works of O.Satbaev in Schools. // *Journal of intellectual prperty and human rights*. Vol. 01 Issue. September - 2022. Page – 44-53. ISSN: 2720-6882.
48. Yusupov K.A., Jiemuratova A.S. Development of Oral and Written Speech of Students in Schools. // *Journal of intellectual prperty and human rights*. Vol. 01 Issue. September 2022. Page – 56-66.

49. Юсупов К.А. Образ Айдос бия в каракалпакской литературе. // I International science conference on multidisciplinary research, Abstracts of International Scientific and Practical Conference. Berlin, Germany January 19-21, 2021, стр. 766-769
50. Юсупов К.А. Изучение в современной каракалпакской лирике. / III International science conference on e-learning and education, Abstracts of III International Scientific and Practical Conference. Lisbon, Portugal February 2-5, 2021, стр. 349-353.
51. Юсупов К.А. Изучение творчество Казакбай Юлдашева /V Международная научно-практическая конференция по новым тенденциям в науке и образовании «Theoretical and scientific bases of scieetific thought», 16-19 февраля, 2021 г., Рим, Италия, стр. 503-508.
52. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде А.Атажановтың прозасын үйрениў. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 443-448.
53. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Аббаз Дабылов лирикасын оқытыў технологиялары. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 431-432.
54. Юсупов К.А. Юсупов И.К. Лирикалық шығармаларды оқытыў методикасы. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 469-474.
55. Юсупов К.А. Изучение литературных жанров. / VIII Международная научно-практическая конференция «Problems and tasks of modernity and approaches to their solution», 02-05 марта, 2021 г., Токио, Япония, стр. 198-203.
56. Юсупов К.А. Изучение творчества Аденбая Тажимуратова в академических лицеях. /IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Израил, стр. 226-232.
57. Юсупов К.А. Изучение произведения писателя в академических лицеях. // IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израил, стр. 233-238.
58. Юсупов К.А. Изучение творчества Кали Жуманиязова в академических лицеях. /IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Израил, стр. 239-243.
59. Юсупов К.А. Изучение творчества Конысбай Камалова в академических лицеях. // IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израил, стр. 250-256.
60. Юсупов К.А. Изучение произведения Мамбеталы Кайыпова в академических лицеях. // IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Израил, стр. 257-264.
61. Юсупов К.А. Изучать разборы эпических произведений в академических лицеях. /X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-12 марта, 2021 г., Лиссабон.
62. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде көркем шығармаларды оқытыў технологиялары. /X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-марта, 2021 г., Лиссабон: стр.237-242
63. Юсупов К.А. Драмалық шығармаларды оқытыў усуллары. /X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-12 марта, 2021 г., Лиссабон, Португалия: стр. 243-248.
64. Юсупов К.А. Изучение лирика Кунхожа в академических лицеях. /XIII Международная научно-практическая конференция «Development of modern science: theory, methodology, practice», 18-19 марта, 2021 г., Мадрид, Испания: стр. 160-165.
65. Юсупов К.А. Жазыўшылардың дәретиўшилиқ психологиясы. / XIII Международная научно-практическая конференция «Development of modern science: theory, methodology, practice», 18-19 марта, 2021 г., Мадрид, Испания: – стр. 180-185.
66. Юсупов К.А. Использование современных педагогических технологий в преподавании каракалпакской литературы /Материалы Международной научно-практической конференции.

- «Татарская и литература и культура в контексте взаимодействия национальных литератур и искусств». Казанский федеральный университет, 26-марта, 2021 г. стр.356-362.
67. Юсупов К.А. Изучение творчества Сапа Матчанова. /XV Международная научно-практическая конференция «The world science of modernity. Problems and prospects of development», 25-26 марта, 2021 г., Париж, Франция: стр. 170-175.
68. Юсупов К.А. Инновационные технологии в обучении каракалпакской литературе /Материалы Международной научно-практической конференции. «Татарская поэзия и культура второй половины XX начала XXI века». Казань, 26- апреля, 2021 г. Стр.341-346.
69. Юсупов К.А. Т.Қайыпбергеновтың «Айдос баба» (Мың тиллага бахаланған гелле) драмасын таллау усыллары / «Түркий халықлары фольлоры хэм әдебияты тарийхы изертлениўиниң әхмийетли мәселелери» атамасындағы online халықаралық илимий-теориялық конференция материаллары топламы. – Нөкис: НМПИ баспасы, 2021 (27-28-май), – 245-248-бб.
70. Юсупов К.А. Каракалпак прозасында миллий психологияның сәўлелениўи. /«Түркий филологияның әхмийетли мәселелери» атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференция материаллар топламы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2021, 113-118-бб.
71. Юсупов К.А. Развитие литературной речи и письменного языка учащихся на уроках литературы. “Models and methods for increasing the efficiency of innovative research” a collection scientific works of the international scientific conference (11 Desember, 2021) – Berlin: Copenhagen, 2021. ISSUE– p. 161-165.
72. Юсупов К.А. Қосық теориясын арнаўлы изертлеўши алым.. /Инсан қәдири – инсанлар қәлбинде. (илимий, илимий-публицистикалық хэм публицистикалық мақалалар топламы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2022, –151-159- бб.
73. Юсупов К.А. Анализ методика художественного произведения /Сборник материалов Международную научно-практическую конференцию посвященной 60 – летию кафедры «Педагогика» на тему: «Современное общество и педагогическое образование». Казакстан, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия университети. 22-апреля, 2022 г Стр.268-271.
74. Юсупов К.А. Ádebiyat sabaqlarında oqıwshılardıń dóretiwshilik kompetenciyasın rawajlandırıw. /The and analytical aspects of recent research: International scientific-online conference, Part 1, Issue 5: May 31st 2022. Turkiya, Istanbul: pp. 104-109.
75. Юсупов К. Академиялық лицейлерде жазыўшылар дәретиўшилигин үйрениў / Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар. Республика 15-кўп тармақли илмий масофавий онлайн конференция материаллари тўплами. – Тошкент: Tadqiqot, 30 апрел 2020 йил. – Б. 228-230.
76. Юсупов К.А. Академик лицейларда адабиёт дарсларини ўқитиш технологиялари / Илм-фан ва таълимнинг ривожланиш истиқболлари. Республика илмий биринчи конференцияси тўплами. – Тошкент: www.openscience.uz, 27 апрел 2020 йил. – №1. (2-қисм). – Б. 25-28.
77. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллау // Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 181-184
78. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде драмалық шығармаларды интерактив технологиялар менен оқытыў // Муғаллим хэм үзликсиз билимлендириў. Нөкис, 2019. №6/1. Б. 4-8
79. Юсупов К.А. Қонысбай Камалов дәретиўшилигин үйрениўдиң гейпара мәселелери// Пим һа’м ја’миет. Нукус давлат педагогика институти журналы. Нукус, 2019. №4. – Б. 94-98
80. Юсупов К.А. Эпик асарларини ўрганиш усуллари. / в конференция и публикацию статьи в сборнике «Международная конференция академических наук », 25- сентябрь, 2022. Россия. Стр. 115-126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7111598>.
81. Юсупов К.А. Изучение лирических произведений на уроках литературы. /Spain International scientific-online conference: “Solution of social problems in management and economy” Part 1, Issue 2: September 20, 2022. www.conf.com. Spain, Испания: pp. 21-26.
82. Юсупов К.А. Халмурат Сапаров дәретиўшилиқ жолы. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 1996. 3-4- саны, 54-60.
83. Юсупов К.А. Бердақ шығармаларын үйрениў усыллары. «Қарақалпақстан муғаллими» журналы, Нөкис, 1996. 1-2-саны, 12-15.
84. Юсупов К.А. Оқыўшыларымыз пикир айтады. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2000. 3-саны.
85. Юсупов К.А. «Айдос бий» дәстаны хэм тарийх. Әмиўдәрья ж, Нөкис, 2000. № 6,110-115.
86. Юсупов К.А. Хәзирги дәўир хэм Бердақ шайыр мийрасына көз қарас. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2001. 2-саны, 126-128.
87. Юсупов К.А. Хәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образы. ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, Нөкис, 2001. 5-саны, 130-131.

88. Юсупов К.А. Хәзирги дәүир қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образының өзгешеликleri. ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, Нөкис, 2001. 6-саны, 138-139.
89. Юсупов К.А. «Шырашылар» романының көркем психологизми. «Әмиүдәрья» журналы, Нөкис, 2006. 6-саны, 112-115.
90. Юсупов К.А. XX әсирдеги қарақалпақ прозасында көркем психологизм мәселелери. «Муғаллим хәм үзликсиз билимлендириү» журналы, 2007, 4-саны, 11-15 бб.
91. Юсупов К.А. Ишки монолог хәм шеберлик. Әмиүдәрья ж, Нөкис 2008. №1, 113-116 бб..
92. Юсупов К.А. Лирикалық прозада көркем психологизм. «Әмиүдәрья» журналы, Нөкис 2008. 2-саны, 124-127.
93. Юсупов К.А. Жазыўшылардың дәретиўшилиқ шеберлигин үйрениў методикасы. ҚМУ хабаршысы, 2009, 3-4-санлар, 126-129.
94. Юсупов К.А. И.Юсуповтың «Ўатан топырағы» шығармасының мазмунын үйрениў. ҚМУ хабаршысы, 2009, 3-4-саны, 46-49.
95. Юсупов К.А. Қарақалпақ әдебиятын интерактив методлар менен оқытыў усыллары. ҚМУ хабаршысы, 2011, 1-2-саны, 58-60.
96. Юсупов К.А. Қарақалпақ лирикасын изертлеўши алымның дәретиўшилигин үйрениў. «Муғаллим хәм үзликсиз билимлендириў» журналы, 2012, 1-саны, 3-8.
97. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде И.Юсупов дәретиўшилигин лекция түрleri менен үйрениў усыллары. ҚМУ хабаршысы, 2012, 3-4-санлар, 30-32.
98. Юсупов К.А. Жазыўшылар дәретиўшилигин үйрениў усыллары. «Әмиүдәрья» журналы, Нөкис 2012. 4-саны, 115-118.
99. Юсупов К.А. Қонысбай Камалов-қарақалпақ прозасын изертлеўши алым. «Әмиүдәрья» журналы, 2014, 1-саны, 82-91.
100. Юсупов К.А. Әдилбай Қожықбаев-қарақалпақ әдебиятын изертлеўши. «Әмиүдәрья» журналы, 2014, 6-саны, 123-128.
101. Юсупов К.А. Әдебиятты оқытыўдың усыллары. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1992, 28-февраль, №199-200 (16119)
102. Юсупов К.А. Қарақалпақ әдебиятында мухаббат жыршысы. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 1993, 27-март.
103. Юсупов К.А. Еркин қосық-қарақалпақ поэзиясында жаңалық па? «Шымбай ҳаўазы» газетасы, 1991, 27-декабрь, №104 (7030).
104. Юсупов К.А. Әдебияттаныў илиминің жан күйери еди... Илим хәм әдебияттың машақатлы жолларында. (илимий-әдебий хәм еске түсириўлер), Нөкис, 2012, 70-73.
105. Юсупов К.А.. Кәсип өнер коллежлеринде Т.Қайыпбергеновтиң «Көздиң қарашығы» романын үйрениў усыллары. Илимий топлам (Магистрантлар ушын), Нөкис-2012.Б. 93-94.
106. Юсупов К.А. Т.Қайыпбергеновтиң «Қарақалпақ қызы» романында пейзаж хәм қахарман образы. Хәзирги филология илимлеринің әхмийетли мәселелери. (Республикалық илимий-теориялық конференциясы мақалалар топламы, 1-бөлим), 2013жылы, 76-80.
107. Юсупов К.А.Айдос деген уллы киси. Бердақ миллий мәдениатымыздың байтереги. (Илимий топлам, Нөкис, «Билим», 2013, 24-26.)
108. Юсупов К.А. Әдилбай Қожықбаев-қарақалпақ әдебиятын изертлеўши. «Әдебиятшы - алым хәм устаз » ҚМУ, Нөкис , 2014, 125-133.
109. Юсупов К.А. Әжинияз шайырдың лирикасын оқытыўда интерактив методлардың қолланылыўы. «Қарақалпақ әдебиятының жарық жұлдызлары». (Илимий мақалалар топламы). Нөкис, «Қарақалпақстан», 2015, 42-46.
110. Юсупов К.А. Т.Қайыпбергеновтың «Тәнхә өзиңе мәлим сыр» повестинде қахарман образын жасаў усылы. «Қарақалпақ әдебиятының жарық жұлдызлары». (Илимий мақалалар топламы). Нөкис, «Қарақалпақстан», 2015, 42-46.
111. Юсупов К.А. Ғәрезсизлик дәўирде Бердақ дәретиўшилигинің үйренилиўи. «Бердақ-классикалық әдебиятымыздың бийик шыңы» атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары топламы. ҚМУ, Нөкис, 2017.
112. Юсупов К.А. Ғәрезсизлик дәўирде Бердақ дәретиўшилигин үйрениў. «Классикалық әдебияты жәмийеттеги манаўий жаңаланыў мәселелери» атамасындағы халық аралық илимий-конференция материаллары топламы., Нөкис, «Илим», 2017, 49-51.
113. Юсупов К.А. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ әдебиятын оқытыўда ушырасатуғын айырым мәселелер. Филологик тадқиқотлар-VII. Нөкис, 2016, 138-140.

114. Юсупов К.А. Содержание и способы изучения внеклассных работ по каракалпакской литературе в академических лицеях. (Международная научно-практическая конференция «Фундаментальные научных исследования».) Астана, 2018.стр.116-122.
115. Юсупов К.А. Академиялық лицей оқыушыларына К.Мәмбетов повестьлериндеги образларды үйретіуі ұсыллары // Уллы устаз ҳаққында сөз. Илимий хәм публицистикалық мақалалар топламы. – Нөкис: Miraziz Nukus, 2020. – Б. 175-181.
116. Юсупов К.А. Фантастикалық романды таллау ұсыллары. / International scientific –online conference: Intellectual education techological solutions and innovative digital tools. Netherlands conference. January, 2023. - pp. 10-19.
117. Юсупов К.А. Изучение в современной каракалпакской прозы / “England” modern rpsychology and pedagogy: problems and solution. Vol. 11 No.1 (2023): London conference: January, 2023. pp. 5-14.
118. Юсупов К.А. Изучение лирических произведений в школе // Международный научно-образовательном электронном журнале «Лучшие интеллектуальные исследования». – Москва: Том-1, часть 8. 10-27- 2023 г. – Стр. 44-52.
119. Yusupov K.A. Scientific theoretical bases of discussing the significant orks. Science and innovation international scientific journal volume 2 issu 9 september. UIF-2022: 8.2/ ISSN: 2181-3337. Page-81-91
120. Юсупов К.А. Методов обучения лирика Ж.Аймурзаева в школе // Международный научный журнал «Научный импульс». – Москва: №14 (100), часть 1. , 2023 г. – стр. 218-230.
121. Yusupov K.A., SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF TEACHING KARAKALPAK FOLKLORE WORKS IN THE SENIOR CLASSES. . “American journal of Public Diplomacy and International Studies. www.grnjournal.us (AJPDIS global research Network), Volume 01, Issue 08, 2023 ISSN (E): 2993-2157, SJIF 2023=7.49. Page-20-25.
122. Yusupov K.A. Teaching methods of literary works in Karakalpak literature . “American juornal of Science on Internation and Human Development . www.grnjournal.us (AJPDIS global research Network), Volume 01, Issue 08, 2023 ISSN (E): 2993-2750, SJIF 2023=7.49. Page-55-60.
123. Yusupov K.A. Scientific and methodological problems of studying Karakalpak literature at schools through extracurricular activities. “Best journal of Internation in sciense, research and Development. Volume 2, Issue: 10,2023 ISSN:2835-3579, New York. Page- 317-325.
124. Yusupov K.A. Joqari klasslarda “Alpamis” dástanın oqıtıwda interaktiv texnologiyalar // Международный современный научно-практический журнал «Новости образование: Исследование в XXI веке». – Москва: №14 (100), часть 1. Октября, 2023 г. – Стр. 194-205.
125. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қабуловтың өмири хәм лирикасын үйрениуі // Pim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институти журнали. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 106-110
126. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергенов дөретіуішилигин оқытууі методикасы // Pim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институти журнали. – Нукус, 2020. – №2. – Б. 100-103
127. Yusupov K.A. Problems of Teaching Korakalpok literature // Central asian journal of literature, philosophy and culture. Vol. 03 Issue: 10 - 2022. Page – 75-85. eISSN: 2660-6828.
128. Yusupov K.A. Methodologu for analyzing iyrical works in literature lessons. // Miasto Przysztości. (Impact Factor: 9.2). Vol. 26 (2022). Page - 200-208. ISSN: 2544-980X.
129. Юсупов К.А. Изучение художественных произведений в академических лицеях // Til va adabiyot ta'limi. – Тошкент, 2021. – №3. – стр. 78-80.
130. Yusupov K.A. Problems of artistic psychologism in Karakalpak prose. Philosophical Readings XIII.4 (2021), pp.2054-2060.2054 10.5281/zenodo.5584439. Info@philosophicalredings.org
131. Yusupov K.A. Joqari klasslarda xalıq awızeki dástanların oqıtıwda interaktiv texnologiyalar // Международный современный научно-практический журнал «Новости образование: Исследование в XXI веке». – Москва: №14 (100), часть 1. Октября, 2023 г. – Стр. 206-217.
132. Yusupov K.A. Dógerek jumısların úyreniw usılları // Международный научный журнал «Научный Фокус». – Москва: Том 1, №7 (2023), часть 1. ноября , 2023 г. – Стр. 33-35.
133. Yusupov K.A. Technologiyes for teaching karakalpak literature. // Til va adabiyot ta'limi. – Тошкент, 2024. – №2. – Б. 16-18. (13.00.00. №8).
134. Yusupov K.A . KӨRKEM ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛЛАЎ. Journal of new century innovations. (WSRjournal.com), Volume - 5, Issue - 6. May, (2024). PP. – 113-122.

KURASHCHILARNING TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH MASALASI

Eshturdiyev Abbas Erkin ògli

*"Toshkent Irrigatsiya va Qishloq xòjaligini mexanizatsilash
muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti òqituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada kurashchilarning texnik-taktik mahoratlari hujum va himoya usullari, aldash harakatlari va kurashchining turish holatlari va Belbog' tutishlaridagi holatlariga izoh beriladi. Kurashchilarning ruhiy tayyorgarliklari, kurashchilarning iroda va axloqiy sifatlarini tarbiyalash uslublari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar. Milliy kurash, tarix, texnika, taktika, kurashchi, kombinatsiya, tayyorgarlik, harakat.

KIRISH

Respublikamizda Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev rahbarligida jismoniy tarbiya va sportni, jumladan kurashni yanada rivojlantirish uchun juda katta ko'lamdagi ishlaramalga oshirilmoqda. Bulardan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5368-son Qarori (2018-yil 5-mart), "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son Qarori (2017-yil 3-iyun), "Kurash" milliy sport turini yanada rivojlantirish chora- tadbirlari to'g'risida PQ-3306-sonli Qarori (Toshkent sh., 2017-yil 2-oktyabr) va boshqa bir qancha qator hukumat qarorlari sport harakatini rivojlantirishga keng yo'l ochmoqda.

Sport turlari orasida kurashning o'z o'rni bor. Kurashda usullar texnikasi va harakatlar taktikasi bir butun holda namoyon bo'ladi. Texnik kurash harakatlarini bajarish uslubi, taktika esa kurash vaqtida turli xil vazifalarni xal etish uchun texnik harakatlarni qo'llash usulidir. Bunda o'zi hamda raqibining imkoniyatlari va qobiliyatlari hisobga olinishi kerak, albatta. Kurashish usullari va harakatlariga o'rgatish, ularni takomillashtirishni quyidagi tamoyil asosida, ya'ni usul va harakatlarga o'rgatish va ularni takomillashtirishni har bir usul va harakatlarni ularning kombinatsiyalarini tushunish asosida olib borish lozim. Texnik tayyorgarlik o'quv trenerovka jarayonini eng muhim tomoni. U ko'p yillar davomida takomillashtiriladi va individuallashtirib boriladi. Shuning uchun ham unga katta e'tibor beriladi. Sportchining texnikasi qanchalik boy bo'lsa hamda u kurashdagi ayrim usullar va harakatlarning taktik ma'nosini qanchalik yaxshi tushunsa, uning taktik mahorati shunchalik yuqori bo'ladi. Kurashchining texnik tayyorgarlik darajasining yuqori bo'lishligi, bu texnik tayyorgarlikka, ya'ni kurash sohasidagi harakat ko'nikmalarini

konkret ravishda tarkib toptirish, ularni takomillashtirish, shu bilan birga eng muhim jismoniy va irodaviy sifatlarni rivojlantirishga bog‘liq ekanligiga asoslanishi kerak. Shu sababli kurash maktabi bilan belgilangan harakat usullari va ish ko‘rish usullarini tarkib toptirish va takomillashtirishda faqat usullar texnikasini egallab olish emas, balki turli raqiblar bilan kurashganda shu texnikani mohirona qo‘llash xam muhimdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asosiy texnik va taktik harakatlar. Kurashning texnik usullarining ikki: tayyorlovchi va asosiy gruppalari bor. Usullarni tayyorlovchi gruppasida kurashchining asosiy holati va harakatlari, asosiy gruppada esa uloqtirish, ximoya va qarshi usullar ochib berilgan. Birinchi va ikkinchi gruppalarda turli xil kombinatsiyalashgan xarakatlar bo‘lishi mumkin. Xarakatlar bular asosiy xarakatlar:

- 1) razvedka (raqibining zaif tomonlarini kidirish), manevr qilish (xiyla ishlatish), maskirovka (raqibini chalg‘itish)larning muvaffaqiyatini ta‘minlash kerak;
- 2) asosiy taktik harakatlar xujum va himoya harakatlari, qarshi xujum harakati;
- 3) ayrim usul va harakatlarni qo‘llab turlicha kurashish, trenerovka kurashi, turnir, musobaqa kurashlari va hokazo.

Murabbiy ta‘lim izchilligini shug‘ullanuvchilar kontingentiga qarab ijodiy ravishda o‘zgartirishi va takomillashtirishi mumkin, yelkadan oshirib uloqtirish, orqadan oshirib uloqtirish: biron bir oyog‘i bilan raqibini ham xuddi shunday oyog‘ini tashqi tomondan ilib uloqtirish, yelkadan ilib uloqtirish. Bir xil yo‘nalishdagi uloqtirishning taxminiy kombinatsiyalari: yelkasidan oshirib uloqtirish: sonidan oshirib uloqtirish: ichki tomondan ilish, chap oyoq bilan raqibning chap oyog‘ini (yoki aksincha) ilish: ichki tomondan ilish, ichki tomondan qoqib yiqitish.

Qat‘iy hujumkorlik harakatlari, mudofa, himoya va qarshi hujum harakati asosiy taktik harakatlardir. Hujum qilishdagi oddiy ataka usuli va harakatlariga ko‘proq bir sur‘atda bajariladigan va bir taktik vazifani hal qiladigan ayrim uloqtirishlar kiradi. Bular poychechak, qoqma usullari bilan va ko‘tarib uloqtirish; bir siltab ko‘tarib olib, engashib yelkadan oshirib uloqtirish usullaridir. Hujum qilishdagi murakkab ataka usuli va harakatlari bular ikki tempda, aldash va soxta harakatlar bilan birgalikda bajariladigan uloqtirish hamda turli xil kombinatsiyalar usullar majmuidan iborat. Mudofaa usul va harakatlari himoya va qarshi hujum harakatlaridir. Himoya xarakatlariga quyidagilar kiradi: raqibning xujumda qo‘llyadigan usullari, qarshi usul ishlatish bilan hujumdan o‘tilish yoki undan qochish. Qarshi hujum harakatlari bu raqibning hujumiga qarshi hujum yoki raqibi hujumni tayyorlayotganda tashabbusni o‘z qo‘liga olish va qarshi hujum qilish usulini oldinroq qo‘llash uchun hujum qilish, qulay himoyalani olib, qarshi hujum qilishdan iborat.

Hujum va himoya usullari.

Qarshi hujumlar: bu o‘z nomi bilan raqib hujumining yakunlovchi fazasiga qarshi javob hujumi bo‘lishi mumkin. Taktik tafakkur va harakatlar tezligini tarbiyalash

uchun o'quv-trenerovka mashg'ulotlari jarayonida kurashni endi o'rganuvchilar, malakali sportchilar bilan turli xil o'quv, nazorat va kalendar musobaqalarini doimo rejalashtirib va o'tkazib borish kerak. Har bir sportchi raqibini uloqtirishga o'tishda qo'lay fursatga ega bo'lish uchun uni muvozanatdan chiqarishning hamma usullarini yaxshi egalagan bo'lishi kerak. Kurashchining mahorati ko'p jihatdan o'z harakatlari bilan raqibini bir zum muvozanat yuqotishga, bir oyoqlab turib olishga bir tomonga og'ishga majbur etish malakasiga bog'liq. Shu vaqtda xujum qiluvchi butun kuchini raqibining qo'l, gavda, oyoq harakatlarida muvozanat yuqotishga qaratishi va shu yunalishda uni uzoqlashtirishi kerak. Bundan tashqari raqibning muvozanatini tiklashga oid harakatlaridan ham mohirona foydalanib, uni qarshi yo'nalishda uloqtirish mumkin. Xar bir kurashchi polvon turish xolatida bellashayotganda raqibini yaxshilab ola bilishi, uni muvozanatdan chiqarish uchun qulay payt tanlashi va uloqtirishi kerak. Raqibni muvozanatdan chiqarish va uloqtirishni muvaffaqiyatli o'tkazish uchun polvonlar bellashuvlarda ikkita asosiy xarakat usulini qo'llaydilar:

1) o'z kuchlaridan va raqib harakat kuchidan foydalanadilar.

2) o'z kuchlari raqibining xarakat kuchi bilan qushib foydalanadilar, polvon o'z kuch g'ayratini raqib harakat qilayotgan yo'nalishga sarf etadi.

Xalqaro kurash texnika va taktikasiga o'rgatish. Xalqaro kurashga o'rgatish uslubiyotini biz kurashchi zahralari, malakali sportchilar va sport ustalari tayyorlovchi mashg'ulotlarning vositalari, uslub va turli shakllari birligidir. Bunda tarbiyalash uslubiyoti shug'ullanuvchilarning murabbiy rahbarligida mustaqil faoliyati uchun beriladigan topshiriqlar tizimi asosida tuziladi.

1. Shug'ullanuvchilar oldiga xususiy vazifa qo'yish.

2. Kurashchilarni uyushtirish va harakatlar to'g'risida axborot berish.

3. Harakatlar va ularni bajarishga doir topshiriqlar.

4. Murabbiyning nimalarga e'tibor berishi, kamchiliklarni va xatolarni yo'qotishga oid bergan uslubiy ko'rsatmalari, texnik taktik harakatlarni shaxsan baholash.

Kurashchining asosiy harakatlari: yaqin masofa kurashchilar bir birlariga bevosita tegib turadilar. O'rta masofa kurashchilar bir birlarini uzatilgan qo'l masofasida ushlab oladilar. Uzoq masofa kurashchilar ushlab olmaydilar, bir birlaridan chamasi 1,5 metr masofa oraligida turadilar. Masofadan tashqari kurashchilar bir birlaridan 2 metrdan ko'proq masofa narida turgan holat. Juftlama qadam bilan oldinga, orqaga va tomonlarga siljish usullarini namoyish qilish ikki sherengada o'tkaziladi.

Ular quyidagilarga bo'linadi: tayyorlovchi harakatlar, asosiy holat va harakatlar, asosiy usul va harakatlar.

a) Kurashdagi turish holatlari va ularning xilma xilligi

Kurashning yakka xoldagi turishi: Chap, o'ng, frontal, yuqori, o'rtacha, past: juft-juft bo'lib turishi: turli nomda, yuqori, o'rtacha, past:

b) Siljib yurishlar.

Turgan holda yakka o'zi siljib yurish: oldinga, orqaga, so'ngga, chapga qadam tashlab, sakrab-sakrab. Turli masofada bir birini turlicha ushlab juft-juft bo'lib siljish: oldinga, orqaga, yon tomonga qadam tashlab sakrab.

v) Ushlashlar.

Kurashchining belbog'ini ushlash usullari;

Belbog'dan ushlashga;

- bir qo'l bilan belbog'ning ustidan oldindan tagi orqasidan;

- ikki qo'l bilan oldidan ustidan, oldindan tagidan;

- bir qo'l bilan yon tomonidan ustidan chapdan, yon tomonidan tagidan o'ngdan;

- ikki qo'llab bir qo'l bilan ustidan yon tomondan chapdan ikkinchi qo'li bilan tagidan o'ngdan;

- bir qo'li bilan orqadan ustidan qo'lini boshidan yoki yelkasidan o'tkazib ikkinchi qo'li bilan qo'lini;

- bir qo'li bilan orqasidan tagidan belbog'idan ikkinchi qo'li bilan qo'lini ushlash usullari kiradi.

Kombinatsiyalashgan ushlashlar:

- belbog'dan va gavdasidan;

- belbog'dan qo'lini va bo'yinini;

- belbog'dan qo'lini va gavdvsini;

To'ndan ushlab olishlar;

- bir qo'li bilan to'nning yengini ustidan tagidan;

- ikki qo'li bilan to'nning yengini ustidan tagidan;

- bir qo'li bilan to'nning yelkasini ustidan;

- ikki qo'li bilan to'nning yelkalarini ustidan;

- bir qo'li bilan to'n xoshiyasini ustidan tagidan;

- bir qo'li bilan to'n yelkasini orqadan, ustidan, pastdan, boshidan, yelkasidan o'tkazib;

- bir qo'li bilan to'n yengini va belbog'ini chalishtirib ushlab olish;

- ikki qo'li bilan to'n yengi va belbog'ini chalishtirib ushlab olish.

Kombinatsiyalashgan ushlashlar:

- to'ndan va qo'lidan;

- to'ndan va bo'ynidan;

- to'ndan, qo'lidan va gavdasidan;

- Quchoqlab olishlar;

- gavdasidan;

•gavdasidan va belbog‘idan.

Muvozanatdan chiqarish:

- o‘zidan o‘ngga va chapga siltab;
- oldinga o‘ziga tortib va orqaga.

Aldash va soxta harakatlar:

- qo‘llar bilan qo‘llari va gavdasi bilan;
- oyoqlari bilan aldash va gavdasi bilan;
- qo‘li gavdasi va oyoqlari bilan aldash;
- ushlash bilan va soxta usullarini ifodalash bilan;
- kombinatsiyalashtirilgan aldashlar.

Uloqtirishlarga shaylanish:

- turish holatini o‘zgartirish bilan;
- masofani yutish bilan;
- raqibini aldash bilan;
- soxta harakatlar bilan;
- muvozanatdan chiqarish bilan;
- kuch yordamida ta’sir ko‘rsatish bilan;

Tayyorlovchi harakatlar kombinatsiyalari.

- siljib yurish, ushlab olish va muvozanatdan chiqarish;
- siljib yurish, ushlab olish, aldash va kuchoklab olish;
- ushlab olish, oyoqlari bilan soxta harakatlar, kuch yordamida ta’sir ko‘rsatish.

1. Uloqtirishlar

Asosan qo‘llar bilan uloqtirishlar raqibni orqaga, oldinga, yon tomonlarga bir zarb bilan ko‘tarib va siljib muvozanat xolatidan chiqarish va so‘ng uloqtirish (yiqitish);

- belbog‘dan, to‘ndan, belbog‘ va to‘ndan ushlab uloqtirish;
- qo‘lini, gavdasini ushlab uloqtirish;
- to‘nidan va gavdasidan ushlab uloqtirish;
- turli xilda ushlab qaytarma usuli bilan uloqtirish.

Asosan oyoqlar bilan uloqtirish ich tomonidan, boldiridan, tovonini tashqariga, ichkariga qaratib ilib uloqtirish;

- oyog‘i bilan oyog‘iga urib ushlab olib uloqtirish;
- ilib olib uloqtirish;

Asosan gavda bilan uloqtirish:

- soni va yelkasidan oshirib uloqtirish
- qo‘llarini ushlab olib, raqibga o‘girilib, qo‘llar bilan uloqtirish
- qo‘li va bo‘yni yelkasiga qilib uloqtirish .

2. Himoya

a) asosan qo‘llari bilan ximoyalanish ;

- siltanib, kuch ishlatib raqibini ushlabdan qutilish ;
- qo‘llari bilan raqib qo‘li va ko‘kragiga urib yuborib ;
- qo‘llarini, qo‘lini ushlab olib;

b) asosan oyoqlari bilan himoyalaniş:

- oyog‘ini, oyoqlarini surib quyib;
- bir oyog‘iga ag‘darib;
- oyog‘larini orqaga, yon tomonga olib qochib;
- orqaga surilib;

v) asosan gavdasi bilan himoyalaniş:

- orqaga chekinib
- gavdani chetga burib; oldinga engashib; gavdasi tiralib;
- yon tomonga aylanib o‘tib;
- raqibiga zarba berib;
- raqibini ag‘darib;

Qarshi usullar

a) qarshi uloqtirishlar: uloqtirishga tayyorgarlik yoki uloqtirishga urinishga qarshi uloqtirish;

b) javob uloqtirishlari: himoyadan keying holat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Атаев А.К. “Правило по национальной борьбе кураш ”. Tashkent. 1979
2. Абдуллаев И. “Национальные виды спорта” Махачкала, 1982.
3. А.Атоев Kurash. Т. О‘qituvchi, 1987.
4. Спортивно-массовая работа. Атаев А.К. Tashkent 1992.
5. Yusupov K.T. Kurash musobaqalarining umumiy qoidalari. Т. 1998.
6. Saxabutdinov M.M., Shayxutdinov A.Sh., Bozin.A.A., Axmetxanov R.P., Спортивная борьба на поясах. Правила соревнований. Москва 2005.
7. Sport mashg‘ulotlarining nazariy asoslari. R.Salomov. Toshkent 2005.
8. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O.V.Goncharova. Toshkent 2005.
9. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. A.Abdullaev, Sh.Xonkeldiyev. Toshkent 2005.
10. Yosh o‘smirlarga o‘zbek kurashini o‘rgatish uslubiyoti A.K.Atayev Toshkent 2005.

VOLEYBOL SPORT TURINING YOSHLARNING TA'LIM-TARBIYA VA JISMONIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Mamatov Pahlavon Urayimjon ògli

*"Toshkent Irrigatsiya va Qishloq xòjaligini mexanizatsilash
muhandislari instituti" milliy tadqiqot universiteti óqituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada voleybolning yosh shaxslarning yaxlit rivojlanishidagi ko'p qirrali ro'li o'rganilib, uning ham ta'lim-tarbiyaga va jismoniy farovonlikka ta'siriga e'tibor qaratilgan. Adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali biz ta'limning afzalliklari, vosita va kognitiv mahoratni rivojlantirish va voleybolning yoshlarga umumiy ta'siri bo'yicha mavjud tadqiqotlarni ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Voleybol, kognitiv ko'nikmalar, jismoniy tarbiya, yoshlarni rivojlantirish, motorli ko'nikmalar, jamoaviy ish, texnika, taktika.

KIRISH

Zamonaviy voleybol turli o'yin malakalari va taktik kombinatsiyalarga nihoyatda boy bo'lib, o'ta katta shiddat va tezlikda o'tadi. Binobarin, voleybolning yuqorida zikr etilgan o'ziga xos xususiyatlari o'yinchilardan mukammal takomillashgan texnik mahorat talab qiladi. Musobaqa o'yinlarida texnik mahorat qanchalik keng va tashqi ta'sirlarga nisbatan mukammal shakllangan bo'lsa, shunchalik g'alabani qo'lga kiritish imkoni ko'p bo'ladi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda voleybol bo'yicha bir nechta dasturlar mavjud: qo'shimcha ta'lim muassasalari va sport klublari uchun dastur (2007), bolalar va o'smirlar sport maktablari va ixtisoslashtirilgan bolalar va o'smirlar olimpiya zaxiralari maktablari uchun sport mashg'ulotlari dasturi (2008), shuningdek. Voleybol mashqlarining boshlang'ich shakllari bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun jismoniy madaniyat bo'yicha uslubiy tavsiyalar (2008).

Dinamik va qiziqarli sport turi bo'lgan voleybol nafaqat ko'ngilochar mashg'ulot sifatida, balki yoshlarning tarbiyasi va jismoniy rivojlanishini rivojlantirishning kuchli vositasi sifatida ham mashhurlikka erishdi. Ushbu maqola voleybolning yoshlarga ta'sirining turli o'lchovlarini yoritib berishga qaratilgan bo'lib, uning ong va tanani shakllantirishdagi ro'lini ta'kidlaydi.

Ko'plab tadqiqotlar voleybol va yosh shaxslarning yaxlit rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib chiqdi. Adabiyotda asosiy mavzu voleybolda qatnashish va vosita mahoratini oshirish o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sport chaqqonlik, muvofiqlashtirish va muvozanatni birlashtirishni talab qiladi, bu yosh futbolchilarda nozik va qo'pol vosita mahoratini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Bundan tashqari, qaror qabul qilish, strategik fikrlash va fazoviy xabardorlik kabi bilim qobiliyatlari o'yinning dinamik tabiati orqali takomillashtiriladi.

MUHOQAMA VA NATIJALAR

Voleybolning yoshlarning ta'lim va jismoniy rivojlanishiga ta'sirini tushunish uchun tadqiqotchilar turli metodologiyalardan foydalanganlar. Voleybol dasturlari bilan shug'ullanadigan shaxslarning rivojlanishini kuzatadigan bo'ylama tadqiqotlar, mahoratni egallashni baholaydigan kuzatuv tadqiqotlari va qabul qilingan ta'lim imtiyozlarini o'lchaydigan tadqiqotlar umumiy yondashuvlar bo'lgan. Ushbu metodikalar voleybolning yoshlar rivojlanishiga ko'p qirrali ta'siri haqida har tomonlama tushuncha beradi.

Voleybol yoshlarning tarbiyasi va jismoniy rivojlanishida muhim ro'l o'ynaydi. Bu erda uning ahamiyatini ta'kidlaydigan bir necha jihatlar:

Jismoniy tayyorgarlik:

- Yurak-qon tomir salomatligi: voleybol-bu yurak-qon tomir salomatligini yaxshilashga yordam beradigan doimiy harakatni o'z ichiga oladigan tezkor sport turi.

- Kuch va chidamlilik: voleybol o'ynash mushaklarning kuchi va chidamliligini rivojlantirishga yordam beradi, ayniqsa oyoq, qo'l va yadroda.

Motor ko'nikmalarini rivojlantirish:

- Koordinatsiya: voleybol o'yinchilardan o'z harakatlarini muvofiqlashtirishni, tananing umumiy koordinatsiyasini va muvozanatini oshirishni talab qiladi.

- Reflekslar: voleybolda tezkor reaksiyalar zarur bo'lib, reflekslar va chaqqonlikni yaxshilashga yordam beradi.

Jamoaviy ish va aloqa:

- Hamkorlik: voleybol jamoaviy sport turi bo'lib, jamoaviy ish va hamkorlikni rivojlantiradi. Aktyorlar birlik tuyg'usini tarbiyalab, umumiy maqsad sari birgalikda ishlashni o'rganadilar.

- Muloqot qobiliyatlari: voleybol maydonida samarali muloqot juda muhimdir. O'yinchilar strategiyalarni muvofiqlashtirish va raqibning harakatlariga javob berish uchun jamoadoshlari bilan muloqot qilishlari kerak.

Intizom va diqqat:

- Konsentratsiya: voleybol diqqat va konsentratsiyani talab qiladi. Aktyorlar o'yinga diqqatli bo'lishni, harakatlarni oldindan bilishni va ikkinchi darajali qarorlar qabul qilishni o'rganadilar.

- Intizom: muntazam mashq qilish va qoidalarga rioya qilish futbolchilar o'rtasida intizomni rivojlantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy ko'nikmalar:

- Sport mahorati: voleybol yoshlarga sport mahorati, adolatli o'yin, raqib va jamoadoshlariga hurmatni o'rgatadi.

- Do'stlik va Do'stlik: voleybol kabi jamoaviy sport turlari doimiy do'stlik o'rnatish va do'stlik tuyg'usini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Vaqtни boshqarish:

- Akademiklar va sportni muvozanatlash: voleybolda ishtirok etish yoshlarni o'z vaqtlarini samarali boshqarishga o'rgatadi, akademik mas'uliyatni sport majburiyatlari bilan muvozanatlashtiradi.

Stressni engillashtirish va ruhiy farovonlik:

- Stressni kamaytirish: voleybol o'ynash kabi jismoniy faollik stressni kamaytiradi va ruhiy farovonlikni oshiradi. U to'plangan energiya va kuchlanishni bo'shatish uchun vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Sog'lom turmush tarzi odatlari:

- Umrbod fitnes: voleybol kabi sport turlari bilan shug'ullanish umrbod fitnes odatlarini rivojlantirishga, faol va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishga undaydi.

Maqsadni belgilash va erishish:

- Maqsadlarni belgilash va ularga erishish: voleybolchilar individual va jamoaviy maqsadlarni belgilash, ularga erishish va yutuqlardan qoniqishni boshdan kechirish muhimligini o'rganadilar.

Etakchilik qobiliyatlari:

- Etakchilik imkoniyatlari: jamoa ichida o'yinchilar hayotning turli jabhalarida qimmatli bo'lgan etakchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berib, etakchilik ro'llarini bajarish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin.

Voleybol yoshlarning yaxlit rivojlanishiga hissa qo'shadi, jismoniy tayyorgarlikni, ijtimoiy ko'nikmalarni, intizomni va aqliy farovonlikni rivojlantiradi. U suddan tashqariga chiqadigan qadriyatlarni singdiradi va odamlarni hayotlarining turli jabhalarida qiyinchiliklarga tayyorlaydi.

Munozara bo'limi jismoniy tarbiya va yoshlarni rivojlantirishning keng kontekstini hisobga olgan holda natijalarning natijalarini tanqidiy ko'rib chiqadi. Voleybolning jamoaga yo'naltirilgan tabiati jamoatchilik va hamkorlik tuyg'usini, kortdan tashqarida hayotning turli jabhalariga tarqaladigan ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bundan tashqari, ruhiy salomatlik, o'z-o'zini hurmat qilish va intizomga ijobiy ta'sirni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi.

XULOSA

Keltirilgan dalillar voleybolni yoshlar uchun o'quv dasturlariga qo'shilishini qat'iy qo'llab-quvvatlaydi. Sport nafaqat jismoniy tayyorgarlikka hissa qo'shadi, balki umumiy rivojlanish uchun muhim bo'lgan bilim va ijtimoiy ko'nikmalarni ham oshiradi. O'qituvchilar va siyosatchilar voleybolni jismoniy tarbiya o'quv dasturlariga, jamoat dasturlariga va darsdan tashqari tadbirlarga kiritishni ko'rib chiqishlari kerak.

Mavjud tadqiqotlar qimmatli tushunchalarni taqdim etsa-da, keyingi tadqiqotlar voleybol ishtirokining akademik ko'rsatkichlarga, ruhiy salomatlik natijalariga va martaba muvaffaqiyatiga uzoq muddatli ta'sirini o'rganishi mumkin. Bundan tashqari, turli xil murabbiylik uslublari va dastur tuzilmalarining samaradorligini o'rganish

voleybolning ta'lim afzalliklarini optimallashtirish uchun qimmatli ko'rsatmalarni taklif qilishi mumkin.

Voleybol yosh shaxslarning ongi va tanasini shakllantirishning kuchli vositasi sifatida paydo bo'ladi. Uning ta'lim dasturlariga qo'shilishi nafaqat jismoniy jasorat, balki muhim hayotiy ko'nikmalar bilan jihozlangan har tomonlama barkamol shaxslar avlodini tarbiyalash imkoniyatiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev A.A. Jismoniy tarbiya vositalari. O'quv qo'llanma. Farg'ona, 1999.
2. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Farg'ona, 2001.
3. Abdumalikov R., Abdullayev A. va boshqalar. Jismoniy tarbiya ta'limi ilmini takomillashtirish masalalari.
4. Akramov A.K. O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. O'quv qo'llanma. O'zJTI nashri. 1997.
5. Ilg'or pedagogik texnologiyalar, Toshkent, 1999. – B. 3
6. Айрапетьянц Л.Р., Годик М.А. Спортивные игры. - Т.: Ибн Сино, 1991. - 160 с.
7. Айрапетьянц Л.Р. Волейбол //Учебник для высших учебных заведений. - Т.: Zarqalam. 2006. - 240 с.
8. Ахмеров Э.К. Волейбол для начинающих. - Минск, Полымя, 1985. - 79 с.
9. Беляев А.В. Обучение технике игры в волейбол и её совершенствование //Методическое пособие. - М.: Олимпия. Человек, 2008. - 54 с.
10. Беляев А.В., Савина М.В. Волейбол. - М.: Фон, 2000. - 368 с.

O'QUVCHILARNING FUTBOL BO'YICHA TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIK TOMONLARINI O'RGANISH MASALASI

Tursunqulov Mansur Mahmud ògli

*"Toshkent Irrigatsiya va Qishloq xòjaligini mexanizatsilash
muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti o'qituvchisi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada futbol sport turini yanada takomillashtirish masalalari va o'quvchilarning futbol bo'yicha texnik tayyorgarlik tomonlarini o'rganish muammolari va bunga yechimlar qayd etilgan. Bundan tashqari, futbolchilarning mashg'ulot jarayonlari va vazifalari haqida ham ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: futbol, jamoa, texnika, trenirovka, to'p, mashg'ulot, pedagogik prinsip, o'yin, gigiyena.

KIRISH

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 4 dekabr 2019 yil 5887-sonli "O'zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" farmoni O'zbekistonda futbolni aholi o'rtasida eng ommaviy sport turiga aylantirish, yuqori iqtidorga ega bo'lgan yosh futbolchilarni tanlash, saralab olish va ularni professional sportchilar sifatida tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish, mamlakat futbolini rivojlangan mamlakatlar bilan raqobat qila oladigan darajaga yetkazish, xalqaro talab va standartlar asosida futbol bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash, futbol klublari faoliyatini rivojlantirish, terma jamoalar uchun o'quv-mashq jarayonini samarali tashkil etish, mamlakatimizda futbol bo'yicha yirik xalqaro musobaqalar, jumladan, o'smirlar, yoshlar va xotin-qizlar jamoalari o'rtasida jahon va qit'a birinchiliklarini o'tkazish va barcha futbolga oid masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yosh futbolchilarning dastlab tayyorgarligi o'yin texnikasidani xatolarni tuzatish, texnik tayyorgarlikda muhim ahamiyatga ega, ayniqsa, bu narsa boshlovchi o'yinchilar uchun ahamiyatlidir. Texnikani yomon o'zlashtirish oxir oqibat mahoratni keyinchalik takomillashtirishga to'sqinlik qiladi. Futbol mutaxassislari futbolga endi kirib kelgan bolalarning texnik harakatlarini tarbiyalashda, to'pni his qilish qobiliyatini rivojlantirish, bunda to'p bilan oddiy mashqlar, to'pni olib yurish, to'pni tepish va janglyorlar qilishni, har mashg'ulotda olib borishni e'tirof etishadi. K.X.Xedergot, A.Chanadi xulosalariga ko'ra, hamma mashg'ulotlar turlari orasida yangi shug'ullanuvchilar uchun birinchi navbatda «sof» texnika buyicha o'tkaziladigan trenirovka muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashadi. Texnika turidagi trenirovkalarni o'tkazish tezligi quyidagilarga bog'liq:

- yosh futbolchilarning yoshi;

- ularning tayyorgarlik darajasi;
- trenirovka davri;
- trenirovka sharoitlari.

Haftadagi mashg'ulotlar soni uch marta yoki undan ortiq bo'lgan va tegishli miqdorda to'plarga bo'lgan jamoalarda, mashg'ulot davridan qat'i nazar, haftadagi kamida bitta trenirovka «sof» texnika bo'yicha o'tkazilishi kerak. O'smirlar va o'spirinlik yoshidagi futbolchilar gavda tuzilishi hamda markaziy asab tizimi holati nuqtai nazardan, harakatlarni juda yaxshi egallab olish xususiyatiga ega. Yangi futbolchilar trenirovkalarida jismoniy va asab tizimiga tushadigan nagruzka o'yinchining texnika darajasiga mos bo'lishi mumkin. Haddan tashqari bo'lgan nagruzkalar zo'riqish yoki tezlik yaxshi o'zlashtirishga to'sqinlik qiladi, buning natijasida harakatlarda ma'lum bir xatolar mustahkamlanib qoladi. O'yin texnikasiga boshlangich o'rgatishda sharoitlarni yengillashtirish va tegishli uslublar bilan texnikani tez egallashda o'yinchilarga yordam ko'rsatish lozim. O'yinchilar bajariladigan texnika usullarini «tushunib yetganlaridan», texnika usullarini nisbatan mustahkamlab olganlaridan so'ng kelgusidagi o'rgatishda boshlang'ich davrda qo'llanilgan o'sha uslublardan foydalanmaslik zarur. O'rgatishdagi xatolik, bir tomondan qo'llaniladigan o'rgatish uslublaridan, ikkinchi tomondan shundan iboratki, texnikani egallash paytida futbolchilar ba'zan tegishli jismoniy tayyorgarlikka ega emaslar. Xatolikning tez-tez yuzaga kelishi yana shunga bog'liqlik, o'yin texnikasi bo'yicha mashqlar ham jadallik bilan bajarilmaydi. Ko'pchilik futbolchilar, ularga hech kim halaqit qilmagan paytlarda, to'p bilan a'lo darajada o'ynaydilar, hattoki stirkcha tryuklarga ham qodir bo'ladilar, lekin o'yinda esa ularni tanib bo'lmaydi. Kuchli kurashish vaziyatlari futbol o'yini uchun xosdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, gavda bilan kurash olib borishga futbol qoidalarida ruxsat beriladi. Bu o'yinda raqib tomonidan faol qarshilik ko'rsatish vaziyatida texnika usullarini har vaqt va har erda bajarish lozim demakdir. Shuning uchun yosh futbolchilarni bunday o'yinga tayyorlab borish juda muhimdir. O'yin texnikasiga o'rgatish va trenirovka uslublari o'yin mohiyatiga zid bo'lmasligi lozim, aksincha, texnikaga o'rgatishda o'yin talablarini har doim hisobga olish zarur. O'yin vaziyatlariga yaqinlashtirilgan va o'yinchilarning o'yindagi majburiyatlarini hisobga olib tanlangan mashqlar juda muhim bo'lib, trenirovka mashg'ulotlari o'quv materiallarining 50-60% ni tashkil etadi.

O'yin vaziyatlarining hayotiyiligiga qaratilgan texnika buyicha mashqlar yuzaga keladigan o'yin holatlarining mukammal nusxasi hisoblanadi. Mashqlarning mohiyati: o'yindagiga yaqin tezlik va raqibning faol to'sqinlik qiluvchi faoliyati.

Mashqlarni o'rganish paytida raqibning faol harakat qilishi juda muhimdir. Agar o'yinchi raqibiga halaqit berayotgandek o'zini ko'rsatishga harakat qilsa, bu mashq foyda keltirmaydi.

Futbolchilarning ta'lim va mashg'ulot jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

* sportchilar organizmining (nafas olish, yurak-qon tomiri va boshqa sistemalar) funksional imkoniyatlarini kengaytirish;

* sportchining ishchanlik qobiliyatini saqlash va oshirish;

* sport sohasiga oid bilimni kengaytirish hamda gigiyena va o'z-o'zini nazorat qilish

malakalarini hosil qilish;

* mehnatsevarlik, intizomlilik, onglilik, faollik xislatlarini tarbiyalashdan iborat.

Mashg'ulot jarayonida bu vazifalarni izchillik bilan hal qilish yuksak sport natijalariga erishish uchun inson organizmining g'oyat katta imkoniyatlaridan to'liqroq foydalanish imkonini beradi. Raqobatchi jamoalar mahorati darajasining uzluksiz o'sib borishi futbolchilar tayyorlashga bo'lgan talablarni yil sayin har tomonlama oshirib borish zaruratini tug'diradi. Futbolchilar tayyorlashga qo'yilayotgan yuksak talablarning to'la-to'kis bajarilishi mashg'ulotning pedagogik prinsiplarini izchil amalga oshirish va, birinchi navbatda, uning jarayonlarini ilmiy boshqarish qonuniyatlariga og'ishmay amal qilish yo'li bilan ta'minlanadi. Jismoniy mashqlar, gigiyenik omillar hamda tabiatning tabiiy kuchi futbolchi ta'lim va mashg'ulotining vositalari hisoblanadi. Malaka va ko'nikmalarni shakllantirish hamda takomillashtirish, asosan, jismoniy mashqlarni uzviy ravishda bajarib turish bilan bog'liqdir. Mashqlar xilma-xil bo'lib, ular ta'lim va mashg'ulot jarayonidan kelib chiqadigan vazifalarga qarab tanlanadi. Jismoniy mashqlar harakatni koordinatsiya qilishni yaxshilash, kuchni, tezkorlikni, chidamlilik va epchillikni oshirishga yordam beradi. Bunda yurak-qon tomiri, nafas olish va organizmning boshqa tizimlari faoliyati takomillashadi, natijada sportchining ishchanlik qobiliyati oshadi, yuklamadan keyingi tiklanish jarayoni tezlashadi. Har bir mashq u yoki bu sifat va malakalarga oz yoki ko'proq darajada ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham jismoniy mashqlar ko'proq ta'sir etishiga qarab tanlanadi. Futbolchilarning mashg'ulotida qo'llaniladigan hamma mashqlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

- 1) musobaqa mashqlari,
- 2) maxsus tayyorgarlik mashqlari,
- 3) umumiy tayyorgarlik mashqlari.

Musobaqa mashqlari yaxlit harakat faoliyatidan yoxud ularning majmuidan iborat. Bu harakat majmui esa futbolda o'yin predmeti va batamom futbol musobaqasi qoidalari asosida bajariladigan harakatlar yig'indisidan iboratdir. Bu harakatlar asosiy jismoniy xususiyatlar, vaziyat va harakat shakllari muttasil va kutilmaganda o'zgarib turgan bir sharoitda kompleks namoyon bo'lishi bilan ifodalaniladi va ular "syujetga" birlashgan turli harakat faoliyatlarining sharoitiga qarab ko'chma va o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi.

XULOSA

Maxsus tayyorgarlik mashqlari musobaqa harakatlari elementlarini, ularning variantlarini, shuningdek, ish harakatning shakl va xarakter jihatidan bunga juda o'xshash xususiyatlar (o'yin harakatlari va kombinatsiyalari)ni o'z ichiga oladi. Maxsus tayyorgarlik mashqlari futbolda qat'iy ravishda o'yin xususiyatiga qarab aniqlanadi. Ayni paytda bu mashqlar o'yinda bir xil bo'lmaydi. Ular futbolchi uchun zarur bo'lgan xislat va malakalarni rivojlantirishga qaratilgan va differensial tarzda ta'sir etishni ta'minlay oladigan qilib tanlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "O'zbekistonda futbolni rivojlantirishni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5887-sonli farmoni. 4-dekabr, 2019-yil.
2. A.I.Talipjanov "Futbol texnikasi" Toshkent 2010y.
3. I.A. Koshbaxtiyev "Yosh futbolchilarni tayyorlashda texnik va taktik jarayonlarning roli va ahamiyati" Toshkent 2015y.
4. R.A.Akramov "Zamonaviy futbol asoslari" Toshkent 2012 y.
5. Жавлонбек Абдуқахор ўғли Зулхайдаров. Футболчиларни тайёрлаш жараёнидаги мусобақалар фаолияти кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг аҳамияти //Academic research in educational sciences (ARES) //volume 2, issue 10,2022. 764-770.
6. Shermamatovich, M., Yalgashevich, K., & Narkulovich, S. (2021). The development of physical preparedness of student young people. *Psychology and Education Journal*, 58(1), 2699-2704.

THE SOPHISTICATION OF DIFFERENTIAL DIAGNOSIS AND TREATMENT OF HELLP SYNDROME IN CLINICAL PRACTICE

Gulomova Sh.Kh., Ibrohimova D.I,

Tashkent Medical Academy, Tashkent, Uzbekistan

Annotation: HELLP syndrome is one of the most important diseases that medical practitioners, especially gynecologists, should be knowledgeable about and able to differentiate from other obstetric illnesses, as well as rheumatologic conditions. This rare condition might cause maternal death due to doctors' ignorance.

Key words: HELLP syndrome, pregnancy, third trimester, preeclampsia, risk factors, key indicators

Aim of study: HELLP syndrome is a significant medical condition that clinicians, especially gynecologists, need to be aware. The aim of this article is to provide an overview of the differential diagnosis of HELLP syndrome and discuss appropriate treatment options.

Introduction: HELLP syndrome is a pregnancy-specific disorder defined by hemolysis, elevated liver enzymes and low platelet count that is found in parturients, more frequent in older multiparas. It is frequently associated with severe preeclampsia or eclampsia, but can also be diagnosed in the absence of these disorders.^[1] Women with a history of preeclampsia or eclampsia have a higher risk of developing HELLP syndrome, with up to 1 in 5 women who have had preeclampsia or eclampsia being affected. Other risk factors include age, previous history of HELLP syndrome, previous labor and delivery, and race, with white women being at higher risk.^[2] The etiology of HELLP syndrome is unknown, and the pathogenesis of this disorder (including the hepatological manifestations) is not fully understood.^[1] The most widely accepted hypotheses are: a change in the immune feto-maternal balance, platelet aggregation, endothelial dysfunction, arterial hypertension and an inborn error of the fatty acid oxidative metabolism. Hepatic involvement occurs by intravascular fibrin deposition and hypovolemia. Serum LDH and platelet count are the two most important clinical tools for disease assessment. LDH reflects both the extent of hemolysis and hepatic dysfunction. Maternofetal complications cause a 7.0-70.0% perinatal mortality rate and a 1.0-24.0% maternal mortality rate. The recognition of HELLP syndrome and an aggressive multidisciplinary approach and prompt transfer of these women to obstetric centers with expertise in this field are required for the improvement of materno-fetal prognosis.^[3]

Symptoms of HELLP syndrome may become apparent during pregnancy or shortly after childbirth, such as abdominal pain, blurred vision, malaise or fatigue,

edema, nausea, vomiting, and in rare cases, uncontrolled nosebleeds, seizures, or uncontrollable body shakes.

Materials and methods. In the obstetrics clinic, patient B.C., 35 years old. Complaints: No complaints of dizziness, nausea, or sleep disturbances. History: The patient has not experienced any serious illnesses or surgeries in the past. She is currently pregnant with her third child. The pregnancy has been proceeding well. The patient has been taking antiplatelet and anticoagulant (Cardiomagnyl, Clexane) medications under the supervision of an obstetrician-gynecologist. On 08.11.2023, at the City Maternity Hospital Complex 6, the patient gave birth to a healthy baby boy weighing 3200g at 38 weeks of natural physiological childbirth. The delivery process was uneventful. On 11.11.2023, discharge from the hospital was planned, but due to jaundice in the baby, further observation and treatment were required. On 13.08.2023, discharge from the hospital was planned, but the baby was not discharged due to persistent jaundice. The patient became very anxious about the baby's condition on that day. From November 13, 2023 to November 14, 2023, the patient had a fever with a temperature of 37.1°C, accompanied by weakness, pain in the joints and muscles, changes in the color of the skin on the hands and feet turning blue, as observed. On November 14, 2023, the patient was taken to the Regional Specialized Treatment and Diagnostic Center (RSTDC) and underwent examinations, including Doppler ultrasound of the blood vessels (vascular Doppler ultrasound). The presence of primary vasculitis was suspected. On November 14, 2023, at 14:00, respiratory distress symptoms appeared, and due to the above complaints with the addition of nodules on the hands and feet, the patient was urgently transferred to the intensive care unit for resuscitation. On November 14, 2023, at 18:00, consultations were held by an infectious disease specialist, pulmonologist, cardiologist, and rheumatologist in the intensive care unit to determine the diagnosis and provide recommendations for further examinations.

Based on the patient's complaints, medical history, physical examination findings, and results of laboratory and instrumental examinations, there is a suspicion of systemic autoimmune diseases.

Results. On November 15, 2023, the patient was reevaluated by a rheumatologist in the therapy intensive care unit. Diagnosis: Systemic autoimmune disease, undifferentiated type, with a severe course. Activity 3 (SLEDAI = 28 points), central nervous system involvement (disorientation, irritability), kidney (proteinuria), heart (tachycardia), blood vessels (Raynaud's syndrome, hemorrhagic lesions), constitutional symptoms (fever), liver (autoimmune hepatitis).

Antiphospholipid syndrome? -ANA screen, -dsDNA, -ANCA, -ScL 70, -ACL tests were ordered.

On November 15, 2023. The patient's general condition remains stable but heavy. SpO₂ - 94%. Oxygen saturation is maintained. Pulmonologist: 1. Chest CT

scan. 2. IgG and IgM for covid-19. 3. Sputum analysis was ordered. Pleural cavity ultrasound : No significant findings during the examination. Kidneys ultrasound : Some changes in the renal parenchyma are noted. Echogenic signs of salt diathesis. Gallbladder ultrasound : Condition after meals 7 hours. Diffuse changes in the liver parenchyma. Hepatosis appearance. Echogenic signs of chronic cholecystitis. Pneumatosis of the intestines. Procalcitonin: 39.0. D-dimer (16.11.2023): 10.0 [normal up to 0.5]. Hepatitis B (HBsAg) IFA (16.11.2023): Positive. Blood test for Wasserman reaction (16.11.2023): Negative. ANA screen, -dsDNA, -ANCA, -ScL 70, -ACL (16.11.2023): Negative. IgG and IgM for covid-19 (16.11.2023): Negative. Echocardiogram Conclusion: The left atrium is not enlarged: LVDd-4.5cm, LVSD-92.0 ml, EF-60.0%. Slightly dilated left ventricle. RV-normal. Aorta is tortuous, diameter -2.9cm. Pulmonary artery - age-related changes, normal, diameter LA-2.1cm. Left ventricular walls are diffusely thickened, dyskinetic. IVS-1.0cm; PWT-1.0cm.

Doppler echocardiography: normal MR and AR. Conclusion: no signs of heart defects. Changes have a systemic nature. Global myocardial contractility of the left ventricle is normal.

Conclusion. HELLP syndrome is a rare but serious pregnancy complication that can lead to maternal mortality and perinatal death. Early recognition of symptoms, close monitoring, and timely medical intervention are crucial for managing HELLP syndrome and reducing associated risks. The patient's general condition was stable without the need for intensive treatment. Despite being kept under close observation, signs of respiratory and cardiac insufficiency persisted, leading to impaired respiratory and cardiac function. Despite resuscitative measures being taken, the patient's respiratory and cardiac function did not improve. The patient was pronounced dead on 17.11.2023 at 18:45.

Main issue: HELLP syndrome. Competition: Bilateral pneumonia, severe course. Toxicodermnia

Outcome: DIC syndrome. Multiorgan dysfunction. Hepatic dysfunction. Renal dysfunction. Respiratory dysfunction II degree. MODS intoxication. Sepsis. Hypovolemic state. Respiratory and cardiac failure.

Literature

1. Pourrat O, Coudroy R, Pierre F. ADAMTS13 deficiency in severe postpartum HELLP syndrome. Br J Haematol. 2013;163(3):409–10.
2. Kaufman RL, Kitridou RS. Pregnancy in mixed connective tissue disease: comparison with systemic lupus erythematosus. J Rheumatol 1982; 9:549-555.
3. Carmona F, Font J, Cervera R, Muñoz F, Cararach V, Balasch J. Obstetrical outcome of pregnancy in patients with systemic lupus erythematosus. A study of 60 cases. Eur J Obstet Gynecol 1999; 83:137-142

Address: Toshkent sh., Olmazor district, Farobiy, 2-street

[mail:dilraboibrokhimova02@gmail.com](mailto:dilraboibrokhimova02@gmail.com)

ХАЛҚАРО МИҚЁСДА МАЪНАВИЙ ЕТУК ВА ЗАМОНАВИЙ ОИЛАНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ТАРБИЯНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, и.ф.д.

Мурод Муҳаммедович Муҳаммедов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, и.ф.д.

Озода Мамаюнусовна Пардаева

ТДИУ Самарқанд филиали кафедра мудири, PhD.

Инсоният тарихида ва дунё миқёсида ҳам оила муқаддас кўрғон бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда. Бу Аллоҳнинг инояти билан миллатидан, ирқидан, жинсидан ва диний эътиқодидан қатъи назар никоҳ орқали шаклланади. Унга хиёнат қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Эрақ ва аёл оилада ўзларига белгиланган вазифалари бор. Буларни ҳолол ва покиза бажарадиган бўлса, ҳеч қандай низо ёки жанжал, кўнгилсиз ҳодисалар, кўнгилхиралик юзага келмайди. Оиланинг ички оламига аралашинишга ҳам ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Оилавий муаммоларни фақат оила соҳиби ва соҳибалари ўзаро инсоний муносабатлар билан ҳал қилиши лозим. Оиланинг сирини ташқарига чиқариш – бу, биринчи галда тарбиясизликнинг, савиянинг етарли эмаслигининг оқибати. Масалан, бегона кишига соатлаб оилавий сирингизни тўкиб солдингиз. Бу билан оиланинг муаммоси ҳал бўлиб қоладими, асло йўқ. Балки гаплар кўпайиб эрига бир гап, аёлига яна бошқа уйдирма гаплар етиб келиб оиладаги муҳитнинг янада ёмонлашинишига олиб келади. Бундай оилада вояга етаётган фаарзандлар қай аҳволда бўлади. Бу ҳам дунё миқёсида катта муаммо.

Бежиз айтилмайдики, оила – муқаддас тарбия кўрғони. Чунки ҳар қандай миллатда ҳам тарбия, биринчи галда оиладан бошланади ва бу бардавом бўлади. Таълимнинг ҳам барча босқичларида амалга ошириладиган тарбия жараёнида оиланинг иштироки узлуксиз давом этиб боради. Шунинг учун болаларнинг тарбиясида халқаро миқёсда оила билан таълим муассасаларининг ўрни бекиёс. Таълим муассасаларида тарбияга алоҳида аҳамият беришлари лозим. Чунки бола таълимга киришган пайдан бошлаб, оилдан бироз бўш вақтлари бўлади. Бунда болалар тафаккурининг шаклланишида дунё миқёсида “кўчанинг” ҳам ҳиссаси кам бўлмайди. Бундан тийилишда таълим муассасининг ўрни ва роли бекиёс.

Ҳозирги пайтда нафақат мамлакатимизда, балки дунё миқёсида жуда кўп эътибор ва ҳаракатлар бой-бадавлат бўлиб яшашга қаратилиб борилмоқда. Бу ҳозирги замондаги ҳаётини эҳтиёжларнинг талабларидан келиб чиқмоқда. Бу табиий ҳол. Ҳақиқатда бой-бадавлат бўлиб яшаш, инсонларнинг бирор нарсага муҳтож бўлмасдан кун кечириши жуда зарур омиллардан бири ҳисобланади. Бироқ, шу бойликка қандай эришилади? Бунинг йўли қандай? Қандай қилсак топган молимиз ҳолол-покиза бўлади? Бу каби саволларга тўғри жавоб топиш учин ҳар бир кишига биринчи галда тарбия ва тарбияни сингдирадиган илм керак.

Ёшларни шундай тарбиялашимиз керакки, ҳақиқатда бой-бадавлат бўлиш учун одам биринчи галда илми, иймон-эътиқодли, бировларнинг ҳақини

ўзлаштиришдан ҳаймиқодиган бўлиши лозим. Бироқ, қандай илм олиш керак, унинг даражаси қандай бўлиши керак, қайси соҳага қандай илм зарур каби саволларга жавоб топиш учун уларга аниқ йўналишларни оила билан ҳамкорликда таълим муассасаларида тарбия йўли билан сингдириши лозим бўлади. Ёшлар ҳалол йўл билан молу-дунё топиш йўлини тушунгандан кейин унга эришиш учун илм кераклигини ҳам тушуниб етади. Агар ёшларда шундай ҳолат рўй берса, энди илмни ўргатишга ёшларни мажбурламасада, ўзлари иштиёқ билан эгаллайдиган бўлиб тарбияланади. Шундагина илм эгаллашга бой бўламан деган ёшлар иштиёқ билан киришади. Ана шу руҳият оилада тарбия воситаси билан сингдириладиган бўлиши керак.

Том маънода оила муқаддас тарбия маскани. Унда болалар, миллатидан, динидан, ирқидан қатъи назар, ўзларини тарбия билан таний бошлади. Шу тариқа оилада тарбия қуйидаги йўналишларда амалга оширилади. Бунинг бир қанча йўллари мавжуд.

Биринчидан, оилада болага маънавиятни, тартб-интизомни, иймон-этиқодни ва инсоний масъулиятни ўргатиш керак бўлади. Бундай иймон-этиқодли бола бировга хиёнат қилиш, бировнинг молини ноқонуний ўзлаштириб олиш, омонатга хиёнат қилиш, бирор нарсага турли алдав йўли билан эришиш каби иллатлардан холи бўлади. Боланинг одоб-ахлоқи шунга таянган ҳолда шаклланган бўлса, унинг топган молида барака ҳам бўлади. Агар ҳалол йўл билан топилмаса, ҳалол нарсалар (масалан кўй гўшти) ҳам ҳаром ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси болалар руҳиятида тарбия билан асосан оилада ва таълим муассасаларида шакллантирилиши лозим. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлинса, таълим муассасаларидаги ўқитувчилар турли тилларни, бир қанча фанларни билиш билан бирга асл қадриятларимизни чуқур англаган ва унга амал қиладиган бўлишлари лозим.

Иккинчидан, ёшларнинг илмга бўлган иштиёқига мос илмни бериш керак. Ҳозирги пайтда илм “диний ва дунёвий” йўналишларга бўлинган ҳолда сақланиб келинмоқда. Аслида илм битта. Уни бўлиб бўлмайди. Масалан, катта миқдордаги бойликка эришиш. Бунинг диний ёки дунёвий йўли йўқ. Шу бойликни ҳалол йўл, ҳалол меҳнат билан қўлга киритиш лозим бўлади. Бунинг учун одам миллатидан, ирқидан, диний этиқодидан қатъи назар, умуминсоний руҳда тарбия топган бўлиши керак. Масалан биз мусулмонмиз, японларнинг дини бутунлай бошқа. Бироқ уларда ҳалоллик, бировнинг мулкига хиёнат қилмаслик каби фазилатлари, тан олиб айтиш керак бизга нисбатан устунлик қилади. Бундай тарбиянинг пайдевори ҳам айнан оилада қўйилади.

Учинчидан, бугунги ёшларни ўзининг олдида, оиласининг олдида, жамоасининг ва маҳалласининг олдида, миллатининг олдида, Ватанининг ва кенг маънода қарайдиган бўлсак, бутун башариятнинг, инсониятнинг олдида масъулиятли қилиб тарбияланиши керак. У бу ёруғ дунёга келиб, шунчаки оддий яшаб ўтиб кетиш эмас, балки нималарнидир қилиб ўзидан тортиб, бутун инсониятга фойдаси тегадиган ишларни қилишга масъуллигини ҳис қилиб яшаш, шунга мос равишда илм ўрганиш, ундан амалиётда кенг фойдаланиш йўллари ҳам билиши лозим. Бундай тарбиянинг ҳам биринчи пайдевори айнан оилада қўйилади.

Тўртинчидан, бойликнинг асосида пул ётади. Пулингиз бўлса, ҳамма нарсага курбингиз ҳам кучингиз ҳам етади. Аммо болаларимизни фақат пул топишгагина ўргатиши, унинг бой бўлиши учун кафолат эмас. Пуулни қандай топиш йўлини, яъни ҳалол покиза йўл билан топишни ҳам ўргатиш керак. Ҳар бир киши пул топиш билан бирга, уни ишлатиш бўйича ҳам тарбияланган ва бу йўналишда ҳам маълум даражада илмга эга бўлиши керак. Бундай шароитда ҳар бир болада пулни ҳалол топиб, тежаб-тергаб ишлатиш кўникмаси ҳам шаклланади. Исрофгарчиликка йўл қўйиб бўлмаслиги ҳақида диний қадриятларимизнинг манбаларида ҳам, бошқа эътиқоддаги миллатлар қадриятларида ҳам кўп марта қайд этилган. Тежамкорликни фақат гап билан тушунтириб эмас, балки оиланинг ҳаёт тарзига айлантирган ҳолда, бундай одатни шакллантириб болаларимизни шунга кўниктириб улғайишига эришишимиз лозим бўлади.

Агар юқоридаги барча талабларга жавоб берадиган инсон бўлса, бундай кишиларни маънавий етук кишилар дейиш мумкин. Кўришиб турибдики ҳар бир инсон маънавий етук бўлиб тарбияланиши учун оилавий тарбия пайдевор рўлини ўйнар экан. Бундан келиб чиқиб, инсондаги маънавий етукликнинг таърифини ҳам шакллантириш мумкин. **МАЪНАВИЙ ЕТУКЛИК** деганда, инсоннинг юқори одоб-ахлоқ соҳиби бўлиш билан бирга ўзининг, оиласининг, жамоасининг, маҳалласининг, миллатининг, Ватанининг, бутун башариятнинг, инсониятнинг олдида масъулиятли бўлишлиги, буларга қандайдир йўл билан нафи тегиб яшашлигини, охираат учун ҳам катта захира тўплай олишлигини ҳис қилиб яшаш руҳияти ва унга амал қилиб яшаш кўникмасининг шаклланганлиги тушунилади. Бу руҳиятнинг ҳам пайдевори асосан оилада қўйилади. Унинг биниси таълим муассасаларида барпо қилинади. Ушбу тушунча одамнинг миллати, ирқи, дунёвий ва диний эътиқодидан қатъи назар ҳаммада шаклланган бўлиши лозим. Бежиз Аллоҳ оилани мукаддас кўрғон қилиб яратган эмас.

Маълумки, оиладаги муҳит жамият ҳаётининг кўзгуси ҳисобланади ва кучли, барқарор ҳамда фаровон давлат қуришда муҳим ўрин тутаяди. Инсоният оилада вужудга келади ва оилада инсон бўлиб шаклланади. Оилалар ҳамиша одамнинг миллати, ирқи, дунёвий ва диний эътиқодидан қатъи назар, замон билан ҳамнафас ривожланиб боради. Шу туфайли **ЗАМОНАВИЙ ОИЛА** тушунчаси ҳамиша ҳар бир замонга мос ҳолда ривожланиб келинган. Бугунги кунда ҳам замонавий оила тушунчаси ўз долзарблигини йўқотган эмас. Аммо замонавийликка турли одамлар турлича ёндошадилар. Бу ҳам ҳаётини зарурий. Аммо бир нарсани унутмаслик керакки, ўзбек оиласи қайси замонда бўлса ҳам замонавий бўлиш билан бирга **миллий қадриятини сақлаб қолган бўлиши лозим**. Биз ўзликимизни англаганимиз англаб, ўз қадриятларимизни йўқотмасдан асраб-авайлаб авлоддан-авлодга етказиб келсакгина дунё аҳли, миллати, ирқи, дунёвий ва диний эътиқодидан қатъи назар бизни ўзбек деб тан олади ва шунга мос ҳолда муносабатда бўлади.

Хуллас, қадриятларимизни сақлаб қоладиган замонавий оилани шакллантириш ўз-ўзидан содир бўлиб қолмайди. Бунинг учун биринчи галда оилани мустаҳкамлаш ва ҳар томонлама ривожлантириш лозим бўлади. Бунга эришиш учун эса, ҳар бир оилада маънавий-ахлоқий муҳитни яхшилаш,

жамиятда энг зарур бўлган, кадриятларимизни улуғлайдиган оилавий анъаналарни нафақат сақлаб қолиш, балки буни такомиллаштириш ҳам лозим бўлади. Бу бўйича мамлакатимиз миқёсида ва унинг барча ҳудудларида ўзларининг алоҳида хусусиятларидан келиб чиқиб, тегишли “Йўл харитаси”ни ишлаб чиқиш ва уни тарғибот қилиш масалаларига устувор вазифа сифатида қарашни тақозо қилади. Мамлакатимизда шакллантирилган кадриятларни бутун дунёга турли йўллар ва усуллар билан тарғиб қилиш уларга ҳам ўзимизнинг кадриятларимизда шаклланган ижобий жиҳатларимизни кўрсатишимиз лозим.

Бугунги кунда мамлакатимизда замонавий оилаларни ташкил қилиш масаласи ҳам кун тартибига киритилган масалалардан биридир. Замонавий оила дегани фақат бугунги руҳият билан яшаш эмас, балки кадриятларни сақлаган ҳолда, замон талабидан келиб чиқиб, уни янада кучайтириб такомиллаштиришга қаратилган дунёқараш ва одатларни шакллантириш тушунилади. Кўп ҳолларда замонавий оила ва ушбу оила фарзандлари “Биз замонавий одамлармиз”, деб кадриятларимизга амал қилмасдан глобал оммавий маданиятга эргашиб, уни ҳаётига жорий қилиб, ўша руҳият билан яшашни тушунишни хоҳлашади. Бу йўл бизнинг кадриятларимизга асло тўғри келмайди. Агар ким шундай йўлга тушиб олган бўлса зинҳор бу йўлдан қайтиш керак.

Эркинлик ўзбошимчалик эмас. Мен эркинман деб, ўзгаларнинг руҳиятига тегадиган одатларни қилмаслик лозим. Бунга амал қилиш учун ҳар бир ҳолатнинг ўзига яраша талаблари борлигини ҳам унутмаслик лозим. Қисқача қилиб атганда, замонавийликка шаклан аҳамият бериб бошлади. Хусусан, қизларимиз шаклан, калта кўйлак кийиб, ўзбошимчалик билан биз эркинмиз, деб ҳаракатланиб юрадиганлар, йигитлар эса, кўчаларда сигарета чекиб, майишат учун ичкиликбозлик билан шуғулланиб юрадиган одатларни касб қилиб олмоқда. Бироқ, замонавий оила бўлиш учун асосий эътиборни ҳозиргидек фақат шаклга эмас, балки мазмунга, маънавий оламига қараб баҳолашни тақозо қилади.

Замонавий оилада болалар эркин бўлади, аммо эркинлик бу улар учун ҳам ўзбошимчаллик эмас. Буни тўғри ва чуқур англаш лозим бўлади. Инсоннинг маънавий етуклиги, билимдон, кадриятларимизга таянган ҳолда замонавий муаммоларни замонавий фан, техника ва технология ютуқлари билан ҳал қиладиган бўлиши ҳақиқий замонавий шахс ҳисобланади. Бундай шахаслар жамланган оила замонавий оила талабларига жавоб бера олади.

Демак, замонавий оила замонавий одамлардан ташкил топиши, замонавий одамлар эса, кадриятларимизни кадрлайдиган, ҳозирги замон фани, техникаси ва технологиясини яхши ўзлаштирган, рақамли ҳамда инновацион ривожланиш талабларига жавоб берадиган кишилар бўлишлигини тақозо қилади. Ана шундай инсонлар айнан мукамал инсон капиталига қўйилган талабларига жавоб берадиганлар бўлади. Чунки бундай капиталнинг самарадорлиги юқори бўлади.

Мукамал инсон капиталига эга мамлакат жадаллик билан ривожланадиган, рақобатбардош мамлакат сифатида дунё томонидан тан олиннадиган салоҳиятга эга бўлади. Шу туфайли инсон капиталининг такомиллашувига ҳам катта аҳамият бериш лозим. Бунинг ҳам пайдевори оилада қўйилиб бошланади. Шу туфайли бугунги кунда ўзининг кеелажагини ўйлаган

мамлакат ва миллат оилаларнинг такомиллашувига катта аҳамият бериш лозим бўлмоқда.

Бироқ, замонавий оила ниқоби остида айрим нуқсонлар ҳам пайдо бўлмоқда. Хусусан, қариндошлар ва вояга етмаганлар ўртасида тузилаётган никоҳлар, қуда-андачиликда асосан молу-дунни биринчи мезон қилиб олишлари оқибатида ёш оилаланинг ажрашишларига, аёллар ўртасида жиноятчилик сонининг ортиб боришига ҳам сабаб бўлмоқда. Бундай ҳолатлар албатта оилаларнинг беқарорлигига олиб келади. Бундай оилаларда улғайган болалар замонавий талабларга жавоб берадиган болалар бўла олмайди.

Яна бир муҳим жиҳат, вояга етмаган шахсларнинг безорилик ва тартиббузарликлари каби ҳолатлар ҳануз учраб турганлиги ҳам оилалардаги носоғлом муҳит билан боғлиқ бўлмоқда. Демак, вазиятни ижобий томонга ўзгартириш ва келажакда бу каби салбий ҳодисаларни бартараф қилиш учун, оилалар билан ишлаш тизимида янгича йўналишдаги ва самара берадиган механизмларни жорий этиш талаб қилинади. Бунинг учун мамлакатимизда катта имкониятлар яратилди. Буларнинг бир йўналиши “Маҳалла еттилиги” бўлиб ҳисобланади. Бу оддий мутахассислар тўплами ёки жараёнлар тизими эмас, балки жамияни ўнглашга қаратилган давлат бошқарувини қуйидаги бўғинда амалга оширадиган янги давлат ижтимоий шериклик асосига қурилган бошқарув бўғини ҳисобланади.

Мазкур жараён янги йўналиш булиб, “Давлат – Маҳалла - Фуқаро” моделини ташкил қилади. Давлат маҳалла орқали фуқароларни бошқариш имкониятига эга бўлди. Айнан ушбу ҳолатда маҳалла ҳал қилувчи ролни уйнамоқда. Давлатнинг сиёсатини аҳолига етказиш бўлган, аҳоли муаммоларини давлат идоралари иштирокида ҳал қилишда кўприк вазифасини бажаридан бўғинга айланди. Ана шундай шароитда замонавий оилаларнинг шакли ва мазмунини шакллантириш ва шу асосда жамиятни ривожлантириш имкониятлари ҳам яратилади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб, замонавий оиланинг таърифини ишлаб чиқиш мумкин бўлади. **Замонавий оила деганда, оилада барча инновацион жиҳоз ва техникалардан фойдаланиши натижасида, жисмоний меҳнатларни енгиллаштириб, тежалган асосий вақтни илм-фанга йўналтириб, замон билан ҳамнафас, қадриятларимизни сақлаган ҳолда, мазмунан бой илғор инновацион ғоялар соҳиблари бўлган оилалар тушунилади.** Ушбу таъриф замонавий оиланинг шакли ва мазмунини ўзида қамраб олган тушунча ҳисобланади. Ушбу таърифни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

Биричидан, замонавий оила замонга мос янги тушунча бўлиб, моҳияти нафақат унинг шакли, балки мазмунни ҳам ўзида муҷааасм этади.

Иккинчидан, бундай оилаларда яшаш учун зарур бўлган барча инновацион жиҳоз ва техникалар мавжуд бўлиб, улардан фойдалана оладиган оила аъзолари ҳам бўлишлиги лозимдир.

Учинчидан, агар оилада шу ҳолат шаклланган бўлса, бунинг натижасида, жисмоний меҳнатларни енгиллаштириб, рўзғорга сарфланадиган асосий вақти тежалади. Бу вақт бошқа ишларни бажаришга имконият бўлиб ҳисобланади.

Тўртинчидан, бўш вақтнинг бир қисмини илм-фанга йўналтириб, замон билан ҳамнафас ҳолда яшаш тарзига эга бўлади. Бунда замонавийлик билан бирга албатта кадриятларимизни сақлаган ҳолда ривожланишга эришадиган бўлишлигимизни тақозо қилади.

Бешинчидан, пировардида оилада мазмунан бой илғор инновацион ғоялар соҳиблари бўлган оила аъзоларп шаклланади. Бундай оила аъзоларида миллий ғурур билан бирга катта масъулият ҳам шаклланган бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимиз фуқаролари халқаро миқёсда маънавий етук ва замонавий оиланинг соҳиблари бўлиб, бундай жамиятнинг шаклланишида тарбиянинг ўрни ва ролини тўғри тушунган ва унга асосий эътиборни қаратидан глобал талабларга жавоб берадиган оилаларни шакллантириш ва такомиллаштириш борасида тегишли билим ва савияга эга бўлган инсонлар етишиб чиқмоғи лозим.

ОИЛА ГЛОБАЛ ИНҚИРОЗИ: САБАБИ, ОҚИБАТЛАРИ, ЕЧИМЛАРИ

Пардаев Мамаюнус Қаршибаевич

СамИСИ профессори, иқтосод фанлари доктори

Набиев Фарҳод Ҳамидович

СамДУ профессори, тарих фанлари доктори

Аннотация: мақолада оила глобал инқирозини намоён бўлишининг умумийлиги ва ўзига хослиги масаласи таҳлил қилинган. Унда муаммо сабаб ва оқибат нуқтаи назаридан туриб таҳлил қилинган бўлиб, муаммонинг сабаби маънавий қашшоқлик эканлиги кўрсатилган. Муаммо глобал характерда эканлигидан келиб чиқиб, уни бартараф қилиш борасида глобал тадбирлар таклиф қилинган.

Калит сўзлар: оила, оиланинг глобал инқирози, оила модернизацияси, ижтимоий ҳимоя, никоҳсиз оилалаар, бир жинсли никоҳлар, ижтимоий регуляторлар, демократия, фуқаролик жамияти, эркинлик, ахлоқий тарбия, маънавият, глобал тадбир, диний бағрикенглик

Аннотация: в данной статье рассматривается вопросы общие и особенности глобального кризиса семьи. В статье проблема рассматривается причинно следственной точки зрения и причиной кризиса показывается духовное обнищание человечества. Исходя из того что проблема глобального характера предлагается глобальные меры по укреплению семьи.

Ключевые слова: глобальный кризис семьи, модернизация семьи, социальная защита, внебрачные семьи, однополые браки, социальные регуляторы, демократия, гражданское общество, моральное воспитание, духовность, глобальные меры, религиозное толерантность.

Бугунги кунда инсоният жамиятида мавжуд бўлган барча глобал муаммоларнинг сабаби, жумладан, оиланинг глобал инқирози ҳам маънавиятнинг қашшоқлашуви билан боғлиқ. Глобал муаммо бўлган ядро қирғин қуроли, терроризм, экологик муаммо ва оила глобал инқирозининг сабаби маънавий юксалишга эътиборсизлик оқибатида келиб чиқмоқда. Ўзбекистон республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан ишлаб чиқилган Тараққиёт стратегиясида маънавиятни юксалтириш алоҳида устувор йўналиш сифатида белгилаб берилган. Унда таъкидланишича, “маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш; миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашиш”¹

¹ Мирзиёев Ш.М. 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. Тошкент 28 январ 2022 йил.

масалалари белгиланган. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистон раҳбари нафақат бир мамлакат миқёсида балки глобал миқёсда фикрлайдиган лидер эканлигини кўрсатиб турибди. Оила глобал инқирозини бартараф қилиш маънавиятни юксалтириш борасида глобал тадбирларни тақозо этади.

Бозор мунособатлари йўлини танлаган ва шу йўналишда инсон қадри улуғланадиган Ўзбекистон Республикасида оилани соғломлаштиришга йўналтирилган ижтимоий ҳимоя масаласи устувор йўналиш бўлиб ҳисобланади. Буни тараққиётнинг ўзбек моделининг беш тамойилларидан бири бўлган кучли ижтимоий сиёсат эканлигидан ҳам кўриш мумкин. Аҳолини ижтимоий ҳимояси, оилани соғломлаштириш ва ҳар томонлама етук авлодни дунёга келтириш ва тарбиялаш устивор вазифа эканлигини таъкидлаб Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов Конституциянинг 17 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда 2010 йилни «Баркамол авлод йили»² деб эълон қилган эди. Баркамол авлоднинг асосий белгилари энг аввало соғлом оилада миллий ва умуминсоний кадриятлар негизида жисмонан соғлом, ақлан етук ва маънан юксак қилиб тарбиялаб шакллантиришда намоён бўлади. Ўша бошланган иш бугунги кунда ҳам такомиллаштирилиб давом этмоқда.

Инсоният жамияти яратилгандан буён инсонда ва оилада ижтимоий ҳимояга эҳтиёж пайдо бўлган ва у сақланиб қолмоқда. Бироқ бу ижтимоий ҳимоя тизими узок эволюцион жараёнда ривожланиб такомиллашиб бораверади. Ҳар бир даврнинг ўзига хос ижтимоий муаммолари бўлгани каби ижтимоий ҳимоя тизимида ҳам унга муносиб бўлиб ўзгариб келган. Ҳозирги кунда ижтимоий ҳимоя масалалари бошқа кўплаб муаммолар сингари мамлакатимизда ҳам глобал характерга эга бўлиб бормоқда. Бугунги кунда ижтимоий ҳимоя тизimini янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш зарурияти туғулмоқда. Бу аҳолининг заиф қисмини ҳимоя қилиш, уларни соғлом оила атрофида интеграция қилишни талаб этмоқда. Ижтимоий интеграция эса ўз навбатида, оиланинг ижтимоий ҳимоясини йўлга қўйиш стратегияни ишлаб чиқишни тақозо этади.

Ижтимоий ҳаётнинг айрим соҳаларини ва энг аввало, иқтисодий соҳани глобаллашуви, маданий глобаллашув ва ҳатто сиёсий глобаллашув ижтимоий ҳимоя тизимида ҳам интеграция жараёнини бошлаб глобаллашиб бормоқда. Буни охириги йилларда республикамизда ўтказилаётган ижтимоий ҳимояга бағишланган халқаро форум ва конференциялар натижаларига кўра амалга оширилаётган чора-тадбирлардан ҳам кўриш мумкин. Лекин интеграция ва глобаллашув жараёнида биз Фарб ва Шарқнинг ўзига хослигини унутмаслигимиз лозим. Бу тўғрисида Нобель мукофоти лаурияти, инглиз ёзувчиси

² Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган анжумандаги маърузаси. Халқ сўзи 2009йил, 8 декабр.

Ж.Р.Киплингнинг «Ғарб бу Ғарб, Шарқ бу Шарқ, ва то охиратгача улар қўшилиша олмайди»³ деб айтган гапларини унутмаслигимиз лозим. Бироқ ҳозирги кунда ушбу ғоя биров эскириб қолди, назаримизда, Чунки Шарқ ва Ғарб халқлари биргаликда яшашлари ва ҳамкорлик қилишлари мумкинлиги юзасидан ҳозирги содир бўлаётган интеграциялашув жараёнлари бунга асос бўлиши мумкин.

Албатта дунёнинг ривожланган мамлакатларининг бой тажрибасини қадрлашимиз, уларни ўрганиб ўз тараққиётимизда ижодий ёндошган ҳолда қўллашимиз мумкин бўлади. Фақат биз уларнинг тажрибасини ўзимизга хос менталитетимиздан келиб чиқиб ёндошмоғимиз лозим. Ғарб мамлакатларининг тарихий тажрибасини, айтайлик, Ғарб демократиясини тарихий тажрибасини шундайгина олиб Шарқ мамлакатларига жорий қилиш оқилона йўл эмас. Чунки Ғарбдаги индивидуализм ва Шарқдаги жамоавийлик қадриятлари демократияга эҳтиёткорона муносабатда бўлишни тақозо этади. Буни тушуниш учун Ғарб ва Шарқ оилаларининг ўзига хослигидан келиб чиқиб мулоҳаза юритиш ҳам айниқса бугунги кунда ўта нозик масалалардан бири ҳисобланади.

Маълумки, Ғарб мамлакатларида оилада ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабат тенглик тамойилига асосланган. Шарқ мамлакатларида эса оиладаги муносабатлар тубдан фарқ қилади. Бизда ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатда ота-оналарнинг мавқеининг устиворлигига асосланади. Маълумки, Шарқда, айниқса мусулмон ўлкаларида фарзанд ўз ота-онасини кўзига хатто тик қараши одобсизлик бўлиб ҳисобланган. Ғарбда эса фарзанд ўз ота-онаси билан сан-санлашиб гапириши, улар билан тортишиш нормал ҳолат бўлиб ҳисобланади. Оиладаги бундай демократик жараёнларнинг ўзига хослиги жамиятда ўзини изини қолдиради ва ўз ўрнига эга бўлади. Машҳур француз файласуфи Фредрик Ле Пле «жамиятни тушунмоқ учун оилани тушунмоқ зарур»⁴, деган гапни бежизга ёзиб қолдирмаган бўлса керак.

Ҳозирги минтақавий интеграциялашув ва глобаллашув шароитида миллий ва умумбашарий қадриятларни уйғунлигини таъминлаш масаласи ҳам биров мураккаб. Чунки бунда турли дин вакиллари, ҳар хил мафкура соҳиблари мавжуд. Бундай шароитда оилани соғломлаштиришга йўналтирилган ижтимоий ҳимоя тизимини интеграциялашни амалга оширишда ҳамкорликдаги стратегиясини ишлаб чиқиш мумкин. Чунки бу замон талабига мос бўлиб ҳисобланади. Албатта ижтимоий ҳимоя масалалари миллати, дини, ирки ва географик жойлашувидан қатъий назар, барча учун моҳиятан бир хил бўлиб ҳисобланади. Барча одамларнинг асосий эҳтиёжлари, яъни озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жойларга бўлган эҳтиёжлари бир хил бўлиб ҳисобланади. Лекин

³ Ғафуров Б.Г. Таджики. Душанбе.1989 г. 225 бет.

⁴ Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи.Москва. 1996г.,стр.48.

ижтимоий ҳимояни амалга ошириш йўллари ва усуллари ўша мамлакатдаги реал шароитдан ва менталитетдан келиб чиқиб бир-биридан маълум жиҳатлари билан фарқ қилиши мумкин.

Ҳозирги кундаги ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолининг заиф қисмини аксарияти ижтимоий носоғломлик ва оиланинг глобал инқирозининг натижасида юзага келмоқда. Ушбу глобал инқирози никоҳсиз оилаларда, ажралишларда, ёлғиз оилаларда, гей ва лесбиянкаларнинг бир жинсли никоҳларида яққол намоён бўлмоқда. Оиланинг ушбу инқирози мутахассислар томонидан ядро қирғин қуроли хавфига, терроризмга ва экологик муаммога тенглаштирилмоқда. Мавжуд бўлган дунё миқёсидаги глобал муаммоларнинг ҳаммаси биргаликда ва ҳар бири алоҳида инсоният учун халокатли эканлиги таъкидланмоқда. Чунки оиланинг инқирози оила уз функцияларини бажармаслигини олиб келади. Оиланинг асосий функцияларидан бири фарзанд тарбияси билан боғлиқ. Оиланинг барча функциялари ҳаёт мазмуни бўлган ҳаётни давомийлигини таъминлайдиган репродуктив, экзистенционал ва ижтимоийлашув функцияларидан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда оилада фарзандларни дунёга келтириб, уларни боқиб-парваришлаб ва ҳаётга тайёрлаб беради. Шу билан оила жамиятда муҳим функцияни яъни асосий яратувчилик ва воситачилик функциясини бажаради. Воситачилик функцияси шунда намоён буладикки, оилада ота-она жамиятнинг болаларга булган эҳтиёжини кондиритиш орқали жамиятни маълум бир статусга эга инсон ресурсларига булган эҳтиёжини кондиради. Оила неча минг йиллар давомида ўз функцияларини бажариб инсониятнинг кейинги мавжуд бўлишини таъминлаб келмоқда. Ҳозирги кунга келиб бу масалада ҳам маълум муаммолар юзага келмоқда. Бу муаммо оиланинг глобал инқирози билан боғлиқлиги анча ташвишли ҳолатдир.

Албатта бу муаммонинг юзага келишида Ғарб ва Шарқ мамлакатларида бир хил даражада намоён бўлаётгани йўқ. Бу оилавий инқироз асосан Ғарб мамлакатларида кучли намоён бўлмоқда, Шарқ мамлакатларида эса эндигина бошланиб нисбатан юмшоқроқ намоён бўлмоқда. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Улардан бири фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида маънавиятнинг юксалиш даражасига таъсирининг хилма-хиллиги билан ҳам боғлиқдир. Ғарб мамлакатларида фуқаролик жамиятини шаклланиши анча олдин бошланган. Ушбу жараёнда фуқароларнинг ҳуқуқлари ортиб, улар ўз ҳаракатларида ўзларини эркин ҳис қилиб, тўғри йўлдан оғишган ҳолатлари рўй берган. Чунки, инсоннинг ҳуқуқи ортгандан кейин одам ўзини эркинроқ ҳис қилиб тўғри йўлдан оғиб кетганлигини сезмай қолади. Бу ҳолатда, ўз эътиқодидан келиб чиқиб, хато қилсам мени назорат қилиб турган Аллоҳ йўқ, деб ҳис қилади. Бу жараён узок йиллар давомида аста-секинлик билан эволюцион тарзда юз бериб боради. Натижада Ғарб мамлакатларида ижтимоий

носоғломлик ва оиланинг глобал инқирози яққолроқ ва кучлироқ намоён бўлиб бормоқда.

Инсон тўғри йўлдан юриши ва жамиятда тартиб бўлиши учун инсоният иккита ижтимоий регуляторни, яъни ҳуқуқ ва ахлоқ қоидаларига амал қилади. Фуқаролик жамияти шаклланиши шароитида ҳар бир инсоннинг ҳуқуқи таъминланиб, унга таъсир этиш имконияти нисбатан пасаяди. Иккинчи ижтимоий регулятор бўлган ахлоқ кучайиб бориши лозим бўлади. Аммо Ғарб мамлакатларида буни олдиндан кўра билишмади ва фуқаролик жамияти шаклланиши жараёнида ижтимоий ахлоқни ҳимоя қилиб, ахлоқий тарбияни кучайтириб маънавиятни юксалтиришга етарли эътибор қаратилмади. Чунки, индивидуализмга асосланган Ғарб мамлакатларида маънавиятга эҳтиёж юқори эмас эди. Маънавиятга етарли эътибор қилмаслик оқибатида юзага келган носоғлом муҳит, яъни ижтимоий носоғломлик инсониятни ҳалокат ёқасига олиб келди. Бу эса ўз навбатида оиланинг глобал инқирозини келтириб чиқаришга сабаб бўлди.

Номланиши жиҳатидан бир хил бўлган оиланинг глобал инқирози Ғарб ва Шарқ мамлакатларида турли даражада намоён бўлмоқда. Шунга мос равишда унинг оқибатларини ҳам турли даражада бўлаётганлигига гувоҳ бўлиб турибмиз. Ғарб мамлакатларида оиланинг глобал инқирози шу даражада кучайиб кетганки, улар айрим ҳолларда буни инқироз эмас, балки замонавий оила деб тушунишмоқда ва шундай тушунтиришга ҳаракат ҳам қилмоқда. Шунинг учун улар асосий эътиборни оилани мустаҳкамлашга эмас, балким болаларни, ёшларни ва қарияларни оиладан ажралган ҳолда эркин яшашини ҳимоя қилишга ҳаракат қилишмоқда. Буни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг амалдаги “Минг Йиллик Ривожланиш мақсадлари”да ҳам куриш мумкин.

Қайд этиш жоизки, БМТнинг ушбу ҳужжатида саккизта устувор мақсадлар белгиланган бўлиб, уларни 3-5 мақсадларини битта қилиб белгилаш мумкин эди. Яъни болаларни, аёлларни ва оналикни оилани мустаҳкамлаш орқали ҳимоя қилиш ва куллаб-қувватлаш масаласи ягона мақсадга қаратилса ҳам бўлар эди. Бошқача қилиб айтганда, улар сабабни бартараф қилмасдан оқибатни ҳал қилишга уринишмоқда. Бундай ёндошув билан муаммонинг ечимини топиб бўлмайди. Чунки инсоният жамиятидаги у ёки бу муаммо мавжуд бўлади токи уни келтириб чиқарган сабаб мавжуд бўлса. Шунинг учун бизлар улардан фарқ қилиб болаларни, ёшларни ва қарияларни ҳимоя қилишда оилани соғломлаштириш ва мустаҳкамлаш орқали амалга оширишга ҳаракат қилиб келганмиз ва буни давом эттириш лозимдир. Маълумки, бизда фуқаролик жамияти эндигина шаклланиш жараёнида турибди. Бу жамият ҳам ўзимизга хос тарзда шаклланишига эришишимиз лозим. Акс ҳолда эндигина намоён бўлаётган оиланинг глобал инқирози ҳам Ғарб мамлакатларига ўхшаб қолмаслиги керак.

Бошқача қилиб айтганда касалликни даволаш усуллари касалликни оғирлик даражаси билан белгиланганлиги каби оиланинг глобал инқирозининг даражасига қараб чора-тадбирлар белгиланиши лозим. Аслида Ғарб мамлакатлари ҳам асосий эътиборни оилани соғломлаштириш ва мустаҳкамлашга қаратишлари лозим бўлмоқда. Чунки оилани мустаҳкамламлигини таъминламай туриб, болаларни ҳам, ёшларни ва қарияларни ижтимоий ҳимоясини самарали қилиб бўлмайди. Машҳур аждодларимиздан бири Ибн Сино «касалликни эмас сабабини даволаш керак»⁵ деб бежизга айтмаган бўлса керак. Сабаб айти ҳолда ижтимоий носоғломлик натижасида келиб чиқадиган оиланинг глобал инқирози бўлиб ҳисобланади.

Кўриниб турибдики, Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги ижтимоий ҳимоя соҳасидаги ҳамкорлик стратегияси аҳолини заиф қисмини оила доирасида интеграциялашга қаратилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда инсон дунёга келгандан буён ва то дунёни тарк этгунга қадар оила ҳимоясида бўлиши лозим. Кекса ҳам ёш бола ҳам оила аъзоси сифатида олада яшаши ва улғайиши, таълим ва тарбия олиши лозим. Буни тўлақонли амалга ошириш учун эса энг аввало, оилавий муҳит соғлом ва кучли бўлиши лозимлигини тақозо қилади.

Ижтимоий ҳимоя масалаларининг ҳам ўзига яраша сабаб ва оқибатлари мавжуд. Шу нуқтаи назардан таҳлил қилиш оқибатида аҳолининг ёрдамга муҳтож заиф қисмини кўпайиб борётганлигини, бу эса оиланинг глобал инқирозининг оқибати эканлигини кўрсатиб кўрсатиб турибди. Оила глобал инқирози эса фуқаролик жамияти шаклланиши жараёнида ижтимоий ахлоқнинг етарли эмаслиги билан боғлиқдир. Бу одамларнинг маънавият қашшоқлашуви натижасида келиб чиққан ижтимоий носоғломликнинг оқибатидир. Шарқда, хусусан, собиқ советлар маконидаги халқларда ижтимоий носоғломликни келтириб чиқарган маънавиятнинг пасайишига коммунистик мафкура ва атеистик тарбия ҳам сабаб бўлган эди. Чунки собиқ советлар замонида миллий республикаларда одамлар миллий ва диний кадриятларни унутиш оқибатида маънавий қашшоқликка дучор бўла бошладилар. Фақат мустақиллик шарофати билан миллий ва диний кадриятлар тикланди ва булар асл ҳолига келиш йўлида давом этмоқда. Булар негизида маънавиятни юксалтириш орқали ижтимоий соғломликни таъминлаш имкони пайдо бўлди. Жамиятни соғломлаштириш масаласи мамлакатимизда «Юксак маънавият – енгилмас куч» шиори билан шаклланиб келмоқда.

Ғарб билан Шарқнинг ўзига хослиги шундаки, Ғарбда индивидуализм асосида моддий бойликка катта аҳамият берилади. Шарқда эса жамоавийликни устунлик қилиши билан бирга маънавиятга катта аҳамият берилади. Бу ҳам

⁵ Альперович В. Социальная геронтология. Ростов-на-Дону. 1997 г. с.59.

моддий бойлик сингари аҳолининг маънавий эҳтиёжини ҳам қондириш заруратидан келиб чиқади. Шарқ мамлакатларида жамоавийлик туйғусини устунлиги, одаларнинг бир-бирига муносабатида маънавиятга эҳтиёжни ошишини келтириб чиқарди. Чунки жамоавийлик ўзининг манфаати билан бирга ўзгалар манфаатини ўйлаш негизида шаклланади. Индивидуализм эса асосан ўзининг индивид манфаатини устиворлигига асосланган бўлади ва бу маънавиятга эҳтиёжнинг ўсишини келтириб чиқармайди.

Маълумки, ўзгалар манфаатини ўйлаш учун инсонда маънавият юксак бўлиши лозим. Маънавият инсон қалбида маълум бир ахлоқий тамойилларни шакллантириб ўзгалар манфаатини ўйлаш ва ҳимоя қилишни таъминлайди ва бу оилада ҳам ўз аксини топади. Маънавияти юксак одамда ўзгалар манфаати менинг манфаатимдан муҳимроқдир, деган ахлоқий тамойилга ҳам асосланади. Бу ўз навбатида оиланинг глобал инқирозининг Ғарб ва Шарқда турли даражада намоён бўлишига ҳам сабаб бўлади. Бунинг асосий сабаби одамлар маънавиятининг юксаклик даражасига ва унинг пасту-баландлигига ҳам боғлиқдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб оиланинг глобал инқирозинининг асосий сабаби маънавий қашшоқлик эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Дунё миқёсида оиланинг глобал инқирозининг намоён бўлиш даражаси бир хил бўлмаганлиги сабабли уни бартараф қилиш чора-тадбирлари ҳам инқирознинг даражасига мутаносиб бўлиши керак. Ғарб мамлакатларида оила глобал инқирози кескин намоён бўлиши ва уни оила модернизацияси деб қабул қилиниши болаларни, қарияларни оила доирасидан ташқарида ҳимоя қилишга интилишни келтириб чиқармоқда. Бизда эса оила инқирози нисбатан юмшоқроқ намоён бўлаётганлиги учун болаларни ва қарияларни оила доирасида, яъни оилани соғломлаштириш орқали ҳимоя қилишга эътибор қаратилмоқда. Оилани муқаддас ҳисоблаган жамиятда инсон қадри улуғ бўлади. Акс ҳолда инсон қадри ҳақида гап юритишнинг ўзи ортиқча.

Хулоса қилиб айтганда оиланинг глобал инқирози маънавий қашшоқлик оқибати эканлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Шу сабаби эушбу ҳолатни инобатга олиб, глобал миқёсда маънавиятни юксалтиришга ҳаракат қилиш лозим бўлмоқда. Асарида маънавият масаласи бир миллатга эмас, балки бутун инсониятга дахлдор бўлган глобал муаммодир. Бунда Шарқ ёки Ғарб мамлакатлари бўладими, олис Африка ёки Осиё қитъаси бўладими – жаҳоннинг қайси бурчагида бўлмасин, маънавиятга қарши қандайдир таҳдид пайдо бўладиган бўлса, бу оиладан бошланади ёки оиланинг заифлашишига олиб келади. Шу туфайли оиланинг маънавий жиҳатдан мустаҳкамлиги дунёнинг барча мамлакатлари ва халқлари ҳаётига дахлдор масалалардан биридир. Шу туфайли оила маънавиятининг юксалиши бўйича эзгу ғояларни глобал миқёсда

одамлар қалби ва онгига сингдириш Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликни асосий вазифаларидан бири бўлиши лозим.

Хулосанинг яна бир давоми сифатида шуни айтиш керакки, бугунги мураккаб глобаллашув даврида инсоният жамияти олдида турган глобал муаммолар қатори оиланинг глобал инқирози ҳам ва бу инқироз натижасида юзага келган социал муаммолар ҳам маънавий соҳасида вужудга келган муаммолар билан бевосита боғлиқдир. Инсониятни доимий мавжуд бўлиши бевосита оилаларнинг сақланиб қолишига боғлиқ. Унинг сақланиб қолиши эса, дунё миқёсида бир қанча глобал масалаларни биргаликда ҳал қилишни тақозо қилади. Глобал инқирозини бартараф қилиш глобал чора-тадбирларни амалга оширишни ҳам тақозо қилади. Бунинг учун Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасида ижтимоий ҳимоя тизимининг маънавий соҳасида ҳамкорликни таъминлайдиган махсус халқаро мувофиқлаштирувчи ташкилот тузиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ташкилот глобал миқёсда маънавийни юксалтириб, ижтимоий соғломликни таъминлаб, оиланинг глобал инқирозини бартараф қилишга хизмат қилади.

Ҳар бир давлатнинг ривожланиш даражасига халқаро ҳамжамият томонидан баҳо берилганда асосий мезон ижтимоий ҳимоя тизими ва аҳоли ўртасида маънавий муҳитнинг ривожланганлик даражаси бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистондаги ижтимоий ҳимоя тизимини янада такомиллаштириш ва маънавий муҳитни яхшилаш учун ушбу соҳада фаолият юритадиган давлат ва нодавлат ташкилотларни фаолиятини мувофиқлаштирувчи махсус марказ (ташкилт) тузиш мақсадга мувофиқдир.

Республикамиз ва халқаро миқёсдаги ижтимоий ҳимоя тизимини ҳамда маънавий муҳитни мувофиқлаштирувчи марказ (ташкилот) асосий эътиборни маънавийни юксалтириш орқали оилани моддий ва маънавий инқироздан олиб чиқиб, уни соғломлаштиришга қаратиши лозим. Бунинг учун глобал масштабда ҳам инсоният жамиятида оилага йўналтирилган сиёсат олиб боришга интилиш лозим. Оилани инқироздан олиб чиқиш, уни мустаҳкамлаш қатор социал муаммоларни яъни болаларни, ёшларни ва кариаларни ижтимоий ҳимоясини таъминлаш билан бирга оилаларнинг мустаҳкамлигини ҳам таъминлайди.

Ҳозирги кунда инсоният олдида турган глобал муаммолар ҳал қилиш учун дунё миқёсида глобал тадбирларни амалга оширишни ҳам тақозо қилади. Глобал тадбирларни амалга ошириш учун эса инсониятни бирлаштирувчи механизмларни талаб этади. Инсониятни ҳалокат ёқасига олиб келаётган глобал муаммолар таҳдидлар албатта инсониятни бирлашишга ундайди. Бирлашиш учун инсониятни фарқларига эмас балки умумий томонларини кўриш ва эътиборни унга қаратиш лозим бўлади. Бунинг учун инсониятни бирлашишга ундайдиган бағрикенглик рамзи яратилиши мақсадга мувофиқдир. Унда инсониятни миллати, дини, ирқи ва географик жойлашувидан қатъий назар умумий хусусиятлари мавжудлиги кўрсатилиши керак. Динлар куп булганлиги билан Оллоҳ ягоналигини, ирқлар, миллатлар кўплиги билан барча одамлар Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқалганлигини кўрсатадиган рамз яратилиши лозим.

ДУНЁДАГИ СОДИР БЎЛАЁТГАН АЙРИМ МУАММОЛАР ВА УНДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЎРНИ

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев,

*Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори,
иқтисод фанлари доктори, “Турон” ФА академиги,*

Озода Мамаюнусовна Пардаева,

ТДИУ Самарқанд филиали кафедра мудири, PhD.

Аннотация: глобаллашув жараёнида дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ва ўзгариш жараёнлари билан ҳам боғлиқлиги, 2022-2026 йилларга мўлжалланган «Харакатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари» тамойилига асосан етти та устувор йўналишдан иборат вазифалар ишлаб чиқилгани ҳақида сўз боради. Бу борада миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда, умумбашарий муаммоларга ёндашиш тўғрисида мулоҳазалар юритилиб, натижадор таклифлар берилади.

Аннотация: в статье речь идёт о связи составной структуры населения мира с процессами изменения в процессе глобализации, а также разработке задач, состоящих из семи приоритетных направлений, на основе принципа «От стратегии действий – к стратегии развития» на 2022-2026 годы. В связи с этим рассматриваются подходы к общечеловеческим проблемам, исходя из национальных интересов, и вносятся действенные предложения.

Abstract: the article deals with the connection of the composite structure of the world's population with the processes of change in the process of globalization, as well as the development of tasks consisting of seven priority areas, based on the principle "From an action strategy to a development strategy" for 2022-2026. In this regard, approaches to universal problems are considered, based on national interests, and effective proposals are made.

Муҳим стратегик ҳужжат

Давлатимиз раҳбари томонидан 2022 йилнинг 28 январидан «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармони қабул қилинди. Тараққиёт стратегияси 7 та йўналиш ва 100 та мақсаддан ташкил топган. Ушбу стратегик ҳужжат Ўзбекистон учун барча соҳаларда амалга ошириладиган ислохотлар учун асос бўлиб хизмат қилади, десак асло муболаға бўлмайди. Зеро, бунга давлат раҳбарининг «2030 йилга бориб, Ўзбекистон жон бошига ҳисоблаганда, аҳоли даромадлари ўртача кўрсаткичдан юқори бўлган давлатлар қаторидан ўрин эгаллайди. Бунга, аввало, хусусий секторни рағбатлантириш ва унинг улушини ошириш ҳамда тўғридан-

тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳисобидан эришиш кўзда тутилмоқда», деган сўзлари яққол далил бўла олади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси “Ҳозирги вақтда бутун дунёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам жиддий экологик муаммолар пайдо бўлмоқда. Аксарият ҳудудларимизда тупроқ таркиби бузилиб, унумдор ерлар қисқариб бораётгани, чўлланиш, сув етишмаслиги, қурғоқчилик, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш шулар жумласидандир”¹. Бундай мураккаб шароитда очиқ ва прогматик ўзаро ишонч ва ҳурматга асосланган ташқи сиёсатни изчил давом эттиришимиз ҳам қайд этилган. Зеро, “Бундан кейин ҳам асосий эътиборимизни Марказий Осиёдаги барча кўшни мамлакатлар ва дунёдаги стратегик шерикларимиз бўлган давлатлар, халқаро ташкилотлар билан кўп қиррали ва ўзаро манфаатли ҳамкорликни кучайтиришга қаратамиз”². Кўриниб турибдики, Ўзбекистон келажакда дунё мамлакатлари билан ҳамкорликда

Янги Ўзбекистон – очиқ ва адолатли давлат бўлади

Бугунги кунда глобал миқёсда жаҳоннинг турли ҳудудларида мураккаб жараёнлар содир бўлмоқда. Ушбу муаммо глобаллашув жараёнида дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ва ўзгариш жараёнлари билан ҳам боғлиқ. Бу борада Президентимизнинг «Янги Ўзбекистон стратегияси» асари ва 2022 йил 28 январда имзоланган «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги Фармонида аниқ вазифалар белгиланган³.

Тараққиёт стратегиясига кўра, Янги Ўзбекистон ҳар бир фуқаронинг ҳаётини янада яхшилаш мақсадида давлат хизматларидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар берадиган, одамлар ўз муаммолари ҳақида очиқ гапириши ва уларнинг ечими учун биргаликда ҳаракат қилишларига барча шароитлар мавжуд бўлган, ҳамма учун адолатни сўзсиз таъминлаш имкониятини берадиган ҳамда фуқаролари ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенг бўлган, тадбиркорликнинг ривожланиши учун зарур шароитлар яратилган давлат бўлади. Бир сўз билан айтганда, Янги Ўзбекистон деганда, ҳар бир фуқароси учун ғамхўрлик қиладиган, очиқ ва адолатли жамият тушунилади.

Дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ва ўзгариш жараёнлари

Дунё миқёсидаги глобал муаммолардан бири дунё аҳолисининг овқатланиш даражаси билан боғлиқ. «БМТ бош котибининг биринчи ўринбосари Амина Муҳаммаднинг маълум қилишича, охириги 25 йилда ўта ночор шароитда яшовчи одамлар сони анча қисқарган, оналар ўлими кўлами 40 фоизга пасайган, одамлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси.// <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

² Ўша жойда.

³ IT.: «Ўзбекистон» нашриёти, 2021. – 464 бет.

умр кўриши давомийлиги анча ошган»⁹. Ночор аҳоли қатлами барча муаммолар билан биргаликда тўйиб овқатланиш имкониятига ҳам тўлиқ эга эмас. Дунё аҳолисининг 2022 йил 1 январь ҳолатига овқатланиш даражаси бўйича таркибий тузилиши қуйидаги жадвалда келтирилган.

Дунё аҳолисининг 2022 йил 1 январь ҳолатига овқатланиш даражаси бўйича таркибий тузилиши

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, дунё аҳолисининг 21 фоизи кўп овқат ейдиганлар категориясига кирар экан. Бу 1,6 млрд. кишини ташкил қилади. Дунё аҳолисининг 63 фоизи (4,9 млрд.) қанча хоҳласа ейиш имкониятига эга аҳоли қатламини ташкил қилади. Аммо 1,3 млрд. аҳоли тўйиб овқатланиш имкониятига эга эмас. Буларнинг аксарият қисми очарчиликдан азият чекмоқда. Бундай шароитда айрим мамлакатларда кўплаб озиқ-овқат маҳсулотлари исроф бўлмоқда. Дунё миқёсида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун унинг истеъмолини меъёрлаштиришда тежамкорликка амал қилишга киришиш ва бу масалага катта аҳамият бериш лозим. «Бугунги кунда биргина Ўзбекистонда ҳар йили 3 миллион тонна озиқ-овқат маҳсулотлари чиқиндига айланмоқда. Тошкент шаҳрида ҳар куни 2 тоннага, йилига 730 тоннага яқин нон маҳсулоти чиқиндига ташланади. 2019 йилда дунёда 1,64 миллиард тонна озиқ-овқат чиқиндига айланган. Қайд этилишича, йўқотилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг фақатгина 25 фоизи бутун дунёдаги очлик муаммосини тўлиқ ҳал қилиши мумкин»⁴.

Дунё аҳолиси ва унинг ўзгариш тенденциялари олимлар томонидан тизимли равишда кам тадқиқ қилинган. Шулар инобатга олиниб, интернет ва дунё статистикаси маълумотларидан фойдаланилган ҳолда уларнинг таркибий тузилишлари бир қанча йўналишларда, хусусан, дунё аҳолисининг иқтисодиёт соҳалари бўйича бандлигининг таркибий тузилиши, уларнинг китъалар бўйича тақсимланиши, яшаш шароити бўйича таркибий тузилиши, овқатланиш даражаси бўйича фарқи, бир суткада истеъмол даражаси, тоза ичимлик сувини истеъмол қилиш даражаси, ўз уйида яшайдиганлар ва уйи йўқларнинг таркибий тузилишлари ҳам таҳлил қилинган.

Дунё аҳолиси кексайиб бормоқда

Тадқиқот жараёнида, асосан ахборотларга асосланган мантиқий таҳлил усуллари қўлланилди. Бунда билиш назариясининг индукция ва дедукция, макон ва замон, таҳлил ва синтез каби услубларидан ва ёндашувларидан ҳам фойдаланилган. Дунё миқёсида аҳолининг ўсиши рўй бермоқда.

БМТнинг сайёрамиз аҳолиси сони бўйича берган маълумотига қараганда, 2022 йил бошида дунё аҳолиси 7,8 млрд. кишини ташкил қилган. Сайёрамиз

⁴ https://t.me/Kun_Xabarlari_official1 <https://t.me/+aNpbAuWpvxw2YjRi>

аҳолиси ҳар йили 82 миллион кишига кўпаймоқда. Ҳар сонияда ўртача 2,6 бола дунёга келмоқда. 2050 йил охирига келиб, дунё аҳолиси 9,7 млрд кишига етади. Бу ҳақда БМТнинг Нью-Йоркдаги бош қароргоҳида бўлиб ўтган Аҳоли ва тараққиёт комиссиясининг 52-сессиясида маълум қилинди. Хусусан, дунё аҳолиси сони жорий аср охирида 11 миллиард кишигача етиши прогноз қилинмоқда. Дунё миқёсида глобаллашув жараёни давом этмоқда ва бу йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Ҳозирги пайтда дунё миқёсида аҳоли сони ўсиши унинг қариши, туғиш даражаси пасайиши ҳамда жадал урбанизация билан бирга кечмоқда. Ҳозир дунёда БМТнинг маълумотлари бўйича ўртача туғиш даражаси бир аёлга 2,5 болани ташкил қилаётган бўлса, 2030 йилда 2,4 болани ташкил қилади. 65 ва ундан ёши катта одамлар улуши умумий аҳоли сонидан ошиб бормоқда. Ҳозирда Европада уларнинг улуши умумий аҳоли сонининг 19 фоизини, Шимолий Америкада эса 16 фоизни ташкил қилмоқда ва 2050 йилга келиб бу кўрсаткичлар мос равишда 28 ва 23 фоизгача ўсади.

Умумбашарий муаммолар ечими

2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида «Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари» тамойилига асосан етгита устувор йуналишдан иборат вазифалар ишлаб чиқилган. Улардан олтинчиси миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашишдан иборат.

Президент ушбу юксак марраларга эришиш учун 2026 йилгача мўлжалланган Тараққиёт стратегияси доирасида 5 та асосий вазифани белгилаб берди.

Биринчи – таълим соҳасида болалар замонавий билим ва кўникмаларни пухта эгаллашлари учун энг қулай шароитлар яратиш изчил давом эттирилади. Бунинг учун мактабларнинг ўқув дастурлари, ўқитиш услуби, дарсликлар мазмуни тубдан қайта кўриб чиқилади.

Иккинчи – ҳар қандай баҳсли масалага адолатли ечим фақат одил суд томонидан топилиши керак. Судьялар ишига ҳар қандай аралашув кескин жазоланади, уларнинг хавотирсиз ишлаши учун барча зарур шароитлар яратилади.

Учинчи – бизнесни ривожлантириш орқали кўшимча иш ўринлари яратилади, камбағаллик қисқаради, аҳоли даромадлари кўпаяди. Бунинг учун хусусий мулк ва тадбиркорликка халақит бераётган барча тўсиқлар бартараф этилади. Давлат бошқаруви ислоҳ қилиниб, иқтисодиётда давлат иштироки кескин камайтирилади.

Тўртинчи – соғлиқни сақлаш тизимида аҳолига янада сифатли ва малакали тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятини кенгайтирилади. Барча

худудларда шошилишч тиббий ёрдам қамрови оширилиб, одамларга янада яқинлаштирилади.

Бешинчи – аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш масаласи доимо диққат марказида бўлади. Соҳага жалб қилинаётган инвестициялар ҳажми кескин кўпайтирилади.

«Албатта, бундай кенг кўламли вазифаларни амалга оширишда олдимизда турли қийинчилик ва муаммолар пайдо бўлиши табиий ҳол. Лекин ўз тарихида қанча-қанча синов ва машаққатларни бошидан кечирган мард ва матонатли халқимиз ҳар қандай қийинчиликни енгиб ўтишга қодир. Мен бунга қатъий ишонаман», – деди давлат раҳбари.

Муаммо ечими – қишлоқ Хўжалигига инновацион технологияларни жалб қилишда иқтисодиёт соҳаларига инновацион омилларни жалб қилиш натижасида, дунё аҳолисининг соҳалар бўйича бандлиги ҳам шаклланиб, йилдан йилга ўзгариш тенденцияларига эга бўлиб бормоқда. Тадқиқотларимиз кўрсатмоқдаки, дунё аҳолисининг 26,3 фоизи ёшлардан иборат. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, дунё миқёсида хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг сони энг юқори бўлиб, 2022 йил бошига 23,5 фоизни ташкил қилмоқда. Иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши ва такомиллашуви натижасида аста-секинлик билан мазкур соҳанинг улуши янада ўсиб бориши кузатилади. Бандлик бўйича иккинчи ўринда қишлоқ хўжалиги ташкил қилмоқда. Унинг улуши жорий йилда 19,4 фоизни ташкил қилади.

Экспертлар таҳлилича, дунё аҳолисининг озиқ-овқат билан таъминланиши, айрим саноат корхоналарининг хомашё билан таъминланиши ҳам бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқ. Шу туфайли ушбу соҳада банд ходимлар сони сақланиб қолади. Бироқ, мазкур соҳага инновацион технологияларни ва ғояларни жалб қилиш натижасида ҳозирги ҳажмдан ҳам кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотини камроқ иш кучи билан ҳам етказиб бериш мумкин. Шу туфайли мазкур соҳада банд аҳолининг дунё аҳолиси таркибида улуши секинлик билан камайиб бориши ҳам мумкин.

Дунё миқёсида ёши катталарнинг улуши ошиб бормоқда. 2015 йилда уларнинг улуши 7,9 фоизни ташкил қилган бўлса, бугунги кунга келиб, мазкур кўрсаткич миқдори 8,1 фоизга етди. Бу дунё аҳолисининг соғлом турмуш тарзига ўтиши муносабати билан кўпайиб бориш тенденциясига эга бўлади.

Бугунги кунда ишсизлар сони дунё миқёсида 6,0 фоизни ташкил қилади. Ушбу даража узок йиллардан буён сақланиб келмоқда. Аммо охириги пайтларда камайиш тенденциясига ҳам эга бўлмоқда. Дунё аҳолисининг бандлигини ташкил қиладиган аҳоли қатлами асосан тадбиркорлар бўлиши лозим. Аммо ҳозирги кунда уларнинг улуши барча банд аҳоли таркибида атиги 5,5 фоизни

ташқил қилади. Жамият ривожланиши билан ушбу кўрсаткич миқдори ҳам ошиб бориши лозим.

Қишлоқларга саноатни киритиб, уларни шаҳарга айлантириш керак

Дунё аҳолисининг қитъалардаги жойлашуви бўйича қарайдиган бўлсак, аҳолининг асосий қисми Осиё мамлакатларида жойлашган. Яъни, 60 фоиз, ёки 4,7 миллиард киши Осиёда яшар экан. Ушбу ҳудудда асосан мусулмон динига мансуб аҳоли яшайди. Бу минтақада аҳоли сонининг кўпайиши кузатилмоқда. Шу туфайли келажакда ҳам мазкур ҳудуд аҳолиси сони ошиб боради. Худди шундай ҳолат Африка қитъасида ҳам рўй бериши мумкин. Аммо бу қитъада яшайдиган аҳолининг иқтисодий аҳоли етарли даражада эмас. Бу ерда туғилиш кўп бўлгани билан, болалар ўлими кўплиги туфайли аҳолининг кескин ўсиши кузатилмаслиги табиий. Қолган қитъаларда аҳолининг оз миқдорда ўсиши эвазига уларнинг умумий аҳоли сони камайиш рўй бериши тайин.

Ҳозирги пайтда глобал миқёсда аҳолининг шаҳарларда яшаши кўпайиб бормоқда. Йигирманчи асрда аҳолининг асосий қисми тарихан қишлоқларда яшаган бўлса, бугунги кунга келиб уларнинг улуши бирмунча камайди ва шаҳар аҳолиси кўпчиликини ташқил қилмоқда. Бугунги кунда шаҳар аҳолиси дунё аҳолисининг 51 фоизини ёки 4 миллиард нафарини ташқил қилмоқда. Қишлоқ аҳолиси мос равишда 49 фоизни ёки 3,8 миллиард кишини ташқил қилмоқда. Шунини эътироф этиш жоизки, ривожланган мамлакатларда шаҳар аҳолисининг улуши катта. БМТнинг ҳисоботи бўйича келажакда аҳоли сони ўсиши шаҳар аҳолиси ўсиши ҳисобига юз беради.

«2030 йилда шаҳарлар аҳолиси умумий аҳолининг 60 фоизини, 2050 йилда 68 фоизини ташқил қилади»⁵. Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг улуши 50,6 фоизни, қишлоқ аҳолиси эса 49,4 фоизни ташқил қилади⁶. Аммо Самарқанд вилоятида шаҳар аҳолисининг улуши 36,9 фоизни, қишлоқ аҳолиси 63,1 фоизни ташқил қилмоқда⁷. Демак, вилоятнинг кўпчилик қисми қишлоқларда истиқомат қилади. Қишлоқда яшовчи болаларнинг сони 5,47 млн.ни ташқил қилиб, уларнинг улуши 53,7 фоизни ташқил қилади. Мос равишда шаҳарда яшовчиларнинг сони 4,71 миллион ни ташқил қилади ва уларнинг улуши 46,3 фоизга тенг. Бундан кўриниб турибдики, келажакда ҳам вилоятда қишлоқ аҳолиси кўпчиликини ташқил қилади.

Мазкур ҳолат келажакда шаҳар аҳолисининг кўпайишини тақозо қилади. Аммо бу ўзимизнинг хусусиятларимиздан келиб чиқиб, қишлоқдан шаҳарга кўчиб келиш эвазига эмас, қишлоқларга саноатни киритиб, уларни шаҳарга айлантириш эвазига шаҳар аҳолисини кўпайтириш мақсадга мувофиқ.

⁵ <https://kun.uz/news/2018/01/15/uzbekiston-doimij-aolisisoni-malum-kilindi>

⁶ <https://kun.uz/news/2019/04/02/bmt-sayyoramiz-aholisonini-malum-qildi>

⁷ @Zarnews_uz

Миллий иқтисодиёт барқарорлиги

Таъкидлаш жоизки, Тараққиёт стратегиясида бошқа устувор вазифалар билан бир қаторда, миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлаш, иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ўсишига эришиш, рақамли иқтисодиётни драйвер соҳага айлантириш, инвестиция муҳитини яхшилаш, молиявий ресурсларни кўпайтириш, тадбиркорликни ривожлантириш, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан юксалтириш, экспорт салоҳиятини ошириш чоралари кўзда тутилган.

Шу билан бирга, мамлакатда иқтисодиётнинг барча тармоқлари, жумладан, энергетика, саноат, машинасозлик, тоғкон саноати, қишлоқ хўжалиги кабиларда барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш ҳисобига келгуси беш йилда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни 1,6 баробар ошириш, 2030 йилга бориб, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадни 4000 долларга етказиш мақсад қилинган. Яна бир асосий мақсад, бу макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш соҳасида йиллик инфляция даражасини 2023 йилгача 5 фоизга босқичма-босқич пасайтиришдан иборат. Ўз навбатида, инфляция даражасини 2022 йилда 9 фоизгача, давлат бюджети тақчиллигини эса ЯИМга нисбатан 3 фоизга пасайтириш кўзда тутилмоқда.

Саноат сиёсатида белгиланган ислоҳотларга эътибор қаратадиган бўлсак, Ўзбекистон бундан буён миллий иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлаш ва саноатдаги ишлаб чиқариш ҳажмини 40 фоизга ошириш орқали ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишда давом этишини кўришимиз мумкин. Тўғри, бу осон иш эмас. Лекин, бунинг учун сермахсул тармоқлар белгиланган бўлиб, ҳар бири ўзининг мақсадли кўрсаткичларига эга. Хусусан, олтин ишлаб чиқариш ҳажмини 26 фоизга, кумуш ишлаб чиқаришни 42 фоизга ошириш, мис ва қора металлдан тайёрланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни 2 баробарга кўпайтириш мақсадида металлургияда йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш шулар жумласига киради.

Шунингдек, кимё саноатида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми кимё ва геокимёвий саноатни ривожлантириш ва табиий газни қайта ишлаш даражасини 8 фоиздан 20 фоизгача етказиш ҳисобига 2 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Бундан ташқари, келгуси беш йилда қурилиш материаллари ва тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни 2 баравар, чарм-пойабзал маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини 3 баравар, фармацевтика маҳсулотларини ишлаб чиқаришни 3 баравар, электротехника саноатида юқори қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни 2 баравар, экспорт ҳажмини 3 баравар, мебель ишлаб чиқариш ҳажмини 2,8 бараварга ошириш кўзда тутилган. Дунё миқёсидаги глобал муаммолардан бири дунё аҳолисининг овқатланиш даражаси билан боғлиқ. «БМТ бош котибининг биринчи ўринбосари Амина

Муҳаммаднинг маълум қилишича, охирги 25 йилда ўта ночор шароитда яшовчи одамлар сони анча қисқарган, оналар ўлими кўлами 40 фоизга пасайган, одамлар умр кўриши давомийлиги анча ошган»⁸. Ночор аҳоли қатлами барча муаммолар билан биргаликда тўйиб овқатланиш имкониятига ҳам тўлиқ эга эмас. Дунё аҳолисининг 21фоизи кўп овқат ейдиганлар категориясига кирар экан. Бу 1,6 миллиард кишини ташкил қилади. Дунё аҳолисининг 63 фоизи (4,9 млрд.) қанча хоҳласа, шунча ейиш имкониятига эга аҳоли қатламини ташкил қилади. Аммо 1,3 миллиард нафар аҳоли тўйиб овқатланиш имкониятига эга эмас. Уларнинг аксарият қисми очарчиликдан азият чекмоқда. Бундай шароитда айрим мамлакатларда кўплаб озиқ-овқат маҳсулотлари исроф бўлмоқда.

Озиқ-овқат хавфсизлиги

Дунё миқёсида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун унинг истеъмолини меъёрлаштиришга, тежамкорликка амал қилишга киришиш ва бу масалага катта аҳамият бериш лозим. «Бугунги кунда биргина Ўзбекистонда ҳар йили 3 миллион тонна озиқ-овқат маҳсулотлари чиқиндига айланмоқда. Тошкент шаҳрида ҳар куни 2 тоннага, йилига 730 тоннага яқин нон маҳсулоти чиқиндига ташланади. 2019 йилда дунёда 1,64 миллиард тонна озиқ-овқат чиқиндига айланган. Қайд этилишича, йўқотилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг фақатгина 25 фоизи бутун дунёдаги очлик муаммосини тўлиқ ҳал қилиши мумкин»⁹.

Шуни эътироф этиш жоизки, дунё аҳолисининг 48 фоизи ёки 3,7 миллиард нафари озиқ-овқатдан муаммоси бўлмасада, камбағаллик даражасида истиқомат қилади. Агар халқаро меъёрлар асосда қарайдиган бўлсак, дунё аҳолисининг 2022 йил 1 январь ҳолатига бир суткада истеъмол даражаси 2 АҚШ долларидан кам бўлган камбағаллик чегарасидаги аҳоли сони 3,7 миллиард кишини ёки умумий аҳолининг 48 фоизини ташкил қилади. Бу камбағаллик чегарасидаги аҳоли қатлами ҳисобланади. Бир суткада яшаш даражаси 2 АҚШ долларидан кўп бўлган, камбағаллик чегарасидан чиқиб яшаётган аҳоли 4,1 млрд кишини ёки дунё аҳолисининг 52 фоизини ташкил қилади. Камбағаллик чегарасидан чиқаётган аҳолининг улуши йилдан-йилга ошиб бормоқда. Аммо камбағаллик чегарасидаги аҳоли қатламининг улуши кўплигича қолмоқда.

Бу ҳолатларга қўшимча тарзда бугунги кунда экологик муаммолар кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Юзага келган демографик тенденциялар аҳолининг жадал кўпайишига олиб келмоқда. Аҳолининг дунё миқёсида кекса ёшдагилар улушининг ошиши ва урбанизация жараёнлари жиддий экологик, иқтисодий ва ижтимоий муаммолар келтириб чиқараяпти. Булар бир томондан тараққиётнинг янги имкониятлар очаётган бўлса, иккинчи томондан турли муаммоларни

⁸ <https://kun.uz/news/2019/04/02/bmt-sayyoramiz-aholisi...>

⁹ https://t.me/Kun_Xabarlari_official<https://t.me/+aNpbAuWpwxw2YjRi>

кўндаланг қилиб қўймоқда. Хусусан, аҳоли сонининг ўсиши шу асосда иқтисодий ўсишга эришиш, ишлаб чиқариш ва истеъмол кўламининг ошишини тақозо қилади. Бу эса ўз навбатида, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, ичимлик суви танқислиги муаммоси билан боғлиқ. Тоза ичимлик сувини истеъмол қиладиган аҳоли сони дунё аҳолисининг 87 фоизини ёки 6,8 миллиард кишини ташкил қилади. Шунингдек, тоза ичимлик суви истеъмол қилиш имкониятига эга бўлмаган аҳолининг сони ҳам кам эмас. Улар 1 миллиард кишидан иборат бўлиб, дунё аҳолисининг 13 фоизини ташкил қилмоқд.

Кўчада яшаётган одамлар

Дунё аҳолисига назар ташлайдиган бўлсак, аҳолининг фаровонлигини таъминлаш билан боғлиқ айрим муаммолар ҳамон сақланиб қолмоқда. Булардан бири – ўз имкониятларини инобатга олмаган ҳолда исталмаган ҳомиладорликлар кўплигида намоён бўлмоқда. DSW мутахассисларининг таъкидлашича, аҳоли ўсишининг жадал давом этаётгани сабабларидан бири – исталмаган ҳомиладорликлар кўплиги ҳисобланади. Чунки кўплаб ҳудудларда, айниқса учинчи давлатларда аёллар ва қизларнинг эрки ўзида эмас. Таъкидланишича, дунёдаги ҳар бешинчи ҳомиладорликдан иккитаси исталмаган ҳисобланади. «DSW маълумотларига кўра, бу борада оғир вазият Африканинг Саҳрои Кабирдан жанубидаги ҳудудда юзага келган. Бу ерда охириги йилларда туғурук даражаси камайганига қарамай, ҳамон бир аёлга ўртача 4,4 бола тўғри келади, ваҳоланки, дунё бўйича бу кўрсаткич 2,4 болани ташкил қилади. БМТ маълумотларига кўра, бунинг натижасида ушбу минтақа аҳолиси сони 2050 йилга келиб ҳозирги 1,3 миллиард кишидан 2,5 миллиард кишига етади»¹⁰.

Бундай кескин ва асоссиз кўпайишлар бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Дунё аҳолисининг бир қисми ҳамон ўз уйига ҳам эга эмас. Ўзларининг уйларида яшайдиган аҳоли сони 6 миллиард кишини ёки дунё аҳолисининг 77 фоизни ташкил қилса, ўз уйига эга бўлмаган аҳоли сони 1,8 миллиард кишига ёки дунё аҳолисининг 23 фоизига тенг. Тадқиқот натижаларидан шундай хулоса қилиш мумкинки, дунё миқёсида аҳолининг сони кўпайиб бормоқда. Бу бир қанча ижобий ҳолатлар билан бирга глобал муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.

Биринчидан, ҳозирги пайтда дунё миқёсида аҳоли сони ўсиши, унинг қариши, туғиш даражаси пасайиши ҳамда жадал урбанизация билан бирга кечмоқда. Дунё аҳолисининг 1/4 қисмидан ортиқроғи ёшлардан иборат. Уларга ёши катталарни қўшиб ҳисобласа, 1/3 қисмдан кўпроқни ташкил қилади. Агар буларга ишсизларни ҳам қўшиб ҳисоблайдиган бўлсак, дунё аҳолисининг 40,4 фоизи (26,3+8,1+6,0) фақат истеъмолчи ролида эканлигини кўриш мумкин.

¹⁰ Глобаллашув жараёнида дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ...<https://ishonch.uz>

Иккинчидан, моддий неъмат ишлаб чиқариш билан дунё аҳолисининг 36,1 фоизи (19,4 қишлоқ хўжалиги +11,2 саноат +5,5 тадбиркорлик) шуғулланади холос. Дунё миқёсида хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг сони энг юқори бўлиб, таҳлил даврига 23,5 фоизни ташкил қилмоқда. Иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши ва такомиллашуви натижасида аста-секинлик билан мазкур соҳанинг улуши янада ўсиб бориши кузатилади.

Учинчидан, алоҳида бандлик бўйича иккинчи ўринда қишлоқ хўжалиги ташкил қилмоқда. Унинг улуши 19,4 фоизни ташкил қилади. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, дунё аҳолисининг озиқ-овқат билан таъминланиши, айрим саноат корхоналарининг хомашё билан таъминланиши ҳам қишлоқ хўжалигига боғлиқлиги инобатга олинса, мазкур соҳани янада ривожлантириш лозим бўлади. Фикримизча, ушбу соҳада банд ходимлар сони сақланиб қолади. Бирок, мазкур соҳага инновацион технологияларни ва ғояларни жалб қилиш натижасида ҳозирги ҳажмдан ҳам кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотини камроқ иш кучи билан етказиб беришга эришиш йўллари кўриш лозим бўлади. Зеро, мазкур соҳада банд аҳолининг дунё аҳолиси таркибида улуши секинлик билан камайиб бориши ҳам мумкин.

Тўртинчидан, йигирманчи асрда аҳолининг асосий қисми қишлоқларда яшаган бўлса, бугунги кунга келиб, уларнинг улуши бирмунча камайиб, шаҳар аҳолиси кўпчилиكنи ташкил қилмоқда. Ҳозирги пайтда дунё аҳолисининг 51 фоизи ёки 4 миллиард нафари шаҳарда, қишлоқда эса, 49 фоиз ёки 3,8 миллиард кишини яшамоқда. Шунини эътироф этиш жоизки, БМТнинг ҳисоботи бўйича, келажакда аҳоли ўсиши шаҳар аҳолиси ҳисобига юз беради. 2030 йилда шаҳарлар аҳолиси умумий аҳолининг 60 фоизини, 2050 йилда 68 фоизини ташкил қилиши тахмин қилинмоқда. Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг улуши 50,6 фоизни, қишлоқ аҳолиси эса 49,4 фоизни ташкил қилмоқда.

Башарият доимий ўзгаришда, янгилашишда

Умуман олганда, даврларнинг ўтиши, замонларнинг алмашиши натижасида дунё, коинот, табиат, инсоният ва бутун башарият доимий ўзгаришда, янгилашишда давом этиб келмоқда. Ҳозирги кунда дунё миқёсида ҳар куни қандайдир бир янгиликлар юзага келмоқда, дунёнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида жадал ривожланиш босқичлари кузатилмоқда. Шу билан бирга, интеграция ва глобаллашув жараёни ҳам ўзининг ижобий ва салбий омиллари билан тезлашиб бормоқда. Бундай шароитда ҳар бир мамлакат дунё майдонида ўзининг эзгу-мақсадларига эришмоқ учун муттасил олдинга интилиши, ҳаётни ва тафаккурни ислоҳ қилиши, янгилашиш, яратувчанлик руҳи билан яшашга одатланиши лозим. Айнан Янги Ўзбекистонни барпо қилиш, учинчи Ренессанс талаблари дунё миқёсида оламшумул ютуқларни қўлга киритишни тақозо

қилади. Бу борада мамлакатимизда улкан вазифаларни бажариш йўлида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 2021. – 464 бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги № ПФ-60-сонли Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси.// <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
4. Ускинова З., Жаҳон мамлакатлари.– Т.: «Адабиёт учкунлари». -2015 й.
5. Раҳматов Лазиз. Дунё мамлакатлари: Австралиядан Ҳиндистонгача. – Т.: «Yangi kitob» 2019. –848 бет.
6. Пардаев М.Қ., Пардаева О.М., Пардаев О.М. Иқтисодиётни стратегик ривожлантиришнинг инновацион моделлари. Монография. / – Т.: “Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi”, 2022. – 228 бет.

GAZ VA GAZ KONDENSATNI YIG'ISH VA TAYYORLASH

Jo'rayev Xumoyunmirzo Shuxratbek o'g'li

Andijon mashinasozlik instituti TJICHAB yo'nalishi,

4-kurs talabasi

E-mail: jurayevhumoyun56@gmail.com

Tel: +998978387222

Gaz va gaz kondensatli konlardan qazib olinayotgan tabiiy gazlar quduqlarning ustki qismidan to iste'molchiga jo'natish uchun magistral quvurlarigacha murakkab yig'ish va ishlov berish jarayonidan o'tadi. Quduqlarning mahsulotlarini yig'ish tizimi quduq ustidan gazni kompleks tayyorlash qurilmalariga, asosiy binoga yoki gazni qayta ishlash zavodlariga yuborilgunga qadar uzatish uchun mo'ljallangan jihozlar jamlanmasi, armaturalar va kommunikatsiyalardan tashkil topgan. Gaz va gaz kondensatli konlarda turli xil tizimdagi gazni yig'ish tizimlari qo'llaniladi. Yuqori qatlam bosimli konlarda asosan gazni guruhiy yig'ish tizimi qo'llaniladi. Gazni quritish va uning tarkibidagi kondensatlarni ajratib olish bir vaqtning o'zida gazning kompleks tayyorlash qurilmalarida (GKTQ) amalga oshiriladi. GKTQsi asosan guruhiy gaz yig'ish shaxobchalarida joylashtiriladi, gaz qo'shimcha ravishda mexanik qo'shimchalardan tozalanadi va gazni alohida shu maqsadda o'rnatilgan qurilmalarda yoki magistral quvurlar uchun mo'ljallangan bosh binolarda tozalash ishlari amalga oshiriladi. Keltirilgan talablarni amalda bajarish maqsadida kon sharoitlarida qazib olinayotgan gazning suyuq uglevodorodli qismini ajratib olish uchun quritish yoki tozalash texnologik qurilmalari quriladi va bu qurilmalar quvurlar orqali o'zaro bog'lanadi.

Tabiiy gazni konlarda yig'ish tizimlarini tanlash konlarning turiga, iqlimiy va jo'g'rofiy sharoitlariga, kondagi gaz zaxiralariga, konning maydoni va kontlguratsiyasiga, mahsuldor qatlamlarning soni va tavsifnomalariga, quduqlarning ishchi debitiga, quduq usti bosimiga, gazning tarkibiy qismlariga, gaz tarkibidagi zararli qo'shimchalar miqdoriga, kondagi quduqlarning soniga va ularning o'zaro joylashuvi hamda qabul qilingan gaz tayyorlash usullari va texnologiyalariga qarab belgilanadi. Gaz konlarida gazni yig'ish va tayyorlash tizimi quyidagi elementlardan tuzilgan: gazni dastlabki tayyorlash qurilmasi (GDTQ), gazni kompleks tayyorlash qurilmasi (GKTQ) va bosh inshootlardan (BI). Agarda kondan toza gaz qazib olinsa, unda gaz GKTQ da tozalash amalga oshiriladi. GDTQda oldindan qazib olinadigan gazning hajmi o'lchanadi. Gaz kondensat konlarida GKTQ da har bir quduqdan qazib olinadigan gaz mahsulotining hajmi va qisman ajralib chiqadigan kondensatning namligini o'lchash orqali amalga oshiriladi.

Gaz tarkibidagi namlikni chiqarishda asosan quyidagi uchta texnologik jarayonlar qo'MHlaniladi:

- a) past haroratda tozalash (PHT);
- b) absorbsion usulda tozalash (ABT);
- d) adsorbsion usulda tozalash (ADT).

Gaz va gaz kondensatli quduqlardan qazib olinayogan xomashyo gazi dastlab gravitatsiya usuliga asoslangan bolda gorizontal joylashgan ajratgichlarda qatlam suvi, kondensat va mexanik aralashmalardan ajratib olinadi. Bu texnologik jarayon gazni dastlabki tayyorlash qurilmalarida amalga oshiriladi. Keyingi bosqichda esa gazning tarkibidagi namliklar gazni past haroratli ajratish qurilmalarida amalga oshiriladi. Gazni past harorati ajratish qurilmalari (GPHAQ) GDTQdan kelayotgan tabiiy xomashyo gazi tarkibidagi suyuq fazalar va mexanik qo‘shimchalarni ajratib olishda qo‘llaniladi.

Gaz quduqlaridan qazib olinayotgan xomashyo gazining tarkibidagi namlikni ajratib olish jarayoni gazni quritish deyiladi. Toza gaz konlaridagi gazning tarkibidan namlikni yo‘qotishda absorbsiyali hamda adsorbsiyali quritish texnologiyasi qo‘llaniladi. Kondensatli gaz konlarida gazni quritishda absorbsiyali va adsorbsiyali texnologiya qo‘llanilganda, quritishda past haroratli tozalash amalga oshiriladi. Agar 1 ml gazning tarkibida 100 sm³ hajmdan ko‘p miqdorda kondensat bo‘lsa, u holda ham past haroratli absorbsiya usuli qo‘llaniladi. Agarda gazning tarkibidagi ko‘p miqdorda oltingugurt (H₂S, CO₂, RSN) va uglerod oksidi (CO₂) bo‘lsa, u holda gaz oltingugurtli va uglerodli gazlardan maxsus qurilmalarda, qo‘shimcha tartibda tozalanadi.

Past haroratli tozalashda gaz oldindan siklonli tozalagichlarda -15°C haroratgacha sovutiladi. Past haroratda gazning tarkibidagi namlik va kondensat to‘liq ajratib olinadi. Gidratlarni paydo bo‘lishini oldini olish uchun ham gazga dietilenglikol (DEG) eritmasi qo‘shiladi. Adsorbsiya usulida gazni quritish oraliq adsorbsiyasini qo‘llashga asoslangan bo‘ladi va namlikni yutish uchun qattiq adsorbent moddalardan foydalaniladi.

Adsorbentlar sifatida qattiq g‘ovakli moddalar: faollashtirilgan ko‘mir, solikogel, seolitlardan foydalaniladi. Adsorbentlar va suv kondensat moddalarini yutilishi natijasida to‘yinadi. Adsorbentdagi yutilgan (yutgan) namlikdan tozalangandan keyin qaytadan foydalaniladi. Bunday jarayonga desorbsiya deyiladi. Magistral gaz uzatmalariga gazni uzatishdan oldin tarmoq standartlari orqali shudring nuqtasini paydo bo‘lish chegarasi tekshiriladi. Shudring nuqtasi suv bug‘lari to‘yingan holatga yetguncha gazni sovush haroratidir. Shudring nuqtasiga yetib borgan gazda namlik kondensatsiyasi boshlanadi hamda gidratlarning shakllanishiga olib keladi. Konlarda gazni magistral quvurlariga haydashda oldin oltingugurtdan tozalanadi. Gazni oltingugurt va uglerod oksididan tozalashda absorbsiya usuli qo‘llanilib, adsorbent sifatida monoetalon (MEA) yoki dietanol (DEA) ning suvli eritmalaridan foydalaniladi.

Gazni oltingugurt va uglerod oksididan tozalash uchun absorberga keltiriladi, gaz pastdan yuqoriga harakatanganda MEA yoki DEA ni suvli aralashmali oqimi bilan o'zaro ta'sirlashib yutiladi. Tozalangan 100m^3 gazning tarkibida oltingugurtning miqdori 2 grammdan ko'p bo'lmasligi kerak. Hozirgi paytda gaz qazib olish hajmining ko'payishi guruhiiy gaz yig'ish tizimlariga o'tishni taqozo qilmoqda va bu tizim respublikamiz gaz konlarida keng qo'llanilmoqda. Bu tizimda bir guruh quduqlar markazida gaz yig'ish punktlari joylashtiriladi va ulardan umumiy kon kollektorlari orqali gazni kompleks tayyorlash qurilmalariga yuboriladi. Gaz mahsulotlarini yig'ish tizimining asosiy elementi alohida quvurlar va kollektorlar hisoblanadi. Ular orqali tabiiy gazni kompleks tayyorlash qurilmalari, gaz yig'ish shaxobchalari yoki gazni qayta ishlash zavodlariga yuboriladi. Yig'ish tizimini loyihalash birinchi navbatda gaz quvurlarining ish unumdorligini va ularning diametrlarini aniqlash, gidravlik hisoblar, gidratlar hosil bo'lishi oldi olinishi va korroziya jarayonlari sodir bo'lmasliklari kabilar asosida olib boriladi.

Gazni guruhiiy yig'ish tizimida gazni tayyorlash barcha kompleks qurilmalari guruhiiy yig'ish punktlariga yig'ish orqali amalga oshiriladi va xizmat qilinayotgan quduqlarga yaqin qilib joylashtiriladi. Guruhiiy yig'ish punktlari kondagi yig'ish kollektorlariga ulanadi va undan keyin umumiy kon punktlariga uzatiladi. Bunday tizim masalan Sho'rtan konida gazni yig'ishtizimida qo'llanilib, quduqlardan qazib olinayotgan gaz avvalo bateriyalarga va undan keyin kollektor quvurlar orqali gazni dastlabki tayyorlash qurilmalariga yuboriladi. Tabiiy gazni markazlashtirilgan holda yig'ish va tayyorlash ishlari Zevarda koni sharoitida yaxshi samara bermoqda. Zevarda konida markazlashgan tashish va yig'ishtizimi orqali gazni kompleks tayyorlash qurilmalari umumiy kollektoriga uzatiladi. Shuningdek, kon gazni kompleks tayyorlash qurilmasida Alan koni gazi ham tayyorlanadi.

Gaz kondensatli konlarda gazni dastlabki tayyorlash ishlari yig'ish punktlaridan keyingi bosqich bo'lib, gaz tarkibidan dastlab ajratgichlar yordamida qatlam suvlari va kondensatlarning bir qismi ajratib olinadi. Mahsuldor qatlam bosimi yuqori bo'lgan hollarda guruhiiy yig'ish punktlaridan kelayotgan gaz. Gazni kompleks tayyorlash qurilmalari umumiy kollektorlarga uzatiladi. Gaz bilan ta'minlash jarayoni murakkab texnologik jarayon bo'lib, gazni qazib olish, tayyorlash, tashish, saqlash va iste'molchilar o'rtasida taqsimlash kabilarini o'z ichiga oladi. Olib boriladigan barcha ketma-ketliklar yopiq tizimda amalga oshiriladi. Shuning uchun gaz bilan ta'minlashdagi uzilishlar faqat metall quvurlar sifati va ularning ishonchliligi bilangina emas, balki tashilayotgan mahsulotning sifati ko'rsatkichlari hamda gazni qazib olish, tayyorlash va qayta ishlash obyektlarining ishlash samaradorliklari va ishonchli ishlashi kabilar bilan ham belgilanadi. Butun tizimning ish samaradorligi uchun tashkil etuvchi alohida elementlarning ishlash qobiliyati bilan ham belgilanadi.

Magistral quvurlar orqali gazni tashish jarayonida quvurlarning ishlatish qobiliyatiga, tashilayotgan gaz mahsulotining fizik-kimyoviy xossalari va tarkibiy sifatlari ta'siri muhim hisoblanadi. Tashilayotgan mahsulot tarkibidagi iflosliklar va har xil qo'shimchalar tarmoq armaturalarining, kompressorlarning va boshqa qo'llanilayotgan jihozlarning tezda ishdan chiqishiga sabab bo'ladi.

Xulosa:

Tabiiy gazlar, ko'p yonaltirilgan sanoat ishlab chiqarish ko'plab jarayonlarda ishlab chiqariladi. Ular gazni transport qilish, energiyani olish, ish joylarini tozalash, va ximoya qilish kabi muhimda jarayonlarni tozalash. Bu jarayonlarda tabiiy gazni siqish uchun pnevmatik kompressorlar muhim korxonaga. Pnevmatik kompressorlar, tabiiy gazlar uchun ishlab chiqarish ishlab chiqarish va ishlab chiqarish gazni kompilyatsiya qilishda, uni ishlab chiqarishda, va ish yuk tashishda qo'shimcha ravishda. Ular ko'p yonaltirilgan sohalar uchun zarur va qo'lga kiritilgan. Tabiiy gazlarni siqish jarayonlarida pnevmatik kompressor stansiylari muhim vazifalarni bajarish. Gazni siqish, pnevmatik kompressorlar tabiiy gazlarni katta bosim ostida siqish vaqtini o'zlashtirish uchun ishlab chiqarish.

Energiyani olish: Kompresorlar tabiiy gazlardan komprimatsiyalangan energiyani olish uchun. Bu energiya elektr energiyasi, mexanik energiya yoki boshqa xil energiyaga ajratish mumkin.

Maqolani tayyorlashda yaqindan yordam bergan MICHА Kafedrasi asisenti S.Orifjonov ga minnatdorchiligimni bildiraman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 2-tom, Toshkent, 2001-704(340) bet.
2. Иминов Ш. Ж. Алтернативное топливо на основе органике, Тошкент, 2013. - 260 бет.
3. Internet ma'lumoti. Manba: Energiya - ... potentsial va kinetik energiya. fizika energiya nima? (delachieve.com)
4. Internet ma'lumoti. Manba: <https://e-library.namdu.uz/30> Техника фанлар/Energiya tejamkorlik asoslari. Xoshimov F. A.pdf

BIOLOGIYA TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Navruzova Feruza Karomovna

Navoiy viloyati Nurota tumani 5-sonli maktabi

Biologiya fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada biologiya ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, biologiya ta'limida raqamli texnologiyalarning integratsiyalashuvi, ularning ta'lim natijalarini oshirish va o'quvchilarda ilmiy savodxonlikni rivojlantirish imkoniyatlari, ulardan samarali foydalanishning pedagogik asoslari to'g'risida to'liq bayon qilingan.

Kalit so'zlar: biologiya, ta'lim tizimi, raqamli texnologiyalar, ilmiy savodxonlik, raqamli texnologiyalarning integratsiyalashuvi, interaktiv simulyatsiyalar.

Kirish:

Ta'lim mazmunining tarkibiy qismlari va ularni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi o'qitish vositalarini to'g'ri tanlash va o'z o'rnida samarali foydalanishni talab qiladi. Biologiya darslarida o'rganilayotgan mavzuning mohiyatidan kelib chiqqan holda ularni yoritish imkonini yaratadigan tabiiy, tasviriy ko'rgazmalar, ekran vositalari, o'quv jihozlari, multimedialar, elektron versiyalar va qo'llanmalardan foydalanish tavsiya qilinadi. Darsning mazmuni va foydalaniladigan ko'rgazmali vositalar muayyan o'qitish metodlarini talab qiladi. O'qituvchi o'qitish metodlarining turlarini, ularga mansub uslublarni, foydalanish yo'llarini yaxshi bilishi kerak.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya:

Bugungi zamon globallashuv davrida ta'lim jarayonini tashkil qilishda zamonaviy raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish yuqori ahamiyat kasb etmoqda. Axborot texnologiyalari bu- dars mobaynida maxsus uslublar, dasturiy va texnik vositalar yordamida o'quvchilarga ma'lumotlar berishga asoslangan pedagogik texnologiyadir.

Biologiya darslarida axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish fanni o'qitish sifatini oshirishga yordam beradi, turli ob'ektlarning hayotiy xususiyatlarini ochib beradi, ko'rgazmalilikni keng yoritadi, tabiat hodisalari va o'rganilayotgan ob'ektlarni eng asosiy xususiyatlarini o'quvchilar ko'z oldiga yaqqol keltiradi shuningdek muhim belgi va xususiyatlarini idrok etish qulay sharoitini yaratadi.

Natijalar:

Vizualizatsiya vositalari mavhum tushunchalarni hayotga tatbiq qilish yordamida tushunishni yanada kuchaytiradi. O'quvchilar hujayralarning murakkab olamiga sho'ng'ishlari, ularning tuzilmalari va funktsiyalarini 3D formatida o'rganishlari, oqsillarning murakkab shakllarga aylanishini tomosha qilishlari va molekulyar jarayonlarni vizual tushunishlari mumkin. Ushbu vositalar nazariya va haqiqat o'rtasidagi tafovutni bartaraf etib, o'rganishni yanada qiziqarli va esda qolarli qiladi.

Hamkorlik va aloqa vositalari asosiy o'rinni egallaydi va o'quvchilarning global hamjamiyatini rivojlantiradi. O'quvchilar butun dunyo bo'ylab tengdoshlari bilan

bog'lanishlari, munozaralarda qatnashishlari, tadqiqotlarni almashishlari va loyihalarda hamkorlik qilishlari mumkin. Virtual sayohatlar sinflarni ushbu sohadagi olimlar bilan bog'laydi, tadqiqotlar haqida haqiqiy ma'lumot beradi va biologlarning kelajak avlodlarini ilhomlantiradi.

Muhokama:

Yana shuni ta'kidlash mumkinki, raqamli texnologiyalar inqilob qiyinchiliklar bilan birga keladi. Raqamli tafovutni bartaraf etish va barcha o'quvchilar uchun texnologiyadan teng foydalanishni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilar ushbu vositalarni o'qitishga samarali integratsiya qilish uchun har tomonlama tayyorgarlik va yordamga muhtoj, o'quvchilar esa onlayn ma'lumotni tanqidiy baholash va ma'lumotlar bilan to'lib-toshgan dunyoda harakat qilish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak.

Raqamli texnologiyalarni qo'llash nafaqat ajoyib gadjetlardan foydalanish, balki biologiyaning dinamik tabiatini aks ettiruvchi boy va qiziqarli o'quv muhitini yaratishdir. O'quvchilarga faol o'quvchilar, tadqiqotchilar va muloqotchilar bo'lish imkoniyatini berish orqali ularni nafaqat tirik dunyoni tushunishga, balki uning kelajagiga hissa qo'shishga ham tayyorlashi mumkin.

Xulosa:

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, raqamli texnologiyalar integratsiyasi biologiya ta'limida paradigma o'zgarishini anglatadi, o'qituvchilarga tirik dunyoning dinamikligi va murakkabligini aks ettiruvchi o'quv muhitini yaratish imkoniyatini beradi. Ushbu vositalardan foydalanib, o'qituvchilar chuqurroq kontseptual tushunishni osonlashtirishi, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishi va o'quvchilarda ilmiy savodxonlikni rivojlantirishi mumkin. Biroq, ushbu transformatsiyaning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarish teng huquqli foydalanish bilan bog'liq muammolarni hal qilishni, o'qituvchilarga tegishli kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etishni va o'quvchilarni onlayn ma'lumotni tanqidiy baholash va ma'lumotlar bilan to'la dunyoni kezish ko'nikmalari bilan ta'minlashni talab qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. T. G'ofurov va boshqalar "Biologiyani o'qitishning umumiy metodikasi" O'quv metodik qo'llanma Toshkent 2005.
2. Tolipova J.O., G'ofurov A. T. Umumiy biologiyani o'qitish metodikasi. Toshkent.: Sharq. - 2004,
3. I. Azimov va boshqalar "Biologiya metodik qo'llanma", "Ibn Sino" 2002.
4. Kuldiyurov X.A. Biologiya o'qitish uslubiyati. T.: SAMDU nashri. 2020.
5. Tolipova J.A., A.T. G'ofurov Biologiya o'qitish metodikasi. Darslik. - T.: «Iqtisod-moliya». -2007.

FIZIKA FANINI O'QITISH JARAYONIDA YUZAGA KELUVCHI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Bozorova Guljahon Bahronovna

Navoiy viloyati nurota tumani 5-umumiy o'rta ta'lim maktabi

Fizika fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fizika ta'lim tizimida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari, mavhum tushunchalar bilan bog'liq qiyinchiliklar, laboratoriya tajribalarining cheklovlari va pedagogik cheklovlar o'qituvchilar malakasini oshirish va yanada qiziqarli va samarali o'quv muhitini yaratish uchun texnologik yutuqlardan foydalanish to'g'risida to'liq bayon etilgan.

Kalit so'zlar: fizika fani, o'qitish jarayoni, muammoli o'qitish, zamonaviy texnologiyalar, fizika metodikasi, texnologik yutuqlar.

Kirish:

Bugungi kunda jamiyatimiz oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri yangicha tafakkur, ijodiy fikrlash, intellektual salohiyatga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalashdir. Fizika fanini o'qitishni takomillashtirish o'quvchilarning faolligini oshirish, ularning aql zaxirasidagi bilimlar doirasini chuqurlashtirish va yangi imkoniyatlarga tayanuvchi samarali usullarni joriy qilish dolzarb masala bo'lib kelmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya:

Fizika darslarida kreativ texnologiyalardan foydalanish va shu yordamida o'quvchilarning mustaqil fikrlash hamda ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish hamda tayyorlanayotgan kadrlarning bu sifatlarini rivojlantirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir. Mazkur texnologiya tadqiqotchilik xarakteriga ega bo'lib, u asosan o'quvchilar ijodiy qobiliyatini takomillashtirishga yo'naltirilgan.

Ma'lumki ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitishda o'quvchilar tomonidan fizik hodisalarning sabablari, mazmunini chuqurroq bilish, fizika qonunlarning mohiyatini tushunib olishga erishish katta ahamiyatga egadir. Chunki egallangan mukammal bilim mutaxassislik fanlari uchun poydevor bo'lib xizmat qilsa, bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmalarining egallanganligi bo'lajak mutaxassislarning amaliy faoliyati uchun zarurdir. Tabiiy fanlar, jumladan fizika fani bo'yicha an'anaviy usulda olib borilayotgan mashg'ulotlar o'quvchilar uchun zerikarli bo'lib, bilimlarni egallashda ular "passiv" pozitsiyada bo'ladilar. Tayyor tarzda olingan ma'lumot, axborotlar tinglovchilar, o'quvchilar xotiralarida uzoq saqlanmaydilar va ularning bilim egallashga nisbatan ijodiy yondashuv ko'nikmalari rivojlanmay qolaveradi.

Natijalar:

Fizika fani rivojlanishining bugungi bosqichida egallanishi kerak bo'lgan bilimlar hajmi va ko'lamining keskin oshib borishi ham bilim jarayonida o'quvchilarning faollik darajasini oshirishni taqozo qiladi. Bilim berishning faol usullaridan biri muammoli o'qitishdir. Muammoli o'qitishning muhim vazifasi o'quvchilar tomonidan ijodiy faoliyat, ilmiy izlanish usullarini asta-sekin egallab borishlariga erishish va ularda mustaqil fikrlash qobiliyatlarini uyg'otish, shuningdek rivojlantirib borishdan iboratdir.

Muammoli o'qitishda o'qituvchi doimiy tarzda muammoli savollar, masalalar, vazifalar yordamida muammoli vaziyatlarni yaratib, o'rganilayotgan mavzuga tegishli o'quv muammolarini hal qilishda o'quvchilarning mustaqil faoliyatini to'g'ri tashkil qilib, kerakli bilimlarni o'quvchilarga berib borish kerak. Muammoli vaziyat muammoli o'qitishning asosiy elementi bo'lib, yangi fikrlar paydo bo'lishiga, o'quvchilarning bilim olishga ehtiyoj sezishiga fikr-mulohazalarini faollashtirishga yordam beradi.

Muhokama:

Fizikada o'qiladigan ma'ruzalarda, o'quvchilarni bayon qilayotgan materiallar o'quv adabiyotlarda qanday darajada berilganligi bilan tanishtirish juda muhim sanaladi. Ko'pchilik ma'ruzada o'qiydigan o'qituvchilar, rejani bajarishga harakat qilib ushbu masalaga yetarli darajada e'tibor qaratishmaydi, bu esa jiddiy kamchilik hisoblanadi. Aynan shu masala fizika fanini o'qitish metodlarida yuzaga keluvchi muammolardan biri sanaladi.

Dars o'tish samarasiga ta'sir qiluvchi yana bir omil savol-javoblar bilan bog'liq. Ayrim o'qituvchilar dars oxirida o'quvchilarga savol bilan yuzlana boshlashadi. O'quvchidan dars jarayonida istalgan vaqtda savol javob qilib turishi kerak. Bu o'quvchining hushyorligini oshirish bilan bir qatorda tezkorlik hamda bilimini ham oshirishga olib keladi. Fizika fanini o'qitish, bugungi kunda o'ziga xos global muammolarga duch kelgan zamonaviy insonlarning dunyoqarashini rivojlantirishda, o'zining munosib hissasini qo'shadi. Bu fizika fanining tabiiy fanlar orasida egallagan fundamental o'rni va xususiyatlardan kelib chiqadi.

Xulosa:

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, fizika o'quv predmeti sifatida kelajak avlodga ta'lim berishda tarbiyalashda katta potensial imkoniyatlarga bo'lib, uning intellektual salohiyatining rivojlanishiga, ishlab chiqarishning ilmiy texnik iqtisodiy va ekologik asoslarini chuqur bilishni taqozo etadi. Fizika fanini o'qitish jarayoni murakkab va mas'uliyatli bo'lib, u olam haqida fizik tasavvurlarni shakllantiribgina qolmasdan, davr talabiga javob beradigan yosh avlodni tarbiyalashga ham mas'uldir. Fizika metodikasini o'qitadigan o'qituvchi birinchi o'rinda fizikadan chuqur bilimga,

zamonaviy pedagogik texnologiyalar haqida tasavvurga ega hamda ijodkor bo'lishi kerak, shundagina uning amaliy faoliyati samarali bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Fizika o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma M. Jo'rayev-Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2005.
2. Davranov V.H. Maktablarda fizika fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. // Talabalarning ilmiy jamoasi XXI asrlar. 2001.
3. Baydedayev A., Mamadazimov M. Djourayev M va boshq. Maktabda fizika va astronomiya o'qitish. - T.: O'qituvchi, 2007.
4. Ta'lim bo'yicha axborot texnologiyalari: O'qish uchun qo'llanma. 2008.

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	O‘ZBEK TILI VA XALQINING SHAKLLANISHI HAMDA BUGUNGI KUNDAGI TARAQQIYOTI	3
2	TOHIR MALIKNING “ODAMIYLIK MULKI” ASARIDAGI AYRIM FRAZEOLIK BIRLIKLARNING LINGVOMA’NAVY XUSUSIYATLARI	7
3	BOSHLANG‘ICH TA’LIMG A QO‘YILAYOTGAN ZAMONAVY TALABLAR	12
4	CHRONIC HEART FAILURE AND MODERN METHODS OF ITS TREATMENT	15
5	GENERAL OVERVIEW OF CEREBRAL CARDIAC SYNDROME AND ITS RELEVANCE	23
6	ATYPICAL FORMS OF MYOCARDIAL INFARCTION AND ITS MODERN TREATMENT	29
7	NERV SISTEMASINING KLINIK ANATOMIYASI VA FIZIOLOGIYASI	34
8	ODDIY REFLEKS YO‘YI. BOSH VA ORQA MIYA O‘TKAZUV YO‘LLARI, KLINIK AHAMIYATI. SEZUV O‘TKAZUV YO‘LLARI. HARAKAT O‘TKAZUVCHI YO‘LLARI, KLINIK AHAMIYATI.	38
9	YUQORI VA PASTKI KOVAK VENALARI, ULARNING ASOSIY IRMOQLARI. DARVOZA VENASI: TOPOGRAFIYASI, IRMOQLARI.	42
10	BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARNI MANAVIY VA AXLOQIY JIHATDAN TARBIYALASH USSULLARI	47
11	MUHAMMAD IBN MUSO AL-XORAZMIYNING “AL-KITOB AL MUXTASAR FI HISOB AL-JABR VA AL MUQOBALA” ASARINING AHAMIYATI	50
12	ERKIN O‘XSHATISHLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI	54
13	CULTURAL COMPARISON OF UZBEK AND ENGLISH SPEECH ETIQUETTE	59
14	ЦЕННОСТНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ МОЛОДЕЖИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	64
15	АВЕСТА ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ ВОРИСИЙЛИГИ	69
16	ГЛОБАЛ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР: ЁШЛАР ФАОЛ ИЖТИМОЙ СУБЪЕКТ СИФАТИДА	75
17	УЛЫБКА И СМЕХ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ КОНСТРУКЦИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОЗЫ А.П. ЧЕХОВА)	79
18	BUXORO VOHASIDAGI VARDONZE QO‘RG‘ONINING ANTIK VA O‘RTA ASRLAR DAVRI TARIXI	84
19	FARG‘ONA VODIYSIDAGI ILK SHAHARSOZLIK MADANIYAT (CHUST MISOLIDA)	88

20	BUYUK ALLOMALARIMIZ MEROSIDA TA'LIM-TARBIYAGA OID MA'NAViy VA AXLOQiy QARASHLAR	92
21	BOSHLANG'ICH SINFLARIDA O'QUVCHILARIDA IQTISODiy BILIMLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGIGIK XUSUSIYATLARI	96
22	BOSHLANG'ICH SINFLARIDA SO'Z TURKUMLARINI O'RGATISH METODIKASI	101
23	BOSHLANG'ICH SINFLARIDA O'QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH USULLARI	104
24	EKOLOGIK MUAMMOLARNI OLDINI OLISH HAMDA TABIATNI ASRAB AVAYLASHNING HUQUQiy ASOSLARI	108
25	HUQUQiy MADANIYAT HAQIDA TUSHUNCHA VA UNING AHAMIYATI	112
26	HUQUQiy ONG TUSHUNCHASI, UNING AHAMIYATI VA JAMIYAT HAYOTIDAGI ROLI	114
27	BOLALARNI NUTQINI O'STIRISHDA O'YINLAR VA METODIKALARDAN SAMARALI FOYDALANISH	116
28	HARAKATLI O'YINLAR VOSITASIDA BOLANING JISMONIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALASI	119
29	MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISH MASALASI	123
30	S.BAHADIROVANIŇ "TÁ Ğ DIR" TRILOGIYASINIŇ KOMPOZICIYASI	127
31	KURASHCHILARNING TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH MASALASI	137
32	VOLEYBOL SPORT TURINING YOSHLARNING TA'LIM-TARBIYA VA JISMONIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI	143
33	O'QUVCHILARNING FUTBOL BO'YICHA TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIK TOMONLARINI O'RGANISH MASALASI	147
34	THE SOPHISTICATION OF DIFFERENTIAL DIAGNOSIS AND TREATMENT OF HELLP SYNDROME IN CLINICAL PRACTICE	151
35	ХАЛҚАРО МИҚЁСДА МАЪНАВИЙ ЕТУК ВА ЗАМОНАВИЙ ОИЛАНИŇ ШАКЛЛАНИШИДА ТАРБИЯНИŇ ЎРНИ ВА РОЛИ	154
36	ОИЛА ГЛОБАЛ ИНҚИРОЗИ: САБАБИ, ОҚИБАТЛАРИ, ЕЧИМЛАРИ	160
37	ДУНЁДАГИ СОДИР БЎЛАЁТГАН АЙРИМ МУАММОЛАР ВА УНДА ЎЗБЕКИСТОННИŇ ЎРНИ	168
38	GAZ VA GAZ KONDENSATNI YIG'ISH VA TAYYORLASH	179
39	BIOLOGIYA TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH	183
40	FIZIKA FANINI O'QITISH JARAYONIDA YUZAGA KELUVCHI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI	185

***Напоминание!** — Образование наука и инновационные идеи в мире || Авторы несут персональную ответственность за правильность цифр и данных в статьях и планах занятий, включенных в мировой научно-методический журнал, и за правильность приведенных цитат.*

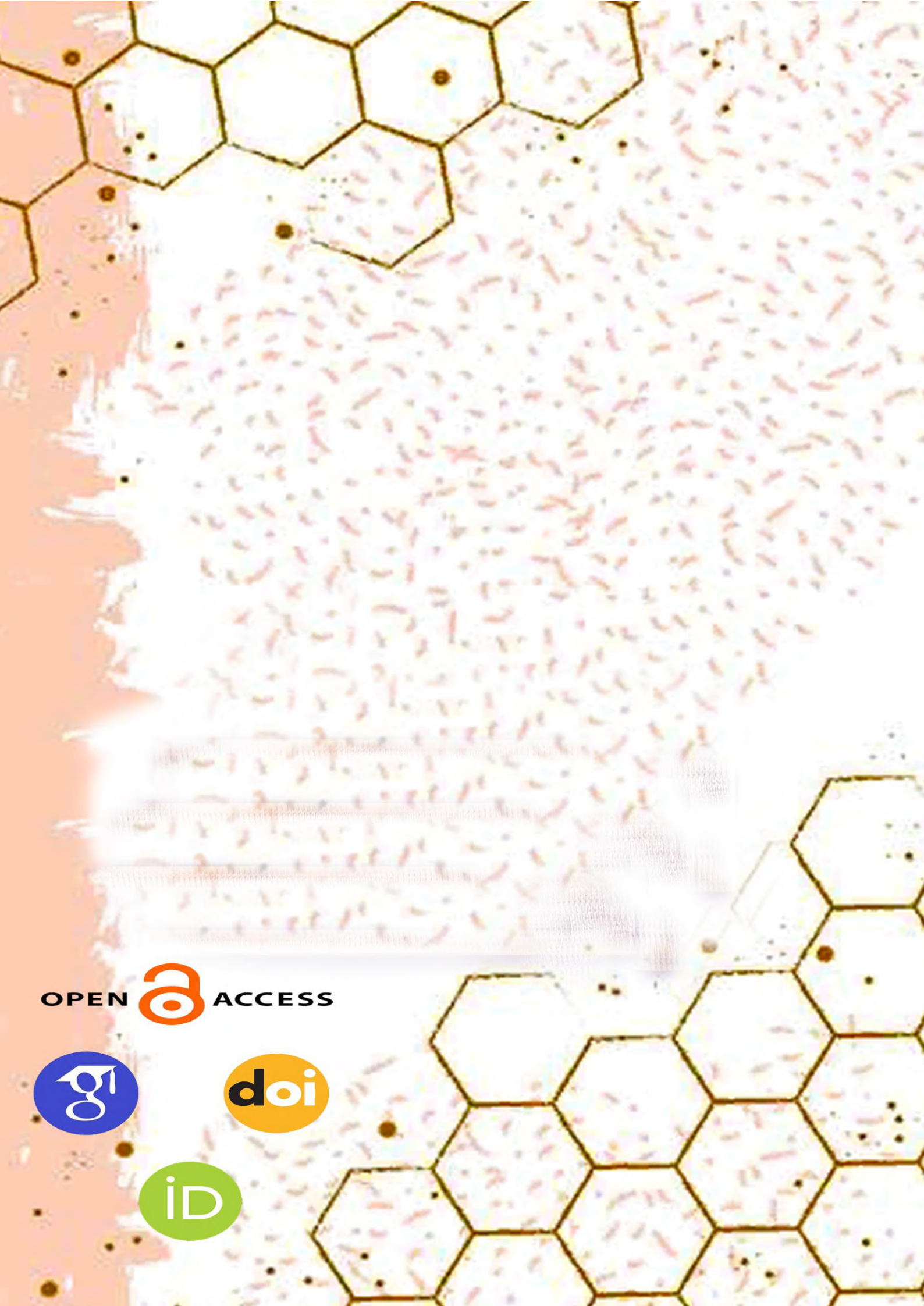
**Главный редактор:
Семёнов Владимир Львович**

**Помощник редактора:
Абдурахманов Бобуржон**

**Подготовитель к публикации:
Халиков Тохирджон Шавкатжонович**

— Образование наука и инновационные идеи в мире всемирный научно-методический журнал, 2024-г.

OPEN ACCESS

